

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR
TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA
MEDIEVISZTIKA PROGRAM

HERGOTT-RÁCZ RITA

Beszélő tárgyak, beszélő öltözetek
Adatok a Közép-Duna-vidék
langobard kori kronológiájához és fibulaviseletéhez a
Kr. u. 6. századi, pannoniai női sírok alapján

Doktori (PhD) értekezés

I/2.

Szövegkötet

Témavezető:

Dr. B. Tóth Ágnes

Szeged

2025

Tartalomjegyzék

1.	BEVEZETÉS, TÉMAVÁLASZTÁS	6
2.	KUTATÁSTÖRTÉNET, MÓDSZER	11
2.1.	A LANGOBARDOK VÁNDORLÁSÁNAK KUTATÁSTÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉSE	11
2.1.1.	<i>Langobardok a Kr. u. 1–5. században (rövid áttekintés)</i>	11
2.1.2.	<i>Langobardok a Kr. u. 5–6. században</i>	14
2.2.	A PANNONIAI LANGOBARD KOR RÉGÉSZETE	19
2.2.1.	<i>Pannonia langobard kori lelőhelyei – kutatástörténeti vázlat</i>	22
2.2.2.	<i>A pannoniai langobard kori régészet fő problémái a 21. században</i>	30
2.2.2.1.	A kronológiával és a migrációval kapcsolatos kérdések	31
2.2.2.2.	Kapcsolatrendszerek	37
2.2.2.3.	Romanizált közösségek Pannonia langobard korában?	41
2.2.2.4.	Társadalom a temetkezési rítus kontextusában	45
2.3.	A GYŰJTÉS MÓDSZERTANA	49
2.3.1.	<i>A földrajzi - és időbeli keretek</i>	50
2.3.2.	<i>A női sírok kataszterének kialakítása</i>	54
3.	LELETTÍPUSOK A PANNONIAI NŐI VISELETBEN	62
3.1.	FIBULÁK	64
3.1.1.	<i>Kisfibulák</i>	67
3.1.1.1.	S-fibulák	69
3.1.1.1.1.	Az I. csoport fibulái	70
3.1.1.1.1.1.	Stössen–Záluží	70
3.1.1.1.1.2.	Poysdorf	74
3.1.1.1.2.	A II. csoport fibulái	79
3.1.1.1.2.1.	Nikitsch–Kranj	80
3.1.1.1.2.2.	Várpalota 34.–Vinkovci	80
3.1.1.1.2.3.	Güttingen/Merdingen	82
3.1.1.1.3.	A III. csoport fibulái	82
3.1.1.1.3.1.	Kajdacs 37.–Cividale-Cella/Kranj	83
3.1.1.1.3.2.	Mohács (Mohács 2.,3.–Cividale-San Giovanni 166.)	85
3.1.1.1.3.3.	Schwechat–Pallersdorf/Bezenye	87
3.1.1.1.3.4.	Várpalota 19.	89
3.1.1.1.3.4.1.	Exkúrszus: a nagyszénás–cifra-dűlői fibula motívumkincsének és a lelőhely kontextusának elemzése	92
3.1.1.1.3.5.	Bezenye 73.–Hegykö 65.	95
3.1.1.1.4.	A IV. csoport fibulái	96
3.1.1.1.4.1.	Sarching	96
3.1.1.1.5.	Az V. csoport fibulái	98
3.1.1.1.5.1.	Rácalmás 2., 20.–Cividale-Gallo 9.	98
3.1.1.1.5.2.	Rácalmás 16.–Cividale-Cella	101
3.1.1.1.5.3.	Paragrafusfibulák	102
3.1.1.1.5.4.	Tamási 52.–Kranj 170.	104
3.1.1.1.5.5.	Keszthely 17.–Vörs 21.	105
3.1.1.2.	Korongfibulák	107
3.1.1.2.1.	A madaras díszű korongfibulák csoportja (I.)	108
3.1.1.2.1.1.	A madaras díszű korongfibulák eredete és fejlődési iránya	109
3.1.1.2.1.2.	A madárfejes korongfibulák kronológiája és elterjedése (1. típus)	110
3.1.1.2.1.3.	A madárkoszorús korongfibulák kronológiája és elterjedése (2. típus)	112
3.1.1.2.1.3.	A forgó madárfejes fibulák kronológiája és elterjedése (3. típus)	114
3.1.1.2.2.	A rekeszes korongfibulák csoportja (II.)	115
3.1.1.2.2.1.	Vielitz A típus	116
3.1.1.2.2.2.	Vielitz B típus	117
3.1.1.2.2.3.	Vielitz C típus	118
3.1.1.2.2.4.	Vielitz D típus	120
3.1.1.2.2.5.	Egyedi típusok	122

3.1.1.2.3.	A pontkörös díszű korongfibulák csoportja (III.)	122
3.1.1.2.4.	Az ékvésszel díszített korongfibulák csoportja (IV.)	125
3.1.1.3.	Madárfibulák	127
3.1.1.3.1.	A pontkörös díszű madárfibulák csoportja (I.)	128
3.1.1.3.2.	Az ékvésszel díszített testű madárfibulák csoportja (II.)	129
3.1.1.3.3.	A cloisonné díszes madárfibulák csoportja (III.)	133
3.1.1.4.	Rombusزالakú fibulák	135
3.1.2.	Kengyelfibulák	136
3.1.2.1.	Az ún. „tűring” típusú fibulák	138
3.1.2.1.1.	Fogófejes fibulák (Zangenfibeln)	139
3.1.2.1.2.	Strass	141
3.1.2.1.3.	Mohács 4.	143
3.1.2.2.	Félkörös fejlemezű, gombos fibulák	144
3.1.2.2.1.	Félkörös fejlemezű, gombos, rombikus láblemezű fibulák	144
3.1.2.2.1.1.	Spiráldíszes típusok	145
3.1.2.2.1.2.	Spirál- és geometrikus díszű típusok	147
3.1.2.2.1.2.	Összegzés – a rombikus láblemezű fibulák időrendje és kapcsolatai	149
3.1.2.2.2.	Félkörös fejlemezű, gombos, a kengyellel egyenlő széles láblemezű fibulák	150
3.1.2.2.2.1.	Hosszított állatfejes típusok	150
3.1.2.2.2.1.1.	Várpalota 5.–Udine–Čelákovice	150
3.1.2.2.2.2.	Téglalap- vagy trapéz alakú láblemezű típusok	153
3.1.2.2.3.	Félkörös fejlemezű, gombos, ovális láblemezű fibulák	157
3.1.2.2.3.1.	Radovesice	157
3.1.2.2.3.2.	Podbaba–Schwechat	158
3.1.2.2.3.3.	Várpalota 1.–Castel Trosino G.	160
3.1.2.2.3.4.	Várpalota 17.–Bezenye 20.	161
3.1.2.2.3.5.	Hegykö 21.–Collegno 48.	162
3.1.2.2.3.6.	Rácalmás 16.	163
3.1.2.2.3.7.	Schwaz–Szentendre–Lucca–Belfort	166
3.1.2.2.3.8.	Bezenye 8.–Kajdacs 2.–Tamási 6.	168
3.1.2.2.3.9.	Cividale–Cella–Gyöng 1.	171
3.1.2.2.3.10.	Szentendre 54.–Cividale–San Giovanni 154.–Csákvár–Nocera Umbra 21.	172
3.1.2.2.3.11.	Várpalota 19.–Testona	174
3.1.2.2.3.12.	Szentendre 56.	176
3.1.2.2.3.13.	Castel Trosino J.	177
3.1.2.2.4.	Félkörös fejlemezű, gombos, maszkos láblemezű fibula	179
3.1.2.2.4.1.	Jutas 196.	179
3.1.2.3.	Négyszögletes fejlemezű fibulák	184
3.1.2.3.1.	Négyszögletes fejlemezű, gombos, ovális láblemezű fibulák	184
3.1.2.3.1.1.	Rácalmás 2.–Keszthely	184
3.1.2.3.1.2.	Peigen–Kápolnásnyék 2.	186
3.1.2.3.1.3.	Harmignies–Mohács 2.	188
3.1.2.3.1.4.	Montale–Weimar	189
3.1.2.3.1.5.	Aschheim–Kaposvár–Oderzo–Cividale	191
3.1.2.3.1.6.	Mülhofen	193
3.1.2.3.2.	Négyszögletes fejlemezű, gombos, a kengyellel egyenlő széles láblemezű fibulák	195
3.1.2.3.2.1.	Szólád 21.	195
3.1.2.3.3.	Négyszögletes fejű, gomb nélküli, rombikus láblemezű, ún. „északi fibulák”	197
3.1.2.3.3.1.	Cividale	197
3.1.2.3.3.2.	Langweid B	199
3.2.	ÉKSZEREK	201
3.2.1.	Fülbevalók	201
3.2.2.	A nyak ékszerei	204
3.2.2.1.	Aranylemezből hajlított gyöngyök	204
3.2.2.2.	Nyakláncba fűzött díszfüggők	207
3.2.2.2.1.	Rekeszbetétes függők (1.)	207
3.2.2.2.1.1.	Teljesen testükön rekeszes típusok (1.a.)	207
3.2.2.2.1.2.	Egyéb rekeszes típusok (1.b.)	212
3.2.2.2.2.	Fülezett érmék (2.)	212

3.2.2.2.2.1. Germán aranybrakteáták (2.a. típus)	212
3.2.2.2.2.2. Egyéb ábrázolással ellátott fülezzett érmék (2.b. típus)	215
3.2.2.2.3. Bullaimitációk (3.)	217
3.2.2.2.4. Háromszög- vagy szőlőfürt alakú függők (4.)	218
3.2.3. <i>Karperecek</i>	220
3.2.4. <i>Gyűrűk</i>	224
3.2.4.1. Leletek a langobard korból	224
3.2.4.2. A gyűrűk viselete és keltezéértéke	228
3.3. FÉSŰK	230
3.3.1. <i>Egysoros fésűk</i>	231
3.3.1.1. Az egysoros fésűk tipológiai fejlődése, kronológiája a Közép-Duna-vidéken	235
3.3.1.2. Állatfejpárral díszített fésűk Pannoniából és a Meroving korból (férfi és női sírok)	239
3.3.2. <i>Kétsoros fésűk</i>	250
3.3.2.1. A kétsoros fésűk tipológiai fejlődése, kronológiája	251
3.3.3. <i>A fésűk viselete, sírba helyezésének módja és jelentéstartalma a langobard korban</i>	252
3.4. TŰK	255
3.5. ÖVCSATOK	260
3.5.1. <i>Övesat, 1.a. típus</i>	261
3.5.2. <i>Övesat, 1.b. típus</i>	263
3.5.3. <i>Övesat, 2.a. típus</i>	264
3.5.4. <i>Övesat, 2.b. típus</i>	266
3.5.5. <i>Övesat, 3.a. típus</i>	268
3.5.6. <i>Övesat, 3.b. típus</i>	270
3.5.7. <i>Övesat, 4. típus</i>	271
3.5.8. <i>Övesat, 5.a. típus</i>	271
3.5.9. <i>Övesat, 6.b. típus</i>	272
3.5.10. <i>Övesat, 7. típus</i>	273
3.5.11. <i>Övesat, 8.a. típus</i>	274
3.5.12. <i>Az övesattípusok megoszlása, funkciója és viseleti módja</i>	274
3.6. AZ ÖV- VAGY AMULETTCSÜNGŐ LELETEI	277
3.6.1. <i>Az övszalag veretei</i>	277
3.6.1.1. Téglalap alakú, ezüstlemezből készült övszalagveretek	277
3.6.1.2. Szíjszorítóval ellátott többtagú övveretek	280
3.6.2. <i>Díszfüggők vagy -gyöngyök</i>	283
3.6.2.1. Hegyikristály	283
3.6.2.2. Borostyán	285
3.6.2.3. Magnezit, kvarc, szepiolit	287
3.6.2.4. Opál, füstópál	288
3.6.2.5. Kalcedon	288
3.6.2.6. Mészke	290
3.6.2.7. Üveg	291
3.6.3. <i>Orsógombok</i>	296
3.6.4. <i>Kések</i>	299
3.6.4.1. Bordázott torkszájveretek	302
3.6.4.2. Szeletelőkések	305
3.6.5. <i>Csipeszek</i>	307
3.6.6. <i>Vasollók</i>	308
3.6.7. <i>Szűrőkanalak</i>	311
3.6.8. <i>Kulcsok</i>	316
3.6.8.1. Öntött- és lemezes díszkulcsok (1–2. típus)	316
3.6.8.2. Ládikakulcsok	319
3.6.9. <i>Fém függesztőtagok</i>	320
3.6.9.1. Fémkarikák	321
3.6.9.1.1. A leletek sírbéli helyzete és kontextusa	322
3.6.9.1.2. A karikás övviselés lehetséges rekonstrukciója, keltezése	325
3.6.9.2. 8-alakú láncszemek és láncok	327

3.6.9.3. Kampós-, karikás végű vasrudak	329
3.6.9.4. Kerek láncszemek és láncpáncél töredékek	332
3.6.10. Állati eredetű tárgyak	334
3.6.10.1. Állatfog- és állatcsontcsüngők	334
3.6.10.2. Szarvasagancs- és csontkorongok	337
3.6.10.3. Csont- és elefántcsontkarikák	339
3.6.10.4. Csont-, agancshüvely	343
3.6.10.5. Csigá-, kagyló- és korall-leletek	347
3.6.11. „Régi” leletek (Altstücke)	349
3.6.12. Domború bronzlemez (Mödling 2. sír)	351
3.7. LÁBBELIVISELET	354
3.7.1. Leletek típusa és elhelyezkedése	354
3.7.2. Viselettipusok	357
3.7.3. Kronológia	360
4. A LELETANYAG ÉRTÉKELESE	362
4.1. KRONOLÓGIA	362
4.1.1. Kutatástörténet: kísérletek a pannoniai leletanyag kronológiai besorolására	363
4.1.2. A keltezési módszerek típusai és korlátai a nyugati Meroving és a langobard kori régészetben ..	367
4.1.3. A pannoniai langobard kori kronológia kidolgozására irányuló kísérletek	370
4.1.3.1. Az 1. kísérlet: korrespondencia-analízis	370
4.1.3.2. A 2. kísérlet: analógiák, külső periodizációk	374
4.1.3.3. 1. fázis, 480/90–520/30	378
4.1.3.4. 2. fázis, (510)520/30–540/50	381
4.1.3.5. 3. fázis, 540/50–560/80	388
4.1.3.5.1. A 3. fázis lelettipusai I.	388
4.1.3.5.2. A 3. fázis lelettipusai II.	391
Exkurzus: Az I. állatstílus a langobard korban	392
Leletegyüttesek	398
4.1.3.6. 4. fázis, 560/80–600	406
4.1.4. Értékelés	411
Az egyes fázisokba tartozó leletek és leletegyüttesek jellemzői és elterjedése	411
Regionális és lelőhelyszintű megközelítések	420
Összegzés	424
4.2. FIBULAVISELET	427
4.2.1. Fibulaviselet a Meroving korban	430
4.2.1.1. Történeti előzmények	430
4.2.1.2. Rekonstrukciós lehetőségek	432
4.2.1.2.1. Régészet szerepe a ruházati rekonstrukciókban	434
4.2.1.3. A kengyelfibulák értelmezési horizontjai a Meroving kori régészetben	440
4.2.2. Fibulaviselet Pannonia langobard korában	443
4.2.2.1. A felsőtesten (egy vagy két) kisfibulával ellátott ruházat (1. mód, 4. mód)	445
4.2.2.2. Két vállon kengyelfibulával, középen kisfibulával ellátott ruházat (3. mód)	447
4.2.2.3. A test alsó részén (egy vagy két) kengyelfibulával ellátott ruházatok (8. mód, 9. mód)	452
4.2.2.4. Kisfibulával és kengyelfibulával ellátott ruházatok (2. mód, 3. mód, 5. mód)	453
4.2.2.5. A négyfibulás viselet (6. mód)	456
4.2.3. Fibulaviselet a Cseh–Morva-medencében	458
4.2.4. A langobard kori fibulaviselet értékelése. Kronológiai és regionális eltérések.	460
Kronológiai értékelés	460
Regionális értékelés	463
4.2.5. A fibulaviselet életkorfüggése	464
4.2.5.1. A fibulaviselet életkorfüggése és a fibulák megszerzési módzatai a Meroving korban	464
4.2.5.2. Az életkor és a fibulaviselet összefüggései Pannonia langobard korában	469
Adatok	469
Értékelés	470
4.2.6. Összegzés	473

4.3. KÍSÉRLETEK A NŐI TEMETKEZÉSEK CSOPORTOSÍTÁSÁRA A VISELETI ELEMÉK ÖSSZETÉTELE ÉS A TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK ALAPJÁN.....	476
4.3.1. <i>Kutatástörténet (rövid áttekintés).....</i>	477
4.3.2. <i>Kísérletek a langobard kori pannoniai női sírok csoportosítására</i>	482
4.3.2.1. Statisztikai elemzés	483
A komponensek eloszlása	483
Értékelés	489
4.2.7. <i>Összegzés: a kirajzolódó csoportok értelmezésének lehetőségei.....</i>	491
5. ÖSSZEGZÉS	495
5.1. AZ IDŐRENDDDEL KAPCSOLATOS MEGFIGYELÉSEK ÉS EREDMÉNYEK.....	498
5.1.1. <i>A langobard kori betelepülés kapcsán tett megfigyelések</i>	504
5.2. FIBULAVISELET	507
5.3. A KORABELI TÁRSADALOMRA VONATKOZÓ MEGFIGYELÉSEK	509
6. BIBLIOGRÁFIA	512
FORRÁSOK.....	512
FELDOLGOZÁSOK	512
A, Á.....	512
B	515
C, Cs	522
D	524
E, É	526
F.....	527
G	529
H.....	532
I.....	536
J.....	536
K	537
L.....	542
M.....	543
N	547
O, Ó.....	549
P.....	549
Q	552
R	553
S, Sz.....	555
T.....	560
V	564
W	567
Z.....	568

4. A LELETANYAG ÉRTÉKELÉSE

4.1. Kronológia

A langobard kor leleteinek kronológiai besorolása nem könnyű vállalkozás a pannoniai régió tekintetében. Regionális szempontból elsősorban Bóna I. és J. Werner munkásságának, továbbá J. Tejral Morva-vidéki kronológiájának köszönhetően vált lehetővé a helybéli 6. századi germán lelethorizont azonosítása, majd keltezése. Noha egyes tézisek a 21. századi régészet újonnan kialakult módszereinek és eltérő kultúrtörténeti szemléletének átalakulásával nem tarthatók fenn, eredményeik vezérfonalként szolgálnak a térség langobard korának kutatásában.¹

Nehézséget okoz, hogy a nyugati Meroving kutatásban kidolgozott módszerek teljes átültetése, a kronológiai fázisok létrehozása a pannoniai langobard térségre vonatkozóan nem feltétlenül hozhatnak számunkra releváns eredményeket, tekintve a rendelkezésünkre álló forrásanyag mennyiségére, minőségére (pl. elhalálozási életkorok, temetőréképek, sírrajzok, sírleírások hiánya) és a másodlagos sírfelnyitások arányára (egyes temetők esetében 90-100%), amely a korszerű régészeti, statisztikai módszerekkel való értelmezéseket vagy nem teszik lehetővé, vagy a módszer hitelességét teszik megkérdőjelezhetővé.

A múlt századhoz hasonlóan még ebben az időszakban is számos kiadatlan leletanyag nehezíti a pannoniai langobard kor kutatását, emiatt átfogó tudományos összefoglalást mindmáig nem lehetett készíteni a térségben, egyes kronológiai kérdésekben is csak néhány évtizede sikerült közös nevezőre jutni.²

Az alábbi fejezetben részletes ismertetésre kerül a pannoniai langobard kori anyag korhatározásával kapcsolatos kutatástörténet (4.1.1. fejezet), továbbá a Meroving lelethorizont esetében alkalmazott módszerek és azok alkalmazásának korlátai Pannonia langobard kora esetében (4.1.2.). Végül ezek alapján szemléltetem a helybéli 6. századi horizont leletanyagának kronológiai besorolására vonatkozó konkrét kísérleteket és az alkalmazott módszereket, elsősorban a korrespondencia analízist, másodsorban a külső periodizációk szerinti keltezést (4.1.3. fejezet).

¹ A téma felvezetéséről bővebben ld. 2.2.21. fejezet.

² VIDA 2008a, 343.

4.1.1. Kutatástörténet: kísérletek a pannoniai leletanyag kronológiai besorolására

A pannoniai langobard kutatások kezdete, így a lelőhelyek kronológiai behatárolásának első próbálkozásai Bóna I. nevéhez kötődnek. Az első, 1956-ban közzétett tanulmányában az addig előkerült leletek relatív kronológiáját alkotta meg,³ majd a később kialakított, az összes felárt lelőhelyre vonatkozó hármass beosztása (*észak-pannoniai fázis*: 510–535, *dél-pannoniai fázis*: 535–550, *pannoniai fázis*: 550–568) volt vezérfonal a 20. századi, 21. század eleji hazai keltezési kísérletekben.⁴ Az 510-ben induló és az 568-cal lezáruló időszak horizontokra bontása a mai kutatások fényében nem feltétlenül tartható, hiszen vegyes érveléssel, inkább történeti érveken, mint a régészeti leletanyag tipokronológiai elemzéséből született.⁵ Bóna I. részletes tipokronológiát nem készített az egyes lelettípusok esetében, de minden esetben párhuzamaival együtt igyekezett ezeket tárgyalni a nyugati Meroving analógiák kontextusában.⁶

Nagy lépést jelentett a tipokronológiában J. Werner munkája (1962), melyben a kutató a pannoniai horizontot érintően kísérletet tett a leletanyag összesítésére, felosztására és az egyes lelettípusok analógiáinak feltárására, melynek eredménye ezek „észak-dunai” (*norddanubische Phase*, 489–526/27) és „pannoniai” (*pannonische Phase*, 526/27–568) fázisba való besorolása lett.⁷ A várpalotai temetőből előkerült fibulák analógiái és keltezése kapcsán felhívta a figyelmet egyes példányok kései korhatározására, mely által felmerül az 568-as *exodus* után földbekerülő leletek lehetősége is, így a langobard kontinuitás a kora avar korszakban.⁸

J. Tejral Morva-medencére vonatkozó kronológiája szervesen kapcsolódik a helybéli pannoniai lelethorizont keltezéséhez. A kutató a 70-es évektől a helybéli 5. század végi, 6. századi elbai jellegű anyag elhatárolására és keltezésére törekedett.⁹ A korabeli leletanyagot a fibulák formakincsének változása alapján és a korábbi nyugati Meroving kronológiai rendszerek (K. Böhner és H. Ament,¹⁰ különösen U. Koch pleidelsheimi¹¹ fázisai) alapján négy fázisba sorolta be:¹²

³ BÓNA 1956, 216–217.

⁴ BÓNA 1993, 120.

⁵ VIDA 2008a, 347–348.

⁶ BÓNA 1956, 183–244; BÓNA 1993, 115–145; BÓNA 2001, 189–202; BÓNA 2009, 178–201.

⁷ WERNER 1962, 18–20.

⁸ WERNER 1962, 48. Bővebben ld. 2.2.2.1. fejezet.

⁹ TEJRAL 1976; TEJRAL 2002, 313–358; TEJRAL 2005, 103–200; TEJRAL 2011a, 11–73.

¹⁰ BÖHNER 1958; AMENT 1977.

¹¹ KOCH 2001a.

¹² TEJRAL 2002, 313–314.

A legkorábbi a *Közép-Duna-vidéki 3. fázis* (mitteldonauländische Phase 3/MDo 3, 470/480–510), melyet az ún. „tűring” fibulaformák jellemeztek, utóbbit nem etnikus, sokkal inkább regionális jellegzetességnek kell tekinteni, ugyanis a kiterjedése Közép-Németországtól indult, de használatuk követhető a délnémet régióig és Északkelet-Franciaországig.¹³ Az *Észak-Duna-vidéki*, vagyis a *4. fázisban* (mitteldonauländische Phase 4/MDo 4, 510/20–540/50) már megjelentek a lokális fibulakészítés elemei és körvonalazódott a helybéli ötvösművészet stílusa. Ezek többsége a „tűring” formákból származott, de fejlettebb tipológiai jellemzőkkel és morfológiai elemekkel rendelkeztek. A két csoport, az újonnan kialakult és a régebbi, „tűring” formák együttes használata volt jellemző ebben a fázisban.¹⁴ A *kései Észak-Duna-vidéki*, vagy *Észak-Duna-vidéki átmeneti fázisban* (mitteldonauländische Phase 5/MDo 5, 540–560) a korábban kialakult helybéli típusok és motívumok továbbfejlődése figyelhető meg és olyan típusok feltűnése, melyek a pannoniai horizont legkorábbi példányait képviselik.¹⁵ Az utolsó, ún. *pannoniai-itáliai fázis* (mitteldonauländische Phase 6/MDo 6, 555–600) termékei jelentik a Duna-vidéki helybéli fibulaművesség csúcsát (ld. I. stílusú fibulák), melyeket főként Pannoniában, majd ezek közvetlen folytatását és analógiáit az észak-itáliai langobard kori temetőkben találjuk meg, a Dunától északra pedig csak helyenként fordulnak elő képviselőik.¹⁶

A J. Tejral által meghatározott abszolút fázisok a pannoniai kronológia esetében is kiindulási pontként szolgálnak. Noha egyes következtetései és a kronológiai határok nem fogadhatóak el fenntartások nélkül, ez az egyetlen „korszerű” (Bónával és Wernerrel szemben minden bizonnyal) tipokronológiai kísérlet a Közép-Duna-vidéki langobard kori leletanyag besorolására, amely reflektál a már jórészt elfogadott (vagy csak helyenként módosított) nyugati Meroving rendszerekre. Az alkalmazott módszerrel kapcsolatban –, mellyel a kutató az általa kialakított időhorizontok abszolút intervallumát meghatározta és egyes leleteket, temetkezéseket bizonyos horizontokhoz kötött,– több bizonytalanság is felmerül, de ezek általánosak a kronológiai jellegű munkák esetében. A legtöbb aggály a nyugati Meroving kronológiai fázisok legtámadhatóbb pontja, az abszolút értékek esetében merülhet fel.

¹³ A fázis részletes jellemzői és lelettípusai: TEJRAL 2002, 333–338; TEJRAL 2005, 141–142; TEJRAL 2011a, 33–47. A fibulákról bővebben ld. 3.1.2.1. fejezet.

¹⁴ A fázis részletes jellemzői és lelettípusai: TEJRAL 2002, 338–341; TEJRAL 2005, 143–146; TEJRAL 2011a, 47–63.

¹⁵ A fázis részletes jellemzői és lelettípusai: TEJRAL 2002, 341–345; TEJRAL 2005, 146–147; TEJRAL 2011a, 47–63.

¹⁶ A fázis részletes jellemzői és lelettípusai: TEJRAL 2002, 345–346; TEJRAL 2005, 147–148; TEJRAL 2011a, 63–64.

A nyugati periodizációhoz hasonlóan a Közép-Duna-vidék esetében is a fibulák jelentik a legfőbb kronológiai fogódzópontokat. J. Tejral következtetéseiből kiolvasható, hogy a módszerének egyik alaptétele volt, hogy a fibulák a nők olyan személyes tárgyai lehettek, melyeket fiatal korukban kaptak kézhez és életük során végig birtokolták vagy viselték azokat, vagyis egy-egy fibulatípus, ékszer használati ideje a viselője életkorával arányosan növekedett.¹⁷ Ez a sokrétű, több aspektusból is vitatható tézis nagy jelentőséggel bír a kora középkori régészeti kutatás számára a mai napig, hiszen ebből következik, hogy egyértelmű kapcsolatot kell feltételezni a fibulák alkalomhoz kötött előállítására, használatuk időtartama és a temetés során a földbe kerülésük időpontja között.¹⁸

A langobard korra vonatkozó első hazai munkák, melyek részletesen foglalkoztak a temetők és a napvilágra került leletek korhatározásával Kiss A.,¹⁹ majd Tomka P.²⁰ tollából származnak. A két kutató a keltezésnek, Tomka P. az analógiák felgyűjtésének is meghatározó szerepet szánt a mohácsi és a fertőszentmiklósi temetők esetében.²¹ Kiss A. vegyes érveléssel keltezte az akkori tudás alapján a Mohács–Farostlemezgyár víztározója temetőt a 6. század második és harmadik harmadára. Alapelve volt, hogy a temető nyitása nem helyezhető korábbi időpontra, mint Pannonia Secunda és Savia elfoglalása, azaz 540-es évek körüli időszak. Kronológiája alapjait az akkori történeti és régészeti kutatásban alapvetőnek tekintett fogódzópontok (526, 531, 540, 549) jelentették, melyeket a Nemeskéri J. által meghatározott elhalálozási életkorokkal szinkronizált, így kikövetkeztette az eltemetett egyének születésének és halálának hozzávetőleges időpontját és születési helyét, utóbbit az írott források alapján azonosított állomásokkal egyeztetette össze. Ezen intervallumok alapján igyekezett a temetőből napvilágra került tárgyakat is keltezni. Tomka P. a Fertőszentmiklós–Szeret-dűlői homokbánya lelőhely összes tárgytypusát önállóan vizsgálta és keltezte, emellett ezek kiemelkedő tipológiai jegyeire és a lehetséges tipológiai fejlődésekre is kitért. A leleteket a számos összegyűjtött analógia alapján, régészeti módszerekkel korhatározta.

Egyes lelőhelyekhez kapcsolódó, tipokronológiai következtetéseket is magába foglaló munkák között említendő H. Adler schwechati,²² P. Stadler mödlingi,²³ B. Tobias és

¹⁷ J. Tejral több esetben alapoz erre az állításra, pl. a holubice 95. sír, vagy a mohácsi 3. sír leletegyüttese esetében (TEJRAL 2011a, 47, 59). Általánosságban: TEJRAL 2011a, 62–63.

¹⁸ SORG 2022, 1. Bővebben ld. 4.2.5.1. fejezet.

¹⁹ KISS – NEMESKÉRI 1964, 95–128.

²⁰ TOMKA 1980, 5–30.

²¹ KISS – NEMESKÉRI 1964, 116–123; TOMKA 1980, 16–25.

²² ADLER 1979, 9–40.

²³ STADLER 1979, 31–47. C¹⁴ vizsgálatok a langobard kori anyag esetében: STADLER et al. 2003, 265–278.

szerzőtársai bécsi (Wien–Mariahilfer Gürtel),²⁴ Nagy M. aquincumi (Vályog u., Szépvölgyi út),²⁵ Koncz I. hegyközi²⁶ temetőkre vonatkozó tanulmányai. Ehhez kapcsolódnak az egy-egy temetkezést vagy lelettípust felölelő munkák, melyek K. von der Lohe,²⁷ B. Tóth Á.²⁸ Koncz I.,²⁹ Koncz I. – Ódor J. G.³⁰ tollából származnak. Néhány szállal a témához kötődik Masek Zs. agancsfésűk átalakulására összpontosító tanulmánya, melyben érinti a langobard kori fésűtípusok keletkezését.³¹

A pannoniai fibulák stílusjegyeinek, a helybéli langobard ékszerművesség jellegzetességeinek, részben kronológiájának megismeréséhez az elmúlt időszakban többek között Nagy M.,³² Heinrich-Tamáska O. és Horváth E.³³ járultak hozzá.

A keletkezés kapcsán alapvető munkának számít R. Friedrich pannoniai nyugati Meroving importtal foglalkozó tanulmánya (*Fränkische Funde im langobardischen Pannonien – Ein chronologischer Vergleich* c.), aki elsőként összegezte és keletkezte a térségből napvilágra került leleteket, köztük a kengyellel egyenlő széles lábú fibulákat, egyes madárfibulákat és korongfibulákat, melyeket K. Böhner³⁴ és H. Ament³⁵ relatív kronológiája alapján a korai és a kései Meroving korhoz kapcsolt.³⁶ 2008-ban hasonló gyűjtést tett közzé D. Quast a férfi és a női sírok egyes, nyugati Meroving eredetű lelettípusai kapcsán.³⁷

Hasonlóan kiemelendők azok a tipológiák, melyek a nyugati Meroving térség leletei mellett magukba foglalják és kontextusba helyezik a helybéli langobard kori emléktárgyakat egyes

²⁴ TOBIAS – WILTSCHKE-SCHROTTA – BINDER 2010, 282–337.

²⁵ NAGY 2012, 141–174.

²⁶ KONCZ 2014, 71–98.

²⁷ *Poydsdorf* típusú S-fibulák: VON DER LOHE 1994, 23–35.

²⁸ Szentendre 43. sír: B. TÓTH 2018, 489–519; B. TÓTH – SIPOS 2018, 477–490;

²⁹ Feltételezhetően 568 után keletkezhető leletek köre: KONCZ 2015, 315–340. Langobard-gepida kapcsolatok: KONCZ 2019, 409–429.

³⁰ Pontkördíszes fibulák: KONCZ – ÓDOR 2016, 145–156.

³¹ MASEK 2016, 105–172 (különösen 124–127 között).

³² A Kárpát-medencében megjelenő I. állatstílus jegyében készült tárgyakat összefogó munkája, mely a langobard kori ötvöstermékeket is magába foglalja, különös tekintettel a kengyelfibulákra: NAGY 2007.

³³ Horváth E. a rekeszbetétes ékszerekre kiterjedő, a korszak ötvösteknikai fogásait ismertető disszertációjában kiemelkedő szerepet szánt a langobard kori ékszereknek, különösképpen a kisfibulák körének és a rekeszbetétes függőknek. Módszertanát és eredményeit számos tanulmányában közölte: HORVÁTH 2006, 49–66; HORVÁTH 2008, 55–71; HORVÁTH 2011, 125–139; HORVÁTH 2012a, 207–242; HORVÁTH 2012b. Heinrich-Tamáska O. a II. stílus jegyében készült Kárpát-medencei leletek között kitért egyes langobard kori lelettípusokra is, ilyenek a *Keszthely 17.–Vörs 21.* típusú, a két névadó lelőhelyről származó S-fibulák (HEINRICH-TAMÁSKA 2004, 171). Heinrich-Tamáska O. és Horváth E. a Keszthely–Fenéki utca 2. sírja kapcsán a korszak rekeszbetétes függői között a langobard kori példányokat is tárgyalták (HEINRICH-TAMÁSKA – HORVÁTH – BENDŐ 2018, 323–326).

³⁴ BÖHNER 1958.

³⁵ AMENT 1977.

³⁶ FRIEDRICH 2002, 175–190.

³⁷ QUAST 2008, 363–375.

elemeit, ezek főként a fibulákra irányulnak. A fibulatipológia szempontjából ilyen H. Kühn nyugati Meroving, délnémet régióból előkerült kengyelfibulákat magába foglaló gyűjtése,³⁸ amely jóval nagyobb területeket ölel fel az analógiák szempontjából, vagy A. Koch hasonló céllal keletkezett, Nyugat-Franciaország területéről ismert fibulákat összefoglaló munkája.³⁹ V. Bierbrauer az itáliai fibulákkal egy körbe sorolható pannoniai példányokat egyaránt elemezte.⁴⁰ G. Haseloff I. állatstílusra vonatkozó monográfiájának, ezen belül a kontinensen megjelenő fibulák témakörének egy részét a langobard kengyelfibulák és a langobardoknál megjelenő állatstílus teszi ki.⁴¹ Egyes ékszertípusok és fibulák esetében S. Keim is érintette a helybéli leleteket. A kutatása központi témájának időkerete miatt a kései (kb. 6. sz. utolsó harmada) horizont ötvöstermékeit vizsgálta, amely a női sírok esetében a filigrándíszes gyöngyöket, az aranyfüggőket és a kései rekeszes S-fibulatípusokat jelenti.⁴² Az S-fibulákkal foglalkozó tanulmányába S. Brather-Walter bevonta a helybéli leleteket is.⁴³ A rekeszdíszes korongfibulákkal ugyanezt végezte el K. Vielitz.⁴⁴ Utolsó két munka a langobard corpus-kötet megjelenése előtt született, így nem tartalmazták az összes pannoniai analógiát.

Magam ugyancsak kísérletet tettem néhány lelettípus tipológiai és kronológiai besorolására, köztük a jutasi 196. sír viseleti elemei (aranylemezgyöngyök, *Jutas 196.* típusú kengyelfibula, *Várpalota 19.* típusú S-fibula), a Közép-Duna-vidéken előforduló S-fibulák és egyes amulett-típusok esetében.⁴⁵

4.1.2. A keltezési módszerek típusai és korlátai a nyugati Meroving és a langobard kori régészetben

A nyugati Meroving térségből több jól kidolgozott regionális kronológiai modell szolgál referenciául a langobard leletanyag periodizációjára. A 20. század elején kibontakozó⁴⁶ és közel száz év munkája során létrejövő, folyamatosan fejlődő Meroving periodizáció kutatástörténetét illetően alig van olyan mű a korszakról, amely ne tartalmazna a témáról

³⁸ KÜHN 1974.

³⁹ Kap. I.4.1., Kap. I.5.2.6., Kap. IV.5.2., Kap. IV.5.3., Kap. V.2.1.6., Kap. V.2.1.7., Kap. V.2.2.5. (KOCH 1998, 129–130, 144–145, 262–264, 286–288, 308–310).

⁴⁰ BIERBRAUER 1993, 103–172.

⁴¹ HASELOFF 1981, 673–705.

⁴² KEIM 2007, 90–94, 112–113, 116–117.

⁴³ BRATHER-WALTER 2009, 47–110.

⁴⁴ VIELITZ 2003.

⁴⁵ RÁCZ 2017, 61–84; RÁCZ 2019, 109–126; RÁCZ 2020, 249–272; RÁCZ 2022, 243–276; RÁCZ – HERGOTT 2022, 77–100; HERGOTT-RÁCZ 2021, 62–66; HERGOTT-RÁCZ 2023a, 58–97; HERGOTT-RÁCZ 2023b, 5–29.

⁴⁶ SCHLIZ 1904, 1–42; BRENNER 1912, 253–351; VEECK 1926 154–201; VEECK 1931, 91–96; WERNER 1935.

egy-egy átfogó fejezetet.⁴⁷ Ezek a kezdeti időszakban a történeti események abszolút időpontjain, az érmék keltezőértékén, a leletek tipológiai fejlődésén és összetételén alapuló,⁴⁸ később az ezekre az eredményekre reflektáló természettudományos-, statisztikai módszerek és a korrespondencia-analízis segítségével kialakított relatív- és abszolút kronológiai modellek⁴⁹ a helybéli langobard kori leletanyag osztályzását is jelentősen megkönnyítik.⁵⁰ Az egyes régiókra/kistájakra,⁵¹ temetőkre,⁵² esetleg tárgycsoportokra⁵³ összpontosító periodizációk közül az 1980-as évektől kifejlesztett, statisztikai módszerekkel létrehozott, délnémet régióra vonatkozó kronológiai modellek⁵⁴ állnak legközelebb a Közép-Duna-vidék langobard korához. A földrajzilag távolabb eső, Alsó-Rajna-vidéki⁵⁵ rendszerek kevés összehasonlítási ponttal szolgálhatnak.

A Meroving kori sírleletek abszolút meghatározása régóta fennálló kutatási probléma,⁵⁶ amely még ma sem feloldható. Az abszolút kronológia nagy része érmeleleteken alapul, s bár

⁴⁷ Részletes összefoglalást ld. STEUER 1977, 379–402; AMENT 1981, 664; KOCH 2001a, 26; FRIEDRICH 2016, 10–16; MEIER 2020, 237–289.

⁴⁸ Módszertani összefoglalást ld. STEUER 1977, 381–391.

⁴⁹ KOCH 2001a, 26–27. A korrespondencia-analízis régészeti kronológiába való adaptálásának részletes elemzéséről ld. HAKENBECK 2011, 37–41.

⁵⁰ A relatív- és az abszolút kronológia szinkronizálásnak problematikájáról ld. BRENDLE 2014, 232–290. Továbbá ld. FRIEDRICH 2016, 3–56; MEIER 2020, 237–289.

⁵¹ Többek között: BRENNER 1912, 295–302; WERNER 1935, 30–65; BÖHNER 1958, 15–34; SCHMIDT 1961, 7–15; KOCH 1967, 91–94; KOCH 1968, 117–124; AMENT 1976, 285–336; AMENT 1977, 136; ROTH – THEUNE 1988; MARTIN 1989, 121–141; SIEGMUND 1998, 196–208; NIEVELER – SIEGMUND 1999, 3–22; STEIN 1999, 35–101; THEUNE 1999, 23–32; MARTI 2000, 37–31; KOCH 2001a, 43–88; THEUNE 2001, 319–344; TRIER 2002, 158–171; MÜSSEMEIER et al. 2003 74–81; HANSEN 2004, 121–154; FRIEDRICH 2016.

⁵² Többek között: FINGERLIN 1971; CLAUS 1971, 82–87; AMENT – NEUFFER-MÜLLER 1973, 133–135; KOCH 1977, 15–35; KOCH 1982, 19–25; NEUFFER-MÜLLER 1983, 19–20; GRÜNEWALD 1988, 195–204; KOCH 1990, 234–243; MARTIN 1991, 258–267; AMENT 1992, 40–40; SASSE 2001, 120–138; STAUCH 2004, 19–58; LOSERT – PLETESKI 2003, 531–586; HANNIBAL-DERANIYAGALA 2007, 109–116; WALTER 2008, 199–201; GUTSMIEDL-SCHÜMANN 2010, 23–40; KOCH 2011, 128–198; BRENDLE 2014, 232–290;

⁵³ A teljesség igénye nélkül ld.: THIRY 1939; KÜHN 1965; KÜHN 1974; KÜHN 1981; SASSE – THEUNE 1997, 187–231; KOCH 1998; VIELITZ 2003; BRATHER-WALTER 2009, 47–110;

⁵⁴ KOCH 2001a; FRIEDRICH 2016.

⁵⁵ SIEGMUND 1998; NIEVELER – SIEGMUND 1999, 3–22

⁵⁶ H. Ament rámutatott arra, hogy az abszolút számokkal operáló terminológia azt a veszélyt hordozza magában, hogy elmosódik a különbség a már egészen biztos relatív kronológia és a nem ugyanolyan végleges abszolút kronológia között (AMENT 1977, 133). Az abszolút kronológiai támpontokhoz kapcsolódó új leletek könnyen eltolhatják az árnyalatokat (BRENDLE 2014, 232). Hasonló kritikát fogalmazott meg több ízben H. Steuer, aki hibásnak vélte a Meroving kori temetkezések merev és egyre finomabb korszakokba, fázisokba vagy szakaszokba való besorolását, mivel ezek nem veszi figyelembe azon tényezőket, melyek befolyásolhatták egy tárgy sírba helyezését, például azt, hogy a tárgyat melyik időszakban készíthették, mennyi ideig lehetett egy személy birtokában, vagy viselője mikor halt meg. Véleménye szerint a túl finom bontás gyenge alapokon nyugszik, ami az érmék forgalmi idejének nagyon eltérő becsléséből, valamint az eltérő típusdefiníciókból és az ebből eredő kronológiai rendszerek eltéréseiből adódik. Mindenekelőtt az ezzel kapcsolatos kérdések egyértelmű tisztázására szólított fel: Valójában a tárgy készítését, a megszerzését vagy a földbe helyezését jelzik ezek a korszakok? Mennyiben, milyen léptékben kell az eltemetett személy korát vagy a tárgyon lévő kopásnyomokat és az esetleges használati időszakokat kell figyelembe venni? Pontosan mit írnak le a különböző kronológiák szakaszai vagy fázisai? (STEUER 1977, 398; STEUER 1998, 130–140).

az utóbbi években az adatok némiképp növekedtek, az egyetlen megoldást a kérdések tisztázására a dendrokronológiai adatokban látják, mellyel a meglévő relatív kronológiákhoz kapnának visszakapcsolási lehetőséget. Hátrányuk, hogy meglehetősen nagy a tartományuk, így csak ritkán tudnak finom kronológiai eredményekkel szolgálni.⁵⁷

A pannoniai langobardok esetében jórészt nincsenek meg ezek a feltételek, tekintve, hogy a korabeli érmék hiányoznak (*Altstück*-ként több temetkezésben megjelentek 4. századi érmék), emellett a természettudományos vizsgálatok a múlt század elején és közepe után feltárt lelőhelyek esetében vagy nem végezhető el (ld. dendrokronológia), vagy olyan módszerekkel végezték el, melyek tág időkeretet biztosítanak. Utóbbira jó példa P. Stadler ¹⁴C-es értékei,⁵⁸ mely a kisszámú és nem reprezentatív minta miatt nem feltétlenül tükröz jelen pillanatban valós képet, de alappillérként szolgálhat a további kutatásoknak. P. Stadler az általa kialakított első fázist (SP1) 503–538 közé datálta, ez tartalmazza az Észak-Duna-vidéki temetkezésekből származó mintákat. A második (SP2) a Dunától délre fekvő Tullnerfeld területén található temetőkből származó mintákat foglalja magába, mely az abszolút kronológia alapján 538–548 közé tehető. A harmadik (SP3) fázis szinte csak pannoniai leletegyütteseket tartalmaz, melyek 548–562 közé keltezhetőek.⁵⁹ J. Tejral a Dunától északra eső területekkel kapcsolatban részletesen megfogalmazta a méréssel és a minták kiválasztásával kapcsolatos problematikát.⁶⁰

A pannoniai fázisok abszolút értékeinek meghatározását a korrespondencia-elemzéssel elvégzett, a langobard kori anyaggal számos közös ponton kapcsolódó periodizációk segítik, mint a Ch. Hansen- (2004), az U. Koch- (2001) és a M. Friedrich- (2016) féle rendszerek. Noha a felsorolt periodizációknak is megvannak a maga módszertani problémái, hiányosságai,⁶¹ a langobard kronológiát más –, jelenleg is rendelkezésünkre álló – forrásból lehetetlen lenne meghatározni. Ezek mellé járul J. Tejral Közép-Duna-vidék térségére kidolgozott kronológiája, melynek abszolút értékeit fenntartásokkal kezelhetjük.⁶² Még abban az esetben is, ha kizárólag statisztikai módszerekkel próbáljuk meg besorolni a langobard kori anyagot, tárgyak kronológiájának előismerete elengedhetetlen, így feltétlenül szükséges volt minden egyes tárgytípus (3. fejezet) esetében feltüntetni ezeket az értékeket.

⁵⁷ FRIEDRICH 2016, 142.

⁵⁸ Ld. STADLER et al. 2003, 265–278; STADLER et al. 2008, 157–183.

⁵⁹ STADLER et al. 2003, 268–270, Tab. 2.

⁶⁰ TEJRAL 2011a, 62–63.

⁶¹ Legutóbb összefoglalóan a kronológia hiányosságairól és a M. Friedrich-féle kronológia kritikájáról: MEIER 2020, 237–289.

⁶² Ld. 4.1.1. fejezet.

Az abszolút kronológiai rendszerek és a statisztikai elemzések mellett nem elhanyagolandó a Meroving kronológia egyik fontos szegmense, a fibulák kopottsági fokának és használati idejének meghatározása. Ennek a számos összetevőből álló problematikáját M. Sorg (*Fibelausstattung und Lebensalter in der Merowingerzeit: Studien zu Abnutzung und Gebrauch frühmittelalterlicher Fibel* c.) egy új szintre emelte a korszak kutatásában. A kutató többek között a fibulák mikroszkópos (kopottsági fokok osztályozása, statisztikája) és anyagminőségi (restaurálás roncsoló hatása, anyag keménysége) vizsgálatait, emellett a fibulák használatának és birtoklásának kérdésköre szemszögéből rávilágított arra, hogy az a keltezési módszer, amely a fibulák kopottsági fokával és az elhalálzási életkorokkal áll kapcsolatban nem használható fenntartások nélkül. Az egyes korosztályokhoz társítható fibulák kopási arányai hullámszerű ingadozást mutatnak, a kopottság alapján feltételezett használat időintervalluma nem áll kapcsolatban az elhunyt életkorával.⁶³ Ezen kronológiai fogódzópontok vizsgálata tehát egy olyan konkrét, teljeskörű vizsgálatot igényel, melyre egy tipológiai jellegű összesítő munka keretein belül nincs lehetőség.

4.1.3. A pannoniai langobard kori kronológia kidolgozására irányuló kísérletek

4.1.3.1. Az 1. kísérlet: korrespondencia-analízis

A régészetben általános módszer a kronológia kidolgozására a korrespondencia-analízis és a szeriáció. Ebben a módszerben az adatok elrendezése egy kétirányú táblázatban oly módon történik, hogy az információ egy átló köré csoportosuljon. Egy sírcsoport esetében a táblázat sorait a sírok, az oszlopokat a sírmellékletek típusai jelentik. A táblázatot tehát lehet vízszintesen, az egy adott sírban található sírmellékletek típusait, vagy függőlegesen, az egy adott tárgytypust tartalmazó sírok számát feltüntetve nézni. A sorrendiség régészeti alkalmazásának célja a kronológiai változások nyomon követése a típusok változó kombinációi révén. Ez azon az elven alapul, hogy a típusok világosan meghatározott „élettartammal” rendelkeznek, amely során divatba jönnek, népszerűségük növekszik, elérik a csúcspontjukat, hanyatlanak, majd kikerülnek a divatból. Ez hozza létre az információk átlós elrendezésének látszatát egy táblázatban. Egy táblázatban bármilyen adat sorba rendezhető, de a sorrend nem feltétlenül kronologikus. Egy nagyobb számú sírből álló csoportot például a nemek közötti különbségek szerint is sorba lehet rendezni. A jó kronológiai sorba rendezés tehát a

⁶³ SORG 2022, 251–257. Bővebben ld. 4.2.5.1. fejezet.

típusok kronológiai jellemzőinek előzetes ismeretétől függ. A komponensek pozícióit úgy számítják ki, hogy az adatokban rejlő információból a lehető legtöbbet jelenítsék meg, majd a komponenseket aszerint számozzák, hogy mennyi információt jelenítenek meg. Ha az adatokban tökéletes időrendi sorrend van jelen, vagyis, ha a sorba rendezésük tökéletesen lineáris, akkor az adatfelhő az első két komponenssel parabolaként jelenik meg.⁶⁴

Nem mindegy azonban, hogy egy tisztán matematikai megfeleléselemzés a szubjektivitások és külső hatások feltárására szolgál-e, vagy kronológiai folyamatokra következtetünk belőle. A tisztán matematikai megfeleléselemzések kronológiai jelentőségét nem szabad túlbecsülni: még tökéletes matematikai megfeleltetés esetén sem mondható el semmi az eredmények kronológiai és kultúrtörténeti minőségéről. Bár a régészetben a korrespondencia-elemzés eredményét általában kronológiai változásoknak tulajdonítják, ez nem feltétlenül meggyőző, mivel a hasonlósági mintázatok létrejöhetnek, de nem feltétlenül az időrendi közelség vagy távolság révén.⁶⁵

Módszertani szempontból az elemzés alapját képező adatbázisnak zárt egységekből és típusokból kell állnia, melyek meghatározott számú előfordulást kell, hogy tartalmazzanak. Ez azt jelenti, hogy minden sírhoz legalább két tárgytípus kell, hogy járuljon és minden tárgytípusnak legalább kétszer kell előfordulnia a rendszerben. Alapvető szempont, hogy kizárólag a teljes, zárt leletegyütteseket vonjuk bele az elemzésbe, különben az adatok elveszítik megbízhatóságukat.⁶⁶

A parabola alakzat elérését számos elem akadályozhatja, ezeket a folyamatos átalakítások során kell kiküszöbölni, mely egy összetett és pontosan nem leírható folyamat.⁶⁷ Ilyen torzító tényezők pl. a hosszú élettel bíró tárgycsoportok, mint a kések, vagy az egyszerű vascsatok, melyeknek kronológiai jelentőségük nincs, de a legtöbb temetkezésben előfordulnak. A szórásdiagramon ezek a tengelyek origójához közel találhatók, mivel ezek állnak a legközelebb az átlagos típusokhoz vagy egységekhez. Miután felépült egy részletes adatbázis, amelyben a típusok könnyen módosíthatók, szétválaszthatók vagy összevonhatók, a megfeleléselemzést ismételtelen el kell végezni. Minden szakaszban meg kell vizsgálni a hibákat,

⁶⁴ HAKENBECK 2011, 37–38.

⁶⁵ MEIER 2020, 241.

⁶⁶ HAKENBECK 2011, 40.

⁶⁷ Pl. türengő női sírok esetében is, ld. HANSEN 2004, 121. Az eljárásról részletesen: JENSEN – HØILUND NIELSEN (eds.) 1997.

és esetleg ki kell küszöbölni őket, amíg kielégítő eredményt nem kapunk, de minden ilyen módosítást valamilyen módon indokolni kell.⁶⁸

A pannoniai sírok esetében a 183 mellékletet tartalmazó női sír közül szelektálni kellett a bizonyosan bolygatatlan, másodlagos felnyitásnak nem kitett temetkezéseket. Így 61 temetkezés maradt az adatbázis alapjaként. Ehhez kapcsoltam hozzá további két temetkezést, a fertőszentmiklósi 9. és a szóládi 21. sírokat, melyek egyrészt fontosak a keltezés szempontjából, másrészt teljes fibulakészlettel rendelkeznek. A várpalotai temetőt noha Bóna I. „bolygatatlannak” írta le,⁶⁹ nem lehetünk biztosan benne, hogy a 1930-as években zajló feltárások során azonosították a másodlagos sírfelnyításokat és azok módját, így a lelőhely nem került bele az elemzésbe.

A leletek kiválasztása a megfelelő kritériumok alapján történt: legalább két olyan nem általános jellegű tárgytípust kell, hogy tartalmazzon a temetkezés, amely legalább kétszer előfordulhat az adatbázisban. Mivel viszonylag kis esetszámmal dolgozhatunk – nem a nyugati Meroving térségben megfigyelt ezres nagyságrendekkel –, ezért elkerülhetetlen volt egyes tárgytípusok összevonása a kritériumoknak való megfelelés miatt. Az összevont tárgytípusok egy erősen szubjektív (!), kronológiai és stílus alapú osztályzás részei lettek, pl. egyes fibulatípusokat az egységes fejlettségi fok, -stílus vagy -külső keltezés alapján csoportosítottam.⁷⁰ Ez alapvetően nem áll szemben az elemzés szabályaival, azonban a szükséges nagyfokú típusösszevonás, továbbá a temetkezések és a keltezhető tárgytípusok ily mértékű szelektálása megkérdőjelezi a módszer szükségességét a langobard kori anyag tekintetében. Nem beszélve arról, hogy számos olyan jelentős tárgytípus kimaradt az elemzésből, amely segítené a helybéli kronológia kialakítását.

⁶⁸ HAKENBECK 2011, 40.

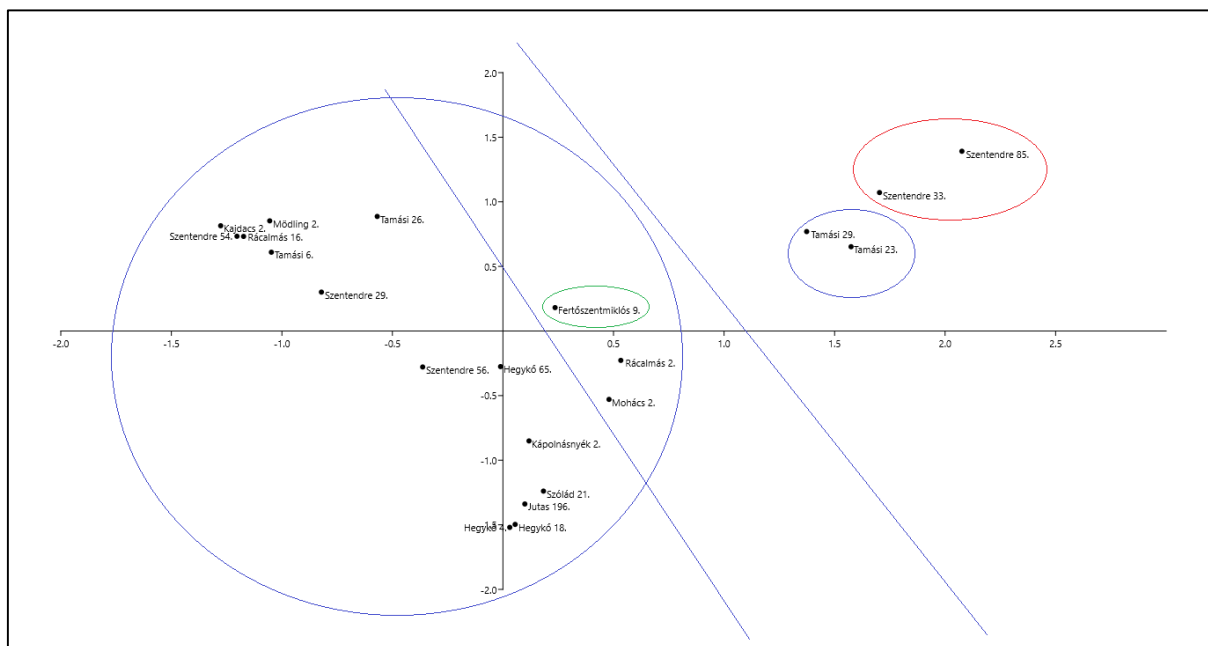
⁶⁹ BÓNA 1993, 124.

⁷⁰ Összevont csoportok a *Cividale* típusú és a *Jutas 196.* típusú cloisonné díszes, skandináv jellegű, állatstílusos kengyelfibulák, melyek csak egy-egy temetkezésben fordultak elő [KCloisTierstil]. Hasonlóan kevés előfordulás miatt összevont, azonos fejlettségi fokba tartozó típusok: *Várpalota 19.* 1. variáns, *Bezenye 73.–Hegykő 65., Rácalmás 2., 20.* [STiersil1Clois1]; állatstílusos kengyelfibulák félkörös fejlemezrel [KengyTierstil1]; kezdetleges szalagdíszrel ellátott fibulák [KengySzalag1]; rekeszes- és pontkörös madárfibulák [Madar]; rekeszes S-fibulák kései típusai, mint a *Rácalmás 16.* és a *paragrafusfibula* [SClois2]; korai S-fibulák *Poysdorf* és *Nikitsch–Kranj* típusai [SPoysdNikitsch]; III. fejlettségi fokba tartozó S-fibulák, mint a *Mohács* és a *Kajdacs 37.* típusok [SKranjMohacs]; rombikus spirális fibulák és türing típusú kengyelfibulák köre, köztük a fogófejes fibulák, az *Oberwerschen* és a *Grottoamare–Pavia–Szentés–Brigetio* típus [KengyTuringRombusz]; négyzet alakú fejlemezrel bíró kengyelfibulák, melyek egyedi típusokat képviselnek, mint a *Szólád 21., Harmignies–Mohács 2., Peigen–Kápolnásnyék 2.* [KengyTegla]; a *Podbaba–Schwechat* és a *Rácalmás 2.–Keszthely* típusú kengyelfibulák, melyek a pannoniai példányok előképeinek bizonyulnak [KPodbabaRac2]. A felhasznált tárgytípusok közül a díszűk és az ezüstpántba foglalt díszfüggők erősen torzították a parabola jellegű alakzatot, így ezek nem kerültek a számításba.

A végső számításban szereplő 21 sír és 18 tárgy(/csoport) (!) a langobard kori leletanyag egy kis töredékét fedi le. Ahogy a tübing női temetkezések esetében végzett elemzés kapcsán Ch. Hansen is kifejtette, ezek a táblázatok különösen fibulákat és egyéb ékszereket jelölnek, az elemzés inkább a jómódú felnőtt nőkre korlátozódik, így a társadalmi tényezők nem lehetnek döntőnek a sorrend szempontjából.⁷¹

Az korrespondencia-analízis a PAST 4.03 program felhasználásával készült [ld. 21. kép].⁷²

Az analízis eredménye az 1. sajátvektor 2. sajátvektorral szembeni szórásdiagramjában kétdimenziós ábrázolásként látható. Az eredmény szabálytalan parabola alak lett a többszörös szelekció és hibafaktor korrigálás ellenére is. Noha pontos képpel nem szolgált a mérés, bizonyos, korábban is sejthető tendenciák kirajzolódtak: a legkorábbi, legkésőbbi és néhány átmeneti temetkezés elkülönült egymástól, csoportokat alkottak, de a tengely nem szolgál

21. kép. A kronológiai besorolásra irányuló korrespondencia-analízis eredménye.

feltétlenül idővonalként, melyet az eredménytől elvárhattunk, így az abszolút fázishosszok nem határozhatóak meg ily módon.

⁷¹ Bővebben ld. HANSEN 2004, 121–125.

⁷² <https://past.en.lo4d.com>, 2022.05.20.

A legkorábbi sírok az X- és Y- tengely által körbe határolt mezőben kiugró értéként jelennek meg (Tamási 23. és 26.), az origóhoz közeledve az átmeneti temetkezések ugyanebben a mezőben helyezkednek el (Fertőszentmiklós 9.).

Az X- és –Y-tengely által körbe határolt mezőben foglalnak helyet a 6. század második felére keltezhető tárgytípusokkal ellátott temetkezések, az origóhoz és az X-tengelyhez közel azok, melyekben két eltérő keltezésű fibulatípus szerepel, ezekből az egyik jóval korábbi, mint a másik, vagyis átmeneti értékekké váltak a számításban (Mohács 2., Rácalmás 2.). Hasonló jelenség a –X- és –Y közti mezőben, a –Y tengelyhez és az origóhoz közel is megfigyelhető (Hegykő 65.).

A legkésőbbi temetkezések a X- és a –Y-, illetve a –X- és Y-tengely között helyezkedtek el a 0,5-1,5 tartományában. Míg előbbiben a téglalap alakú fejlemezzel ellátott típusok csoportosultak, addig utóbbiban az I. stílusú fibulákat tartalmazó temetkezések. A kettő közötti vonalban a –X- és –Y 0,5-0,5 területén a szentendrei 56. sír foglalt helyet, mely az egyik legkésőbbi temetkezés térségben. Azon sírok esetében, melyben egy igen korai fibulatípus kíséri a minden bizonnyal később kialakultat, nem megfelelő helyet foglalnak el (ld. Szentendre 33., Szentendre 85., Mohács 2.), de ezen hibafaktorok kiküszöbölésével lehetetlenné válna az analízis elvégzése, tekintve, hogy ezzel nem maradna keltezni kívánt lelettípus a táblázatban.

Az analízis a korszakolás szempontjából abban az esetben szolgálna használható eredményekkel, ha nagyobb esetszámmal, ezáltal egy jobb adottságokkal bíró, erre alkalmas adatbázissal rendelkeznenk.

4.1.3.2. A 2. kísérlet: analógiák, külső periodizációk

A leletanyag elemzése során a külső periodizációk segítségével és a lelettípusok feltételezett abszolút keltezésével olyan időbeli határok alakultak ki, melyek lehetővé tették a feltehető abszolút fázisok kialakítását.

A fázisok határainak alapjait a korrespondencia-elemzéssel elvégzett, a langobard kori anyaggal számos közös ponton kapcsolódó periodizációk segítik, mint a Ch. Hansen- (2004), az U. Koch- (2001) és a M. Friedrich- (2016) féle rendszerek. Ezek mellett a J. Tejral (2005, 2011) által a Közép-Duna-vidék térségére kidolgozott kronológia hasonlóan fontosnak bizonyul. Legfőbb támpontokat M. Friedrich (2016) eredményei nyújtották, melyek jóval tágabb időhatárok között mozognak, mint az U. Koch (2001) és a J. Tejral (2005, 2011) által készített abszolút periódusok. Utóbbiak olyan bizonyosságot sugallnak, amely nem biztos, hogy

relevánsnak bizonyul az abszolút keltezés során: egyes fázisok feltételezett kezdő és záró időpontjait sokkal tágabb időintervallumként szükséges megadni a biztonságos keltezés céljából.

A kronológia úgy alakult ki, hogy minden egyes lelettípus relatív időrendbe állítása után egyértelműen kirajzolódott négy időrendi csoport, az abszolút értékek a csoportba tartozó összes tárgy legkorábbi és legkésőbbi keltezéseiből kerültek ki, melyek láthatóan több évtizedet felölelő időintervallumok. A leletanyag relatív időrendbe állítása során öt időhatár alakult ki: az 5. század vége, a 6. század eleje, a 6. század első harmada, a 6. század közepe és a 6. század utolsó harmada. Ezek elvileg öt relatív periódus kezdeti időpontját alkotják, melyek tökéletes esetben öt abszolút periódust kell, hogy jelöljenek (J. Tejral periodizációjához hasonlóan). Ennek ellenére egyes lelettípusok feltételezett használatának időintervallumai részben fedik egymást:

Néhány típus az 1–2. periódus feltételezett határán, a 6. század első évtizedei és a 6. század első harmada környékén alakulhatott ki, így keltezésük igen szűk keretek között mozog. Ezek külön fázisba sorolása torzíthatja a helyesnek vélt keltezést, mivel a szóban forgó típusok a két fázis leleteivel közel egyidőben készülhettek és lehettek használatban.

Hasonló keltezési probléma merült fel a 3. fázis egyes lelettípusai kapcsán. A 3. fázis a pannoniai langobard megtelepülés egyik leginkább reprezentálható időszakát jelöli. A fázis kezdetét jelző lelethorizont (J. Tejral MDo 5) korábban alakulhatott ki, mint a bizonyosan a század második felére keltezhető (J. Tejral MDo 6), ám az alkalmazott periodizációk megfeleltetését követően azonos fázisra keltezhetőek.

A hasonló jellegű problémák miatt a fennálló kronológiai különbségeket a leletek és a temetkezések időrendi sorrendjének felállításával érzékeltettem. A kevés és nem mindig megfelelő módon közzétett leletanyag korrespondencia-analízisének hiányosságai miatt ezek az időbeli eltérések nem is vizsgálhatóak.⁷³

Összegezve a problémákat és a kronológiai fázisok meghatározásának buktatóit, szükség van mesterséges kategóriák létrehozására a leletanyag kezelhetősége szempontjából. A langobard kori anyag esetében négy abszolút (1–4.) fázist (nyugati Meroving kut.: Phase)⁷⁴ lehetett elkülöníteni, amelyek egymással részben átfedésben

⁷³ Hasonló, nem kiküszöbölt probléma áll fenn a délnémet kronológiában: MEIER 2020, 252–256.

⁷⁴ A „fázis” kifejezés kronológiai terminusként egymást átfedő szinuszgörbéként áramló átmeneteket írnak le, nem pedig egyértelmű töréseket (FRIEDRICH 2016, 129).

kezelendők, nem egymást követően (nyugati Meroving kut.: Stufe). A fázisok elhatárolásának egyik alappillére volt a fibulák korábban meghatározott kronológiája. Néhány esetben egyéb lelettípusok is rendelkeztek olyan keltezőértékkel, melyek a konkrét besorolást lehetővé tették. Egyes fázisokhoz azok a lelettípusok (nem leletegyüttesek!) is kapcsolódnak, melyek nem zárt leletegyüttesekből származnak, de keltezésük lehetséges a külső analógiák segítségével.

Mivel a korrespondencia-analízis korlátozott módszere miatt gyengén reprezentálta a 6. századi anyagot, továbbá az egyes fázisokhoz csak néhány zárt leletegyüttes tartozik, ezek jellegzetességei, főbb vonásai, a kronológiai különbségek és leletkombinációk a megfelelő adatbázisok elkészítése során vizsgálhatók.

Nem lehet elégszer hangsúlyozni, hogy fázisok kezdő és végpontjai között egyik esetben sincsenek egyértelmű törések. A kezdeti időpontok jelzik egyes lelettípusok legkorábbi lehetséges előfordulását, így a leletegyüttes földbekerülésének legkorábbi lehetséges időpontját. Egyes tárgyak használatának súlypontja az adott periódusban volt megfigyelhető az analógiák alapján, de ez nem jelenti azt, hogy használatuk kizárólag erre az időszakra korlátozódna. Számos esetben találkozunk olyan fibulakombinációkkal, melynek elemei két különböző fázisból származnak, esetleg olyan korai típusokkal, melyek használata még a pannoniai langobard kor végén, esetleg Itáliában is megfigyelhető. Az összes lehetséges eset a kronológiai fázisok részletes leírásában kerül ismertetésre. Az időhorizontok a megtelepedésre nem vonatkoznak, a keltezés a viselet összeállításának legkorábbi feltételezhető időpontját adja meg, földbekerülésük ideje is csak hozzávetőleges.

A felállított kronológia a Közép-Duna-vidék teljes területére alkalmazható, melyben a meghatározott fázisok közül az 1. és a 2. túlnyomó részt az észak-dunai területekre, míg a 3. és a 4. fázis inkább Pannoniára vonatkozik. Míg Pannoniában az 1. és helyenként a 2. fázis lelettípusai időrendi okokból nem bírnak hiteles keltezőértékkel, addig az észak-dunai régióban a 3. és a 4. fázis leletei, noha gyengén reprezentáltak, mégis releváns keltezőértékkel rendelkeznek.

Mivel erre a fejezetre a fentebb leírtak értékeléseként tekinthetünk és az összes tárgytípusra vonatkozó kiterjedt szakirodalmi ismertetés a 3. *fejezetben* már megjelent, ezek újbóli idézésétől eltekintek. Minden említett tárgytípus hivatkozását ld. a 3. *fejezet* vonatkozó alfejezetiben, melyek a fázisok elején lévő felsorolás alapján pontosítva is visszakereshetők.

Egy-egy fázis esetében szisztematikusan ismertetem a korabeli fibulák típusait és olyan jellegzetességeit, melyek hatással lesznek a következő fázisok ötvösművészetére, továbbá az egyes fázisokban előforduló egyéb lelettípusokat is az alábbi módon:

- I. helybéli fibulatípusok ismertetése – feltűnésük alapján időrendben, főbb jellegzetességek;
- II. import fibulák ismertetése – importként kezelt darabok időrendje és elterjedésük súlypontja.

Az I. és a II. pont gyakran együtt is megjelenhet, hiszen egy-egy leletegyüttesben az érintett tárgyak vegyesen is előfordulhatnak. Ahol lehetőség van rá, külön ismertetem a nem helybélinek vélt tárgytípusokat.

- III. egyéb lelettípusok ismertetése – a leletegyüttesekben előforduló lelettípusok, esetleges keltezéértékükre vonatkozó információk.
- IV. életkorok – megfigyelések az eltemetett egyének életkora és a keltezés között.
- V. egyéb – a sémába nem illeszthető leletegyüttesek leírása.

Az 1–4. fázis abszolút kronológiai besorolását, a hozzá tartozó a lelettípusokat és temetkezéseket az alábbi felosztás szerint javaslom a korábbi átmeneti jellegű lelettípusok keltette bizonytalanságokkal együtt [ld. 22. kép]:

	HANSEN 2004	TEJRAL 2011	DROBERJAR 2008	KOCH 2001	FRIEDRICH 2016	
480	Ca. 470/480 MD 3	470/480	480 E1	470/480	480/90 SDM 3**	480/90 1
490		MDo 3 (E)* 510		510		
500				SD 3		
510	Ca. 530	510/20	530	SD 4	520/30	520/30
520	Ca. 530 MD 4	MDo 4	530 E2	530	520/30 SDM 4	(510)520/30 540/502
530		540/50		SD 5		
540		540/50		555		
550	Ca. 560/70	560 MDo 5	560/70	SD 6	560/80	540/503
560	Ca. 560/70 MD 5	560		580	560/80 SDM 5	560/80
570		MDo 6 600		580		
580				SD 7		600
590					610/20	6004
600						

22. kép. Abszolútchronológiai rendszerek (Ch. Hansen, J. Tejral, E. Droberjar, U. Koch és M. Friedrich) összehasonlítása az újonnan kialakított 1–4. fázisokkal.

4.1.3.3. 1. fázis, 480/90–520/30

Sírok: Bezenye–Papréti 69. [1.9]; Bratislava–Rusovce/Pozsony–Oroszvár 26. [3.1]; Fertőszentmiklós–Szeret-dűlői homokbánya „A” sír [6.1]; Fertőszentmiklós–Szeret-dűlői homokbánya 4. sír [6.2]; Hegykő–Mező u. 3. [9.1]; Hegykő–Mező u. 23. [9.9]; Schwechat 34. [20.9]; Steinbrunn 10. [21.2]; Szentendre–Pannóniatelep 69. [22.20]; Tamási–Csikólegelő 29. [24.13]; Vörs–Tótok dombja 20. [26.5].

Tárgyak:

- Stössen–Záluží S-f. [3.1.1.1.1.1.];
- Güttingen/Merdingen S-f. [3.1.1.1.2.3.];
- madárfejes korongf./1. típus (1. altípus) [3.1.1.2.1.2.];
- pontkörös madárf./1. típus [3.1.1.3.1.];
- fogófejes kengyelf. 1. altípus [3.1.2.1.1.];
- rombikus láblemezű, spiráldíszes kengyelf. (*Salino, Aquileia*) [3.1.2.2.1.1.];
- téglalap- vagy trapéz alakú láblemezű kengyelf. (*Pfullingen, Westhofen*) [3.1.2.2.2.2.];
- poliéderez fülbevaló, huzalfülbevaló [3.2.1.];
- fejestű (2. típus) [3.4.];
- gyűrű [3.2.4.];
- csat 1.a. [3.5.1.];
- díszgyöngy, mészkő [3.6.2.6.];
- díszgyöngy, üveg 1. típus (facettált kék üveg) [3.6.2.7.];
- orsógomb [3.6.3.];
- vaskés [3.6.4.].

Ld. 66. tábla

I. A rabolatlan temetkezések közül a Közép-Duna-vidék északi felén jellegzetes, keleti Meroving, Közép-Németországban kialakult horizonttal párhuzamba vonható leletegyüttes teljes egészében a Tamási 29. sírban [24.13] található meg. Az ún. fogófejes bronz kengyelfibulapár (*Zangenfibeln*) állatfej és ékvésés nélküli típusa (*1. variáns*) a kengyelfibulák egyik korai 5. századi (MD 1–2) közép-németországi, Észak–Közép-Duna-vidéki fejlődési horizontját képviselik. Hasonlóan a korai horizont képviselője a pontkör alakú szemmel ellátott bronz madárfibula (1. típus. pontkörös), melynek készítése ideje már az 5. század közepétől vagy a század utolsó harmadától feltételezhető. A fibulakészlet az Észak-Duna-vidéki horizonthoz köthető, melyre már Bóna I.⁷⁵ is felfigyelt. Ebben az esetben kiemelendő, hogy az eltemetettre mindig idős hölgyként hivatkoztak, de az I. Barbiera által elvégzett antropológiai elemzés alapján egy adultus korú nő feküdt a sírban. A temetkezés a Dél-Pannóniát benépesítő langobard csoportok egyik legkorábbi időhorizonthoz köthető leletegyüttese [66. tábl. 10].

Az 5. század utolsó harmadának egyik újonnan kialakult ékszertípusai az ékvéséses díszű S-alakú fibulák voltak. A kígyószerű testtel bíró, keresztben bordázott díszű, tátott pófájú

⁷⁵ BÓNA 1993, 136.

állatot ábrázoló *Stössen–Záluží* típusú S-fibula tipológiai megfelelői a közép-németországi türing szállásterületen alakulhattak ki, mint az első S-fibulák az 5. században. A bezenyei 69. sírból [1.13] származó példány díszítésében és összetételében kissé elkülönül az észak-dunai daraboktól, de az 5. század végére, 6. század elejére való keltezését nem lehet pontosítani a stílusjegyei alapján [66. tábl. 1]. A *Stössen–Záluží*val egyszerre fejlődésnek induló típust, egy ún. *Merdingen/Güttingen* S-fibulát tartalmazott a vörsi 20. [26.5] bolygatott temetkezés, mely bolygatottsága miatt nem keltezhető pontosan [66. tábl. 11].

II. ÉNy-Pannonia egyes temetkezéseiben az 5. századi helybéli, provinciális gyökerekkel bíró lelettípusok és a korai Felső-Duna-vidéki és Rajna-vidéki kereskedelmi kapcsolatok lehetséges termékei is viszonylag nagy arányban tűntek fel:

Utóbbi temetkezések sorát gyarapítja a fertőszentmiklósi 4. sír [6.2], melyből a kora Meroving korra keltezhető *Pfullingen* típusú, téglalap- vagy trapéz alakú láblemezű fibulák kerültek napvilágra. Elterjedésük a Rajna mindkét oldalán, a mai Németország teljes területén és Észak-Franciaország területén is követhető [66. tábl. 4]. Hasonló keltezéssel és elterjedéssel bíró, ún. *Westhofen* típusú fibulát tartalmazott a fertőszentmiklósi „A” jelzésű sír [6.1, 66. tábl. 3]. Importárúnak bizonyul a schwechati 34. sírből [20.9] származó *madárfejes korongfibula* (1. típus), amely nagyobb sorozatban jelent meg a Felső-Duna-vidéki bajuvár és a közép-németországi türing temetkezésekben az 5. század végétől. Készítésük súlypontja a 6. század elejére tehető [66. tábl. 7].

A türing hatású fibulák mellett a hun kor végi fibulaművesség 5. századi termékei is felbukkantak a női viseletben. Ezek mindegyike önálló stílust képviselő darab, keltezőértékük Pannonia langobard korában nem mérvadó. Ilyenek – a jellegzetes voluta-, spirál-, florális- vagy geometrikus mintával díszített, félkörös fejlemezű, azzal egybeöntött gombos, rombikus láblemezű, rekeszbetétes díszű, – az oroszvári/rusovcei 26. sír [3.1, 66. tábl. 2] és a steinbrunni 10. sír [21.2, 66. tábl. 8] *Salino, Aquileia* típusú példányai. Ezek készítési és használati ideje az 5. század második felére, 440/50–500 környékére tehető.

III. Az 1. fázis sírjainak általános jellegű lelettípusai között előfordultak a vaskések, a fémből készült övfüggesztők, az ovális vascatok (csat 1.a.), a színes üveggyöngyből álló gyöngysorok és az övcsüngőhöz tartozó nagyobb méretű üveg- és mészkögyöngyök. A fertőszentmiklósi 4. sírből ismert az övcsüngőhöz tartozó, díszfüggőként funkcionáló facettált kék üvegfüggő

(díszfüggő, üveg 1.), mely már az 5. század elejétől jellegzetes lelettípusa volt a türing női viseletnek [66. tábl. 4]. A fertőszentmiklósi „A” leletegyüttest kísérte a korábbi Észak-Duna-vidéken elterjedt, bikónikus alakú, besimított díszű edény is, amely a közép-németországi türing horizontban az 5. században volt jellemző [66. tábl. 3].⁷⁶

IV. A életkor a 11 kapcsolódó temetkezésből 4 esetében ismert (36%), ebből 2 adultus korú (Tamási 29., Schwechat 34.) és 2 maturus korú (Oroszvár/Rusovce 26., Vörs 20.) nő volt az eltemetett. Az életkorok és a tárgyak használati idejének összefüggései ismeretlenek.

V. Főként a hegykői és a Hegykő-környéki temetőben csoportosuló, szinte kizárólag ékszerekkel (fibulák és övcsüngő nélkül) eltemetett nők leletegyütteseit nem tudjuk keltezni kellő bizonyossággal, tekintve, hogy a legtöbb lelettípus Kárpát-medencei használata kontinuum a késő antikvitástól. Ebbe a csoportba tartoznak a poliéderes díszű fülbevalók, melyek közül a tömör típusok a Közép-Duna-vidéken az 5. század legelejétől, az áttört kőbetétes változatok a század első harmada után jelentek meg és viseletükkel a 6–7. században is számolhatunk. A langobard női temetkezésekben a 6. század második felére keltezhető lelettípusokkal együtt nem fordultak elő. A hegykői 3. sír [9.1] eltemetettje az áttört poliéderes típusú fülbevaló mellett egyéb provinciális jellegű lelettípusokat viselt, egy fejestűt (2. típ.) és két gyűrűt. A korabeli gyűrűk mindegyike alapvetően vagy antik-mediterrán gyökerekre vezethetők vissza, vagy maguk a tárgyak is a korábbi korszakból származó leletek voltak. A fejestű párhuzamai szintén a provinciális anyagban, a csontból készült fejestűk között lelelhetők fel [66. tábl. 5]. A hegykői 23. sír [9.9, 66. tábl. 6] eltemetettje kizárólag egy áttört poliéderes végű fülbevalópárt viselt. A szentendre 69. [22.20, 66. tábl. 9], bolygatatlan temetkezésében egy tömör poliéderes végű és egy huzalfülbevaló volt megtalálható, nyakában gyöngysor és egy orsógomb feküdt. A steinbrunni 5. sírből [21.1.], egy mesterségesen torzított koponyával rendelkező női váz mellől egy kőbetétes poliéderes fülbevalópár került elő.

⁷⁶ TEJRAL 2011a, 34.

4.1.3.4. 2. fázis, (510)520/30–540/50

Sírok: Bezenye–Paprét 11. [1.5]; Bezenye–Paprét 17. [1.7]; Bratislava–Rusovce/Pozsony–Oroszvár 13.;⁷⁷ Gyirmót–Homokdomb 31. [7.3]; Hegykő–Mező u. 4. [9.2]; Hegykő–Mező u. 72. [9.17]; Kajdacs–Homokbánya 37. [11.7]; Mohács–Farostlemezgyár v.t. 3. [16.2]; Mohács–Farostlemezgyár v.t. 4. [16.3]; Nikitsch 1. [18.1]; Nikitsch 11. [18.3]; Nikitsch 24. [18.5]; Rácalmás–Újtelep 6. [19.1]; Schwechat 25. [20.7]; Schwechat 31. [20.8]; Szentendre–Pannoniatelep 2. [22.1]; Szentendre–Pannoniatelep 10. [22.2]; Szentendre–Pannoniatelep 28. [22.5]; Szentendre–Pannoniatelep 43. [22.12]; Szentendre–Pannoniatelep 48. [22.13]; Tamási–Csikólegelő 13. [24.6]; Tamási–Csikólegelő 22. [24.10]; Tamási–Csikólegelő 23. [24.11]; Várpalota–Unió homokbánya 5. [25.3]; Várpalota–Unió homokbánya 13. [25.3]; Várpalota–Unió homokbánya 34. [25.14]; Vörs–Tótok dombja 17. [26.4]; Vörs–Kerékerdő, szórvány [38.1]; Tolna vármegye, Zsiga Zsolt gyűjteménye, ismeretlen lelőhely [36.1].

Tárgyak:

- *Poysdorf* S-f. [3.1.1.1.1.2.];
- *Nikitsch–Kranj* S-f. [3.1.1.1.2.1.];
- *Várpalota 34. –Vinkovci* S-f. [3.1.1.1.2.2.];
- *Kajdacs 37.–Cividale–Cella/Kranj* S. f. [3.1.1.1.3.1.];
- *Vielitz A–D* korongf./2. típus [3.1.1.2.2.];
- *Rácalmás 6.* korongf./2. típus;
- pontkörös korongf./3. típus [3.1.1.2.3.];
- sugaras díszű, ékvéséses korongf./4. típus (*Nikitsch–Hegykő*) [3.1.1.2.4.];
- ékvéséses madárf./2. típus (1. és 2. altípus) [3.1.1.3.2.];
- rekeszes madárf./3. típus [3.1.1.3.3.];
- rombuszalakú f. [3.1.1.4.];
- *Mohács* S-f. [3.1.1.1.3.2.];
- fogófejes kengyelf. 2. altípus [3.1.2.1.1.];
- *Strass* kengyelf. [3.1.2.1.2.];
- *Mohács 4.* kengyelf. [3.1.2.1.3.];
- rombikus láblemezű, spirál- és geometrikus díszű kengyelf. (*Reuden*) [3.1.2.2.1.2.];
- téglalap- vagy trapéz alakú láblemezű kengyelf. (*Nikitsch–Kranj, Wiesbaden*) [3.1.2.2.2.2.];
- *Várpalota 5.–Udine–Čelákovice* kengyelf. [3.1.2.2.2.1.1.];
- *Radovesice* kengyelf. [3.1.2.2.3.1.];
- egyéb ábrázolással ellátott fülezett érmék/2. típus (2.b.) [3.2.2.2.2.2.];
- egysoros agancsfésű [3.3.1.];
- kétsoros agancsfésű [3.3.2.];
- tű 1a-c típus [3.4.];
- csat 1.a. [3.5.1.];
- csat 1.b. [3.5.2.];
- csat 2.a. [3.5.3.];
- szíjszorítóval ellátott többtagú övveretek [3.6.1.2.];
- díszgyöngy, hegyikristály 2. típus (facettált) [3.6.2.1.];
- díszgyöngy, borostyán [3.6.2.2.];
- díszgyöngy, mészko [3.6.2.6.];
- díszgyöngy, üveg 4. típus (folyatott rozettamintás) [3.6.2.7.];
- orsógomb [3.6.3.];
- vaskés [3.6.4.];
- vasolló [3.6.6.];

⁷⁷ TEJRAL 2011a, 49, Abb. 18. 5.

- lemezes díszkulcs (1. típus) [3.6.8.1.];
- fém függesztőtagok [3.6.9.];
- szarvasagancs-, csontkorong [3.6.10.2.];
- csont-, agancshüvely [3.6.10.4.].

Ld. 67–69. tábla

I. Az 1. fázis végén és a 2. kezdetén, vagyis az 5–6. század fordulóján, a 6. század legelején jelenhetett meg az S-fibulák újonnan kialakuló, Duna-vidéki horizontja. Ezek a *Stößen–Záluží* típushoz hasonló, karcsú, tátott szájú/csőrű, bordázott, ékvéséses díszű *Poysdorf* típusú fibulák. A típus korai kialakulása miatt feltételezhető, hogy a Dunától északra lévő területeken az ötvösség viszonylag gyorsan átalakult, vagy divathoz igazodott, de díszítés koncepciója (keresztben és hosszában bordázás, meanderminta) és az állatok típusa az ismert előképekhez (*Stößen–Záluží* és *Merdingen*) tért vissza. A korábbi kutatással szemben, mely időbeli eltérést feltételezett a hosszában és a keresztben bordázott típusok között, úgy vélem, hogy ezek közel egyidőben alakulhattak ki, de a hosszában bordázott típusok fejlődtek tovább a Morva-medencei, észak-alsó-ausztriai szállásterületen és a nyugati Meroving térségben. A 6. század elején Pannoniában és a Morva-medencében megtaláljuk a Cseh-medencei fibulákkal azonos, korai példányokat, de Észak-Alsó-Ausztriában és Pannoniában már elkülöníthető egy minden bizonnyal későbbi horizont. Utóbbiak minden esetben hosszában bordázottak, az állatalak és a test arányai is különböznek a korábbiaktól: nincs fül, a test zömökebb. A típus hosszú használatáról az itáliai leletek is tanúskodnak, készítésük egészen a 6. század közepéig feltételezhető.

A Morva-medencében a 6. század elejétől (510/20) a közép-németországi példányok analógiáiként megjelentek az ún. *Strass* típusú kengyelfibulák. A Várpalota 13. sírjából [25.5, 69. tábl. 7] napvilágra került darab jellegzetes háromfelé ágazó, karéjos fejlemezzel rendelkezik, amely egyértelműen a fogófejes fibulákból vezethető le. A *Strass* az ékvéséses díszű fogófejes típus mellett (2. *variáns*, ld. Tamási 23. sír) a korszakban elsőként hordozza az 5. századi Duna-vidéki, keleti germán stílus és a türing ötvösművészet szintéziséből kialakuló, a későbbi önálló langobard fibulaművességre is jellemző stílusjegyeket, az ovális láblemezt kitöltő lépcsőzetes/szögletes fonatmintát és az ezt lezáró kezdetleges, egy- vagy kéttagú állatfejet, mandula alakú szemkiképzéssel és egyenes, de a kerekded fejtől elkülönülő lezárással.

A 6. század elején a Duna-vidéki langobard kori kengyelfibulák első „önálló” típusai is megjelentek. Az ún. *Radovesice* típus Pannoniából az oroszvári (Rusovce) temető 13. sírjából

került napvilágra [68. tábl. 1]. Stílusjegyei, mint a fejlemezre külön felszerelt, tagolt gombok, a félkörös fejlemezén lévő spirál- és az ovális láblemezén lévő lépcsőzetes fonatminta, a farkasfogas dízsor és a többtagú állatfej a kibontakozó, 6. századi Duna-vidéki fibulaművesség főbb vonásait reprezentálják. Analógiái zárt kört alkotnak a langobard szállásterület tekintetében.

A 6. század első harmadától (520/30) az S-fibulák újonnan kialakuló horizontja is körvonalazódik. Előállításuk a *Poysdorf* típustól függetlenül, annak kialakulásával szinte egyidőben (talán egy-két évtizeddel később?) indult el egy másik divathullám, az ún. „madárstílus” jegyében. A madárstílus és az S-fibulák szintéziséből kialakult, ragadozómadarat ábrázoló ruhakapcsolók legkorábbi pannoniai képviselői az S-fibulák II. formacsoportjába tartozó *Nikitsch–Kranj* és a *Várpalota 34.–Vinkovci* típusú példányok. Kérdéses a fibulák készítésének eredete: noha az *Nikitsch–Kranj* típus nem nagy számban jelent meg a nyugati Meroving térségben, a *Várpalota 34.–Vinkovci* a frank, alamann temetőkben sűrűsödött leginkább. A Dunától északra lévő soros temetőkben ezek hiányoznak, kis számuk nem magyarázható feltétlenül a korai keltezésükkel, így felmerül a lehetőség, hogy nem helybéli termékekről lehet szó. Az is kiemelő, hogy a fibulák alakjának tipológiai előzményei nem fedezhetők fel a korábbi langobard kori szállásterületen, önálló formai jegyekkel bíró leletcsoportról beszélhetünk.

Legkorábban a 6. század első harmadától induló horizontba keltezhető a nikitschi 11. sír [18.3, 67. tábl. 1.d], amely kizárólag egy *Poysdorf* és egy *Nikitsch–Kranj* típusú S-fibulát tartalmazott. A temető 24. sírjából [18.5, 67. tábl. 8] hasonlóan egy *Nikitsch–Kranj* típusú S-fibulapár került napvilágra. Utóbbi temetkezésből szokatlan módon egy harmadik kisfibulát is adatoltak, egy ún. *Nikitsch–Hegykö* típusú sugaras díszű korongfibulát, amely a 6. század legelején a *Poysdorf* típusú S-fibulákkal egyidőben jelenhetett meg a térségben.

Az S-fibulák III. formacsoportjának *Kajdacs 37.–Cividale-Cella/Kranj* típusú, háromszögmotívumokkal díszített fibulái egyidőben lehettek használatban II. csoporttal a 6. század első harmadától, vagy közvetlenül a II. csoport megjelenése után hódítottak teret. A várpalotai 34. sírban [25.14, 69. tábl. 6] az elhunyt egy *Nikitsch–Kranj* típusú S-fibulával együtt viselte. A kajdacs 37. bolygatott temetkezésben [11.7, 67. tábl. 4] a *Kajdacs 37.–Cividale-Cella/Kranj* típusú fibula mellett egy orsógomb volt megtalálható, így a temetkezés pontosabb keltezése nem lehetséges. A szentendrei 43. sírból [22.12, 68. tábl. 8] hasonlóan csak a tárgyalt fibulatípus volt keltezhető az ékszerek közül.

Az újonnan kialakult ötvöstermékek felbukkantak a korábbi szállásterülethez köthető lelettípusokkal együtt is. A tamási 23. sír [24.11, 69. tábl. 4] leletanyaga több szállal kötődik a Morva-medencei régióhoz. A sírt a 2. fázisra az ún. *Kajdacs 37.–Cividale-Cella/Kranj* típusú S-fibula egyik önálló altípusa (III. csoport 1. típus 3. altípus) keltezi, melynek legkorábbi megjelenését a többi altípushoz hasonlóan a 6. század első harmada után (520/530) feltételezhetjük. Az eltemetett kengyelfibulái ékvéséses díszű *fogófejes* típusok voltak (2. *variáns*), melyek az 5. század elején kialakult fogófejes fibulahorizont tipológiailag továbbfejlett példányai. Az ékvéséses díszű fogófejes fibulák a *Strass* típus tipológiai előzményének bizonyulnak. A tárgyalt fibula stílusjegyei megegyeznek a *Strass* típusnál felsoroltokkal (ld. Várpalota 13. sír).

A *Kajdacs 37.–Cividale-Cella/Kranj* típusú S-fibulákkal egyidőben, vagy ezeket követően kialakult, hosszában bordázott *Mohács* típus (III. csoport) legkorábban a 6. század első harmadához köthető. A mohácsi 3. sír [16.2, 67. tábl. 5] erősen kopott S-fibulája és az eltemetett magas életkora (kb. 63–72 év) miatt J. Tejral nem zárta ki a lehetőséget, hogy északi eredetű lehet, de ez a megállapítás nem támasztható alá. A vörsi 17. sírból [26.4] is adatolható egy *Mohács* típusú S-fibula, melynek párja egy ékvéséses díszű madárfibula volt (1. típus), keltezése az 5. század végétől feltételezhető [68. tábl. 9. a-b].

A mohácsi 4. temetkezésben [16.2, 67. tábl. 6] a *Mohács* típusú S-fibulákkal egy szettet alkotó kengyelfibula (*Mohács 4. típus*) a 6. század elejéhez, az 1. fázis végéhez és a 2. fázis kezdetéhez kapcsolódik és unikális példány a langobard kori fibulaművészetben. Spirállemeze a fogófejes- és a keleti Meroving jellegű madárfejes fibulákból vezethető le, egyedi alakkal bír. Tűtartólemeze a fogófejes fibulák korai horizontjának rombikus típusát képviseli, míg az I. stílus kezdeményét jelző, lefelé tekintő madarakat és a közte lévő maszkot rejtő kép, emellett a mély ék alakú vésetek a késő antik és az északi díszítőelemek ötvözetét tükrözhetik. A típus a 6. század első felére (500/10–550) keltezhető.

A fázis egyik legutolsó (esetleg a 3. fázis legelső) leletegyüttese a várpalotai 5. sír [25.3, 69. tábl. 5]. A korszak és a régió fibulafejlődésének egyik mellékága az ún. *Várpalota 5.–Udine–Čelákovice* típusú kengyelfibulák köre, melyek a keleti Meroving ötvösművészet jellegzetességeit hordozzák, helyi innovációnak bizonyulnak. A típus az 5. század utolsó harmadára keltezhető, tübingiai eredetű *Eisleben–Stössen* és a Duna-vidéki félkörös fejlemezű, spirálos díszű, 5. századi gyökerekre visszatekintő fibulák tipológiai továbbfejlődésének tekinthető. A szerteágazó analógiák és stílus alapján kialakulása a Közép-Duna-vidéken

kibontakozó langobard kori fibulaművesség kezdeti fázisához köthető, legkorábban a 6. század első harmadában készülhettek. Ezt a keltezést erősíti a teljes felületén rekeszekkel díszített kétzónás korongfibulapár (*Vielitz D2.6*), amely készítése technológiai sajátosságai alapján a nyugati Meroving területről érkezett (északi-frank vagy délnémet, alamann-bajuvár) legkorábban a 6. század első harmada után (530/40–560/70).

II. A 6. század elejétől keltezhető néhány olyan leletegyüttes, melyek – technológiai jellemzőik alapján – nyugati Meroving importfibulákat tartalmaztak, ezek a rekeszes díszű korongfibulák valószínűleg az északi-frank és a déli alamann-bajuvár térség műhelyeinek termékei lehettek. A rácalmási 6. [19.3, 68. tábl. 2] és a szentendrei 48. [22.13, 69. tábl. 1] sírok *Vielitz „A”* típusú korongfibulái sorolhatóak ebbe a horizontba, melyek igen hosszú használati idővel bírtak a 6. században. A rácalmási 6., ismeretlen bolygatottságú temetkezésből kísérőleletként előkerült egy analógia nélküli öntött, vésett ezüst korongfibula (*Rácalmás 6. típus*). A bezenyei 17. sírból [1.6, 67. tábl. 1.b] származó, teljes testében rekeszes madárfibula (3. típus) legközelebbi párhuzamai szintén Nyugat-Európában lelhetők fel. A típus sokfélesége a nyugati Meroving területen azt jelzi, hogy importként kerülhetett Pannoniába.

Néhány évtizeddel későbbre, az *520/30-as évek*re keltezhető, feltételezhetően import jellegű darabok is ismertek: a bezenyei 11. temetkezésből [1.5, 67. tábl. 1.a] rombusz alakú fibulapár, a gyirmóti 31. sírból [7.3, 67. tábl. 1.c] pontkörös díszű korongfibulák, hasonlóan a Tolna várményei szórvány pontkörös fibula (3. típus) [67. tábl. 1.e], a schwechati 25. sírból [20.7, 68. tábl. 3] egy ékvéséses, plasztikus díszű madárfibula (2. típus, 2. altípus).

A nyugati Meroving jellegű, trapéz alakú láblemezzel ellátott ékvéséses díszű kengyelfibulák körét bővíti az ún. *Nikitsch 1.–Kranj* típusú fibulapár a névadó nikitschi 1. temetkezésből [18.1, 67. tábl. 7]. A kengyelfibula a nyugati és a keleti Meroving hatásokat ötvöző fibulaművesség terméke lehet, amely már a 6. század első harmada után készülhetett.

A hegykői 4. sírból [9.4, 67. tábl. 2] egy kétzónás, tizenkétszirmos rozettakorong került napvilágra (*Vielitz B3.8*), elterjedésük alapján alamann, bajuvár műhelyek termék. Szintén nyugati importként értelmezhető a kengyellel egyenlő széles láblemezű *Wiesbaden* típusú kengyelfibula. A típus a Felső-Duna-vidéken és a Rajna középső folyásánál mutat jelentősebb szóródást az 5. század végétől. A leletegyüttest a korongfibula keltezi a 6. század első harmada utáni időszakra (530/540).

A hegyközi 72. sír [9.17, 67. tábl. 3] háromzónás tizenkétzirmos korongfibuláinak (Vielitz C2.11) készítése vagy Észak-Itáliára vagy Dél-Németországra lokalizálható a nagyfokú leletszóródás és a készítéstechnológiai sajátosságok alapján. Hasonló példányok a 6. század első harmadában már felbukkantak a délnémet régióban.

Szentendre 2. sírjából [22.2, 68. tábl. 5] a kétzónás korongfibulák (Vielitz D2.6) és a 28. sír [22.5] tízzzirmos rozettafibulája (Vielitz D5.46) a filigrándíszes típusok körét gazdagítják, melyek a leletszóródás alapján északi-frank vagy délnémet, alamann-bajuvár termékek lehetnek.

A *fogófejes* fibulák 2., ékvéséses variánsával egyidőben, az 5. század utolsó harmadában készülhettek a dunai típusú, rombikus lábú, florális díszű *Reuden* típusú fibulák, melynek egyik példánya a schwechati 31. sírjából [20.8, 68. tábl. 4] került napvilágra. Használati idejük az 5–6. század fordulójánál jóval tovább feltételezhető. A leletegyüttest a filigrándíszes brakteáták kelteznek erre a fázisra, melyek legkorábban csak a 6. század második harmadától, 530/40 környékén tűntek fel az analógiák alapján.

III. A fibulákat tartalmazó temetkezések mellett keltezőértékkel bírnak egyes csattípusok, melyek annak ellenére, hogy nem zárt leletegyüttesekből származnak, a temetkezés legkorábbi időpontját jelezhetik. Ilyenek a téglalap alakú csattesttel bíró vascatok (csat 1.b.) a tamási 13. [24.6, 69. tábl. 2] és 22. [24.10, 69. tábl. 3] sírokból. A szentendrei 10. sír [22.2, 68. tábl. 7] keskeny pajzsos tövisű csatja (csat 2.a.) legkorábban a század első harmada után készülhetett.

A fázis temetkezéseiben a női viselet elemei voltak az üveggyöngyből készült gyöngysorok, a vaskések, az ovális vascatok (csat 1.a.), a vasollók, a két- és egysoros agancsfésűk, az orsógombok, a nagyméretű díszfüggők (facettált hegyikristályfüggő, borostyán, mészkő), az övcsüngő fém függesztőtagjai. Kiemelendő a mohácsi 4. sír folytatott, rozettamintás üvegfüggője (díszfüggő, üveg 3.), amely az analógiák alapján is legkorábban a 6. század első harmada után készülhetett [67. tábl. 6]. Előállítását a Rajna környéki üvegművességéhez kapcsolható és importként érkezhett a térségünkbe. Ebben a fázisban jelentek meg először a pajzsos tövisű bronzcsatok (csat 2.a.). A várpalotai 5. sír együttesének egyik eleme egy kör alakú motívummal díszített, széles bázisú példány [69. tábl. 5]. A nikitschi 1. sír együttesében feltűnt két unikális lelettípus, a többtagú, szíjszorítóval rendelkező övzalagveretek és a csontból készült tubus [67. tábl. 7].

Az Észak-Duna-vidéki jellegű leletanyag még ebben a fázisban is jellemző. A tamási 23. sír fogófejes fibulái mellett északi gyökerekre vezethető vissza a sírkerámia is: a nő mellől két korongolt edény is előkerült, egy bikónikus, besimított díszű tál és emeletes edény [69. tábl. 4].⁷⁸

A szentendrei 43. bolygatatlan temetkezés két olyan lelettípust is tartalmazott, melynek ez az első biztosan keltezhető felbukkanása a korszakban: ez a bronz díszű (tű 1.a-c.) és a bepecsételt díszű kerámia [68. tábl. 8]. Hasonlóan ezt a két tárgytípust tartalmazta a vörsi 17. sír, de erős bolygatottsága miatt nem kezelhető biztos keltezési pontként. A tamási 13., bolygatatlan temetkezéséből – melyet egy téglalap alakú csattestű vascsat keltez (csat 1.b.) – szintén egy bronz díszű (tű 1.a-c.) került elő [69. tábl. 2].

E fázis temetkezésében, a hegykői 72. sírban tűnt fel elsőként az ezüstlemezből kivágott díszkulcs és a díszes agancs-/csontkorong, de a másodlagosan felnyitott sír leletegyüttesének pontos keltezése bizonytalan, kizárólag a két hosszú használati idővel bíró kisfibula tehető erre az időszakra [67. tábl. 3].

IV. Életkor a 27 kapcsolódó temetkezésből 14 esetében volt adatolható (52%), melyből 1 kislány (Rácalmás 6.), 1 juvenis-adultus korú (Szentendre 28.), 3 adultus korú (Hegykő 72., Schwechat 31., Tamási 13.), 1 adultus-maturus korú (Szentendre 10.), 4 maturus korú (Szentendre 48., Tamási 22. és 23., Vörs 17.) és 4 senium korú (Mohács 3. és 4., Szentendre 2. és 43.).

Az életkorok és a keltezés közötti összefüggés kapcsán kiemelendő a szentendrei 43. sír. Ebben olyan gyakori, Pannoniában megjelenő lelettípusok voltak jelen, mint a bepecsételt kerámia és a bronz díszű, mely azt jelenti, hogy ez az első, zárt leletegyüttesben való, keltezhető előfordulása a két lelettípusnak. Az elhunyt magas életkora (65-75 év) miatt hangsúlyozni kell, hogy nem minden lelettípus egyszerre, egyidőben kerülhetett az elhunyt birtokába, esetleg csak a temetés idején állt össze az együttes, így ezek készítési, használati ideje és a földbekerülésük pontos ideje is bizonytalan, vagyis a tárgyalt fázisban való megjelenésük kérdéses.

Kiemelendő jelenség, hogy a fázisban a maturus és a senium korcsoport szokatlanul magas számban képviselteti magát, vagyis a korai fázisok leletei sok esetben idősebb egyénekhez kapcsolódnak.

⁷⁸ TEJRAL 2011a, 34.

4.1.3.5. 3. fázis, 540/50–560/80

4.1.3.5.1. A 3. fázis lelettípusai I.

Sírok: Fertőszentmiklós–Szeret-dűlői h.b. 9. [6.3]; Gyirmót–Homokdomb 24. [7.1]; Gyirmót–Homokdomb 27. [7.2]; Schwechat 2. [20.2]; Schwechat 13. [20.5]; Szentendre–Pannóniatelep 33. [22.7]; Szentendre–Pannóniatelep 85. [22.25]; Tamási–Csikólegelő 7. [24.4]; Tamási–Csikólegelő 18. [24.8]; Tamási–Csikólegelő 30. [24.14]; Tamási–Csikólegelő 50. [24.20]; Várpalota–Unió homokbánya 4/b. [25.2]; Várpalota–Unió homokbánya 29. [25.11].

Tárgyak:

- *Nikitsch–Kranj* S-f. [3.1.1.1.2.1.];
- *Schwechat–Pallersdorf/Bezenye* S-f. [3.1.1.1.3.3.];
- *forgó madárfejes* korongf. [3.1.1.2.1.3.];
- rombikus láblemezű, spiráldíszes kengyelf. (*Grottamare–Pavia–Szentés–Brigetio*) [3.1.2.2.1.1.];
- rombikus láblemezű, spirál- és geometrikus díszű kengyelf. (*Oberwerschen*) [3.1.2.2.1.2.];
- *Podbaba–Schwechat* kengyelf. [3.1.2.2.3.2.];
- *Rácalmás 2.–Keszthely* kengyelf. [3.1.2.3.1.1.];
- egysoros agancsfésű [3.3.1.];
- tű 3. típus [3.4.];
- csat 1.a. [3.5.1.];
- csat 1.b. [3.5.2.];
- téglalap alakú, ezüstlemezéből készült övszalagveretek [3.6.1.1.];
- díszgyöngy, hegyikristály 2. típus (facettált) [3.6.2.1.];
- díszgyöngy, borostyán [3.6.2.2.];
- díszgyöngy, mészke [3.6.2.6.];
- orsógomb [3.6.3.];
- vaskés [3.6.4.];
- vasolló [3.6.6.];
- fém függesztőtagok [3.6.9.];
- „rég” lelet [3.6.11.].

Ld. 70–71. tábla

I., II. A fázis kezdetének kengyelfibulái között az ún. *Podbaba–Schwechat* típus a mintapéldája a Dunától északra kialakult korábbi formák Dél-Morva-medencei és pannóniai továbbfejlődésének. Ez a *Radovesice* fibulatípus közvetlen folytatásaként tartható számon. Utóbbtól a fejlemezrel egybeöntött gombkoszorújával, a nagyméretű, erőteljesen profilált háromtagú állatfejes végződésével és a díszítésében tér el. A gombok méretei és egygalléros kivitelezése azonosítható a korábbi dunai fibulatípusokon megfigyelt jellegekkel. A türing típusú fibulák Duna-vidéki analógiáinál (*fogófejes 2. variáns, Strass*) már megjelenő farkasfogas díszsor a fibula kiszélesedő peremén, a kengyelt elfelező bordán és az állatfej Y-vonalán tűnik fel és használata állandósulni látszik a pannóniai langobard fibulaművességben.

Az állandósult elemek tekintetében az állatfej új, erősen profilált típusa is meghatározó: a fej profilált felső részén helyet foglal a két mandula alakú szem, szemkerettel vagy anélkül, a fej széles alsó bordázott részét egy félkör végződésű, domború rész vagy egy lapos „nyelv” zárja le. A lapos, félkör alakú nyelv e típus kialakulásától kezdve a félkörös fejlemezettel rendelkező, ovális láblemezű langobard kori fibulák állandó elemévé válik. A félkör alakú nyelvet poncmintákkal is ékíthették, melynek mintakincse (kör, pontkör, élére állított rácsminta, rombusz, élére állított rombusz, lunula, háromszög) további ötvöstermékeken (pl. ezüstlemezek, díszkulcsok) és a bepecsételt kerámiákon is visszaköszön. Az állatstílus kezdeményét a fejlemezén a madárszárny formájú ábrázolás, a láblemez középső részén a madárfej alakú motívum jelzi. J. Tejral a prága/praha–podbabai lelet miatt következtetett a típus Észak-Duna-vidéki kialakulására, de a leletek viszonylag zárt koncentrációt alkotnak Pannoniában (Fertőszentmiklós 9. [6.3, 70. tábl. 1], Gyirmót 24. [7.1, 70. tábl. 2. a], Schwechat 13. [20.5, 70. tábl. 2. d], Tamási 7. [24.4, 70. tábl. 5]). Egyes temetkezéseket a 2. fázisból származó, II. csoportba tartozó S- és madaras díszű korongfibulák kísérték (*Nikitsch–Kranj*, forgó madárfejes korongfibula).

A félkörös fejlemezű fibulák mellett a protomeroving fejlődés során kialakult négyszögletes fejlemezű, gombos példányok is teret hódítottak a Közép-Duna-vidéken. A *Rácalmás 2.–Keszthely* típusú fibulák a *Poysdorf* típusú kengyelfibulák folytatásaként jöttek létre a pannoniai ötvösművészet termékeiként. A téglalap alakú fejlemezén lévő nyolc gomb szinte teljesen egybeolvad, a *Poysdorf* típusúhoz hasonlóan fejlemezét cikkcakkmintával, láblemezét a megszokott szögletes, lépcsőzetes fonatmintával díszítették. A fibulák egyszerű állatfejes lezárása és a láblemez két oldalán elhelyezett stilizált lecsüngő állatfejkezdemények a *Strass* típusú fibulákkal vonhatóak egy körbe. A *Rácalmás 2.–Keszthely* típus viszonylag zárt formai csoportot alkot Pannoniában.

A pannoniai langobard kori S-fibulák vezérformája a *Schwechat–Pallersdorf/Bezenye* típus (III. csoport), melynek tipológiai előzménye a madárstílusú S-fibulák II. formacsoportjában lelhető fel. J. Tejral szerint a Mušovból előkerült öntőminta alapján a típus Morva-medencei előállításával is számolhatunk, de kiemelendő, hogy eddig szinte kizárólag Pannoniában használták az alapformát, míg a Morva-medencében előkerült példányok csak altípusként, vagy tipológiaiilag továbbfejlődött darabként sorolhatók be.

A szentendrei 33. sír [22.7, 70. tábl. 3] leletegyüttese tartalmazott egy *Rácalmás 2.–Keszthely* típusú kengyelfibulát és egy *Schwechat–Pallersdorf/Bezenye* típusú S-fibulát,

továbbá egy 5. század második felére keltezhető, rombikus láblemezű, spiráldíszes, ún. *Grottamare–Pavia–Szentés–Brigetio* típusú kengyelfibulát. A fibula a keleti gót itáliai és a Tisza-vidéki gepida kultúrkörhöz kapcsolható, igen kopott, törött, sokat használt darab.

A szentendrei 85. rabolatlan temetkezésében [22.25, 70. tábl. 4] a *Schwechat–Pallersdorf/Bezenye* típusú S-fibulát egy, a közvetlenül a Morva-vidéki vagy közép-németországi ötvösművészethez kapcsolható, korai keltezésű kengyelfibula, ún. *Oberwerschen* típus kísérte, amely az 1. fázis lelettípusa: a fogófejes fibulák egyes variánsaival egyidőben voltak használatban az 5. század utolsó harmadától.

Kizárólag *Schwechat–Pallersdorf/Bezenye* típusú S-fibulák kelteznek az alábbi leletegyütteseket: Gyirmót 27. sír [7.2, 70. tábl. 2.b], Schwechat 2. sír [20.2, 70. tábl. 2.c], Tamási 18. [24.8, 71. tábl. 1], 30. [24.14, 71. tábl. 2] és 50. [24.20, 71. tábl. 3] sírok, Várpalota 4/b. [25.2, 70. tábl. 6] és 29. [25.11, 71. tábl. 7] sírok.

III. A 3. fázis kezdetének temetkezései tartalmazták a női viselet általános elemeit: egysoros agancsfésű, vaskés, vascsat (csat 1.a.), vasolló, orsógomb, díszfüggő (hegyikristály 2. típus, borostyán, mészke), fémből készült függesztő, régi leletek.

A fertőszentmiklósi 9. sírból származó, madárstílusban készült cloisonné függők 6. század közepe környékén történő megjelenését a nyugati Meroving leletek kronológiája mellett a *Podbaba–Schwechat* típusú kengyelfibulák is erősítik [70. tábl. 1]. A fázis további jelentősége, hogy a női viseletben ebből az időszakból adatolhatóak először a lábbeliviselet részeként értelmezhető kisméretű csatok (Tamási 18., Szentendre 33.). A szentendrei 33. sírból származó csavart bronztű az egyetlen feltűnése ennek a lelettípusnak, mely vastagságával inkább a korábbi halánték-/fátyoltűkkel áll szoros kapcsolatban (tű, 3. típus) [70. tábl. 3].

IV. A 13 temetkezésből 9 esetében adatolható életkor (70%) és kizárólag a felnőtt, az adultus és a matus korosztály képviseltette magát: ebből 3 adultus (Várpalota 4/b.), 2 adultus-matus (Schwechat 2., Szentendre 33.) és 4 matus (Schwechat 13., Szentendre 85., Tamási 7., Tamási 50.) korú nő volt. A felnőtt korcsoport kizárólagos jelenléte szokatlan a többi fázis esetében.

Az életkorok és a leletek készítési és használati ideje kapcsán két temetkezés emelhető ki:

A szentendrei 85. sírban a 3. fázisra keltezhető kisleibulát (*Schwechat/Pallersdorf–Bezenye*) az 1. fázisba keltezhető kengyelfibula (*Oberwerschen*) kísérte. Az elhunyt életkora

alapján felmerülhet, hogy az S-fibula talán később került az elhunyt fibulaszettjébe. A szentendrei 33. sír *Grottamare–Pavia–Szentés–Brigetio* típusú rombikus lábú kengyelfibulája is egy korábbi példány az 5. század második feléből, amely „régí leletként”, talán személyes vagy családi kapcsolat révén kerülhetett az eltemetetthez.

4.1.3.5.2. A 3. fázis lelettipusai II.

Sírok: Bezenye–Papré 8. [1.4]; Bezenye–Papré 20. [1.20]; Bezenye–Papré 73. [1.15]; Gyöng–Vásártér u. 1. [8.1]; Hegykő–Mező u. 18. [9.6]; Hegykő–Mező u. 21. [9.8]; Hegykő–Mező u. 65. [9.15]; Kápolnásnyék–Kastélykert 1. [13.1]; Mohács–Farostlemezyár víztározója 2. [16.1]; Mohács–Farostlemezyár víztározója 5. [16.4]; Mödling 2. [17.2]; Rácalmás–Újtelep 2. [19.2]; Rácalmás–Újtelep 20. [19.6]; Schwechat 37. sír [20.10]; Szentendre–Pannoniatelep 29. [22.6]; Szentendre–Pannoniatelep 40. [22.11]; Szentendre–Pannoniatelep 54. [22.14]; Szőlád–Kertek mögött 21. [23.2]; Tamási–Csikólegelő 6. [24.3]; Tamási–Csikólegelő 10. [24.5]; Tamási–Csikólegelő 26. [24.12]; Tamási–Csikólegelő 45. [24.18]; Tamási–Csikólegelő 52. [24.21]; Várpalota–Unió homokbánya 1. [25.1]; Várpalota–Unió homokbánya 19. [25.8]; Vörs–Tótok dombja 23. [26.7]; Vörs–Tótok dombja 26. [26.8]; Vörs–Tótok dombja 33. [26.12]; Albertfalva, szórvány [27.1]; Cserkút, szórvány [30.1]; Kaposvár, Mérey-gyűjtemény [31.1].

Tárgyak:

- Poysdorf S-f. [3.1.1.1.2.];
- Nikitsch–Kranj S-f. [3.1.1.1.2.1.];
- Mohács S-f. [3.1.1.1.3.2.];
- Schwechat–Pallersdorf/Bezenye S-f. [3.1.1.1.3.3.];
- Várpalota 19. S-f. 1. altípus [3.1.1.1.3.4.];
- Bezenye 73.–Hegykő 65. S-f. [3.1.1.1.3.5.];
- Rácalmás 2., 20.–Cividale–Gallo 9. S-f. [3.1.1.1.5.1.];
- Tamási 52.–Kranj 170. S-f. [3.1.1.1.5.4.];
- Vielitz B–D korongf./2. típus [3.1.1.2.2.];
- Nikitsch–Hegykő korongf./4. típus [3.1.1.2.4.];
- rekeszes madárf./3. típus [3.1.1.3.3.];
- téglalap- vagy trapéz alakú láblemezű kengyelf. (Pfullingen) [3.1.2.2.2.2.];
- Várpalota 1.–Castel Trosino G. kengyelf. [3.1.2.2.3.3.];
- Várpalota 17.–Bezenye 20. kengyelf. [3.1.2.2.3.4.];
- Hegykő 21.–Collegno 48. kengyelf. [3.1.2.2.3.5.];
- Schwaz–Szentendre–Lucca–Belfort kengyelf. [3.1.2.2.3.7.];
- Bezenye 8.–Kajdacs 2.–Tamási 6. kengyelf. [3.1.2.2.3.8.];
- Cividale–Cella–Gyöng 1. kengyelf. [3.1.2.2.3.9.];
- Szentendre 54.–Cividale–San Giovanni 154.–Csákvár–Nocera Umbra kengyelf. [3.1.2.2.3.10.];
- Várpalota 19.–Testona kengyelf. [3.1.2.2.3.11.];
- Rácalmás 2.–Keszthely kengyelf. [3.1.2.3.1.1.];
- Harmignies–Mohács 2. kengyelf. [3.1.2.3.1.3.];
- Montale–Weimar kengyelf. [3.1.2.3.1.4.];
- Aschheim–Kaposvár–Oderzo–Cividale kengyelf. [3.1.2.3.1.5.];
- Mülhofen kengyelf. [3.1.2.3.1.5.];
- Szőlád 21. kengyelf. [3.1.2.3.2.1.];
- Cividale kengyelf. [3.1.2.3.3.1.];
- karperec 1.b., 2. típus [3.2.3.];
- egysoros agancsfésű [3.3.1.];

- kétsoros agancsfésű [3.3.2.];
- tű 1.a-c., 4. típus [3.4.];
- csat 1.a. [3.5.1.];
- csat 1.b. [3.5.2.];
- csat 2.a. [3.5.3.];
- csat 2.b. [3.5.4.];
- csat 3.a. [3.5.5.];
- csat 6.b. [3.5.9.];
- téglalap alakú, ezüstlemezről készült övszalagveretek [3.6.1.1.];
- díszgyöngy, hegyikristály 1. és 2. típus (keresztpántos, facettált) [3.6.2.1.];
- díszgyöngy, borostyán [3.6.2.2.];
- díszgyöngy, opál [3.6.2.4.];
- díszgyöngy, kalcedon 4. típus [3.6.2.5.];
- díszgyöngy, mészkő [3.6.2.6.];
- díszgyöngy, üveg 4. típus [3.6.2.7.];
- orsógomb [3.6.3.];
- vaskés, bronzmarkolatú kés [3.6.4.];
- bordázott késtokszájveret [3.6.4.1.];
- szeletelőkés [3.6.4.2.];
- vasolló [3.6.6.];
- szűrőkanál 1. típus [3.6.7.];
- díszkulcs [3.6.8.1.];
- ládikakulcs [3.6.8.2.];
- fém függesztőtagok, S- és 8-alakú tagokból álló lánc [3.6.9.];
- szarvasagancs-, csontkorong [3.6.10.2.];
- „régi” lelet [3.6.11.];
- bronzlemez/tégely [3.6.12.];
- lábbeliviselet [3.7.].

Ld. 71–76. tábla

Exkurzus: Az I. állatstílus a langobard korban

A langobard kori művészetre jelentős hatást gyakorolt az I. germán állatstílus, amely számos ékszertípuson és viseleti elemen tűnt fel a 6. század második felében. Az esetszámokat és a képek variabilitását tekintve kétségtelenül a kengyelfibulák váltak fő hordozójává a Skandináviából érkező és a helybéli ízlésvilág által megformált képeknek. A korszakban a germán népek identitásához kapcsolódó állatstílus⁷⁹ fogalma az 5. századtól a viking korig (8–11. század), részben a középkorig az északi germán törzsek együttes, a díszítéshez kapcsolódó megnyilvánulását foglalja magába, legyen szó figurális ábrázolásokról vagy egyéb díszítésekről.⁸⁰

A Kr. u. 1–2. században az észak-európai germán Barbaricumot érő provinciális római befolyás (zsoldosság, fegyveres konfliktusok, békés interakciók) a helybéli művészetre is erős

⁷⁹ PESCH 2012, 635.

⁸⁰ HØILUND NIELSEN 1998, 1; PESCH 2012, 636.

formáló hatást gyakorolt.⁸¹ A germánok legkésőbb a 3. században kezdték el saját képi világukat kidolgozni, első próbálkozásaik az elit körében használt római import, rangjelzőként funkcionáló tárgyakon tűntek fel. Közös bennük, hogy egy egységes képi nyelv (*Bildsprache*) alapján készültek.⁸² Skandinávia déli részén a késő római ékvéséses technikát és formavilágot (floralis-, geometrikus-, félplasztikus állatdíszek, maszkok) átörökítő, a 4. század végétől az 5. századig teret hódító *Nydam-stílus*⁸³ készítette elő azt a művészeti irányzatot, amelyet I. állatstílusnak nevezünk (*Tierstil I*).⁸⁴

Az állatstílusban a késő római ékvéséses technikán alapuló ötvösség elemeinek és a Nydamban alkalmazott fogásoknak és képeknek önálló szabályrendszere érvényesült. A stílust hordozó tárgyakon ritkán jelenítettek meg valós állatfajokat, ezeket erősen sematizált módon ábrázolták, emellett sokszor hibridlényeket is felfedezhetünk, melyek állati testtel, emberi fejjel vagy kézzel voltak ellátva (*Tiermenschen*).⁸⁵ Utóbbiak között nem fedezhető fel a jellegzetes antik előkép.⁸⁶

A 19. században már Jens Jacob Asmussen Worsaae (1843) foglalkozott az állatábrázolásokkal, majd Hans Hildebrand (1876) elsőként különböztette meg az állatstílust a többi ábrázolásmódtól. Sophus Müller (1880) tollából származik az első szisztematikus munka az állati elemek elemzéséről.⁸⁷ A 20. században Bernhard Salin fogalmazta meg elsőként és Nils Åberg fejlesztette tovább azon meghatározásokat, amelyek az I. állatstílus kritériumait jelentik.⁸⁸ Köztük kiemelendő, hogy az állatok feje általában U- vagy félkör alakú, egyenes vagy kerek állal rendelkeznek. Az állat teste nem reliefszerű, mint a római előképeknél, inkább síkfelületként vannak ábrázolva, amelyet a felismerhetőségük érdekében kontúrvonalak vesznek körül. Az állatok általában öt részletből állnak, a fej, a nyak, a váll az első lábbal, a hát és a csípő a hátsó lábakkal. Néha ezek a komponensek természetellenes rendben vannak

⁸¹ PESCH 2012, 638.

⁸² PESCH 2012, 641.

⁸³ Bővebben ld. Voss 1954, 176; HASELOFF 1981, 8–17; HASELOFF 1986, 67–110; NAGY 2007, 14, 27–31, 37, 39, 44, 51, 55–60; PESCH 2012, 650.

⁸⁴ NAGY 2007, 27, 149. Ij. G. Haseloff az 5. század utolsó harmada környékén feltételezi azt az időszakot, amikor a Nydam-stílus helyét az I. állatstílus veszi át (HASELOFF 1981, 17). Az I. stílust megelőző állati ábrázolásokról bővebben ld. HØILUND NIELSEN 1998, 2–4.

⁸⁵ „Als der Germane das Thier ornamental zu verwerthen begann, stilisirte er es dergestalt, dass der zu Grunde liegende Gedanke ebenso wenig in dem Bilde eines Löwen als sonst irgend einer speciellen Thierart gesucht werden kann. Es ist eben eine Thiergestalt, die so durchaus in ihrer Aufgabe als Ornament zu dienen, aufgegangen ist, dass sie jede Spur von Realismus vermieden hat.” (SALIN 1904, 205.)

⁸⁶ PESCH 2012, 562.

⁸⁷ HØILUND NIELSEN 1998, 1. Ld. WORSAAE 1843; HILDEBRAND 1876, 1–8; MÜLLER 1880, 185–403.

⁸⁸ SALIN 1904, 222–223, Abb. 515–517; ÅBERG 1922, 166. Kutatástörténetről bővebben ld. HØILUND NIELSEN 1998, 1–2.

összerakva. Előfordulhat, hogy az állatalakok nem tartalmaznak egyes alkotóelemeket (rövidített állatalak), vagy olykor további toldalékelemek tűnnek fel. Az állatokhoz hasonlóan a több részből összetevődő antropomorf figurákat gyakran nehéz felismerni az I. állatstílusban. A fibulákon és a vereteken gyakran elrejtve jelenítették meg azokat az egyes képi részek összefüggésénél, megnyújtásánál, összefonásánál stb.⁸⁹

Skandináviában a képek szabályszerűsége törekedtek: a stílus olyan elemek összessége volt, amelyek nyilvánosak, mindenki elfogadta azokat és a kézműves vagy a művész ennek alapján készítette el munkáját. Fontos volt az általánosan elismert állatstílus szabályainak ismerete és az, hogy ezeket a képi hordozókra le tudják fordítani.⁹⁰

Az állatstílus elterjedésének magterülete Dél-Skandinávia, Dániával és Svédország déli részével, az Északi-tengeri régió és Délkelet-Anglia, majd az 5. század végén már Norvégia és Finnország egyes részein és a kontinentális területeken is megjelent, egészen a Duna-vidékig. Ezzel a helybéli (főleg északi) germánság, különösen az elit egy önálló közös kép nyelvet alakítottak ki, amelyet reprezentációs célokra és státusszimbólumként használtak fel. Alexandra Pesch szóhasználatával élve az állatstílus egyfajta „*corporate design*”-ként tekinthető, amely az előre meghatározott formák, motívumok és stíluszabályok keretét jelenti a képek és a szövegek kiválasztására és tervezésére.⁹¹ Ez a stílus, képi nyelv a közös elitidentitás interpretációja, összekötő láncszemei a különböző csoportoknak és nem utolsósorban a társadalom közös ideológiai alapjainak a megjelenítése.⁹² Ennek ellenőrzése és fenntartása egyfajta elitstratégiának tekinthető, ugyanúgy, mint a rituálék, a mítoszok, a legendák és szimbolikus tárgyak, vagyis mindaz, ami egy csoport identitását testesíti meg.⁹³

Ezen elképzelések a valóságban azonban teljesen máshogy valósulhattak meg a Skandináviától délebbre élő germánság körében, melyek közé a langobardok is tartoztak. Az északi típusú nagyméretű, négyszögletes fejlapú fibulákkal együtt a kontinensre érkező I. stílus szimbolikus tartalma nagy hatást gyakorolhatott a kontinensen elhelyezkedő germán törzsekre, de lényegét soha nem érthették meg megfelelően, noha állandóan próbálkoztak utánzásával. A képek meg nem értése révén egy olyan átalakulási folyamat vezethető le, amely a képek romlásával, azok értelmének elvesztésével, feloldódásával és erősen

⁸⁹ HASELOFF 1981, 174–175; PESCH 2012, 654–655.

⁹⁰ PESCH 2012, 653, 654.

⁹¹ PESCH 2012, 660.

⁹² PESCH 2012, 661.

⁹³ HEDEAGER 2011, 51.

geometrizálódásával járt. G. Haseloff szerint összességében nem lehet szó sem az északi állatstílus valódi átvételéről, sem önálló feldolgozásról és továbbfejlesztésről.⁹⁴

Az északi típusú kengyelfibulák Közép-Németországban, a türing szállásterületen sűrűsödtek leginkább, amelyek a Balti-tenger nyugati részéről az Elbán érkezhettek a térségbe. Hasonló csoportosulásuk figyelhető meg a Rajna-mentén és Alamanniában is. Ez azzal magyarázható, hogy a Rajna az egyik legfontosabb kereskedelmi útvonalnak számított Skandinávia és Közép-Európa nyugati része között és a Neckaron juthatott el az alamannok területére.⁹⁵ G. Haseloff fontosnak tartotta az alamann szállásterületet az állatstílus helybéli terjedése szempontjából. Azon területeket számításba véve, ahol az északi fibulák sűrű elterjedést mutatnak, Alamannia az egyetlen, ahol az I. stílusú állatdíszítést más tárgyakon is alkalmazták, köztük a saját félköríves fejlemezű, ovális láblemezű és állatfejes végződésű fibulatípusaikon.⁹⁶ Az utóbbi hordozók megegyeznek a Pannoniában ismert fibulatípusokkal is.

A pannoniai langobard kori fibulák képeire vonatkozó megállapítások közül kiemelendő, hogy a kengyelfibulák alapjául szolgáló díszítőforma, a guggoló négylábú állatalak az I. stílus alapformája. A langobard fibulákon megjelenő képek egyrészt párhuzam nélkül állnak a kontinensen, másrészt a helybéli sajátosságok és jellemzők egy olyan homogén megjelenést mutatnak, amely arra utalhat, hogy a langobardok az állatornamentika tiszta formáját közvetlen forrásból vehették át,⁹⁷ a négy közül az ún. „B” stílusfázisból.⁹⁸

A klasszikus I. stílusú fibulák készítése előtt a langobardokat közvetlenül Norvégia déli partvidéke és Jylland felől is érték művészeti hatások, ezeket a Nydam-stílusban készült veszkényi lószerszámveretek és a mohácsi 4. sír fibulájának ornamentikája is jelzik.⁹⁹ Elmondható, hogy az észak-dunai temetőkből is kerültek elő olyan fibulatípusok, melyek az I. stílust hordozzák, ilyen a lužicei 27. sír lépcsőzetes fejlemezű kengyelfibulapárja. A nő elhalálozási életkora (*senium*) és a fibulatípus „türing” jellege alapján J. Tejral az ún. észak-dunai fázisra (MDo 4, 510/20–540/50), a 6. század első felére keltezte a fibulatípust,¹⁰⁰ eszerint a korai állatstílusos emlékek körébe sorolhatnánk a leletet, vagyis a pannoniai I. stílus előfutáraként tudnánk számontartani. Ám a fibula formai jegyei és a jellegzetes *Mödling*–

⁹⁴ HASELOFF 1981, 540.

⁹⁵ HASELOFF 1981, 540–542, Abb. 359.

⁹⁶ HASELOFF 1981, 542.

⁹⁷ HASELOFF 1981, 692–693.

⁹⁸ HASELOFF 1981, 694. A „B” fázis önálló, tömör, fejfel, nyakkal, mellső lábbal, testtel és hátsó lábbal rendelkező állatfiguráinak részletes leírását ld. HASELOFF 1981, 180–196.

⁹⁹ NAGY 2007, 67. Bővebben ld. HASELOFF 1981, 695–697.

¹⁰⁰ TEJRAL 2011a, 54.

Montale–Weimar típusú szalagfonatdíszítés miatt inkább a 6. század közepére keltezhető, jellegzetes I. stílusú horizont terméke lehetett, vagyis a 3. fázis leletei közé illeszthető be, amely J. Tejral pannoniai-itáliai fázisának (MDo 6, 555–600) felel meg.

A langobardokkal szomszédos területen a gyulai csat¹⁰¹ és a szolnok–szandai 73. sír¹⁰² északi típusú, négyszögletes fejlemezű fibulájának állatalakjai között feltételezi G. Haseloff a langobard állatstílus állatainak közvetlen előképeit, az U- és a mandula alakú fejbrázolásokat. Továbbá közvetlenül a „B” stílusfázisból származó import a Tisza-vidéki gepidáknál lelhető fel, ez a szentes–nagyhegyi 84. sírből¹⁰³ származó egyenlőkarú fibula, amely Kelet-Svédországból juthatott el a régióba. Noha a stílusa alapján a fibula készítése ideje kb. a 400-as évek lehetett,¹⁰⁴ de földbekerülési ideje ennél jóval későbbi, kb. a 6. század második harmada, közepe környéke, vagyis kérdéses, hogy a tárgy mikor juthatott el a Kárpát-medence K-i felébe, így az is, hogy vajon mennyire szolgálhatott az I. stílus előzményeként.¹⁰⁵

A Skandinávia és a Kárpát-medence közötti régió tekintetében a „B” stílusfázis uralkodó volt a Balti-tenger térségében is. A Kárpát-medence és a Balti-tenger között összekötő kapocsként szolgál az 500-as évekkel keltezhető konarzewi csat,¹⁰⁶ melynek földrajzi elhelyezkedése arra utalhat, hogy a Visztula lehetett a fő összekötő útvonal, a Balti térség és a Duna-vidék között.¹⁰⁷

A felsorolt leletek képeinek elemzése alapján G. Haseloff, majd Nagy M. is arra a következtetésre jutott, hogy az I. állatstílus gepida közvetítéssel kerülhetett át a langobardokhoz, amely a helybéli, késő antik műhelyek tradíciójának felhasználásával együtt alakulhatott ki.¹⁰⁸

Ám az utóbbi állítás számos pontja megkérdőjelezhető az alábbi időrendi tények miatt:

1. A gepidák esetében nem volt elterjedt az állatstílus önálló formája, az említett gyulai csaton, a szolnok–szandai és a szentes–nagyhegyi kengyelfibulákon kívül nem ismerünk más leletet, ezek azonban minden esetben importok lehettek.

¹⁰¹ NAGY 2007, 43, 39. t. I.

¹⁰² GEPIDISCHE GRÄBERFELDER I, 312, Taf. 38. 73. 3.

¹⁰³ CSALLÁNY 1941, 129–130; CSALLÁNY 1961, 59–64, Taf XXXIX. 5; Taf XLI, I.

¹⁰⁴ HASELOFF 1981, 694; NAGY 2007, 67. Bővebben ld. MAGNUS 1999, 164–168.

¹⁰⁵ Legkésőbbi elemek pl. a pajzsos tövisű csatok, továbbá 6. századi jellegzetesség a poncolt díszítés az egyéb viseleti elemeken (pl. amulettkapszula, szíjszorítók, szíjvégek).

¹⁰⁶ HASELOFF 1981, 698, Abb. 507.

¹⁰⁷ HASELOFF 1981, 703.

¹⁰⁸ NAGY 2007, 67.

2. A gepidák körében az eddigi tudásunk alapján nem volt elterjedt a langobardoknál alkalmazott I. stílusú formavilág sem a képek, sem a hordozók tekintetében.

3. A szentes–nagyhegyi egyenlőkarú fibula állatfejei akár lehetnek a langobard kori állatfejek előzményei, de ezek az előzmények származhattak egyéb, hasonló stílusban készült skandináv fibulá(k)ról, vagy ékszer(ek)ről is. A földrajzi és az időbeli közelség nem minden esetben lehet magyarázat a kulturális hatásokra. Fontos szempont, hogy a szentes–nagyhegyi fibula készítési ideje és földbekerülési ideje között akár 150 év is eltelhetett (!), így kérdéses, hogy mikor érkezett valóban a Tisza-vidékre. Ebben a kontextusban az is elmondható, hogy a szentesi fibula földbekerülési ideje közel egyidejű lehet a langobard I. stílusú fibulák viseletének szokásával.

4. Az előző ponthoz kapcsolódva kiemelendő, hogy a földrajzi közelség ellenére a gepida és a langobard anyagban igen kevés kapcsolódási pont van, a mai kutatás állása alapján nem feltétlenül gyakorolhatott egymásra kölcsönhatást a két csoport művészete és kultúrája. Ez az eltérő ékszer- és fibulaviseletben is egyértelműen tükröződik (bővebben: 2.2.2.2. fejezet).

5. Véleményem szerint az sem számít megfelelő támpontnak, hogy az I. stílus hordozóiban bővelkedő Balti övezet és a Kárpát-medence között egyetlen olyan lelet (konarzewi csat) van, amely a skandináv állatstílus tiszta formáját hordozza. Ha a gepidák alkalmazták volna az állatstílus valamely formáját önálló ötvösművészetükben, esetükben talán (!) összekötőkapocsként szolgálhatott volna a lelet, de a langobardok esetében semmiképp.

6. A langobard kori I. stílus elsődleges hordozóinak az S-fibulákat és a kengyelfibulákat kell tekintenünk, melyek kivitelezése, stílusa, ezzel kronológiájuk inkább a Felső-Duna-vidéki, frank, alamann és bajuvár régióval hasonlítható össze (ld. 3.1. fejezet alapján). Ezek a 6. század második felére keltezhető fibulák a viszonylag egységes, (Duna-menti) „Meroving divat igényei” alapján készültek. A délnémet térségben egyértelműen fel lehet vázolni a közvetlenül Skandináviából érkező I. stílus fejlődését. Az állatalakok alkalmazásának módja, összetétele, maga a stílus alkalmazásának igénye és/vagy leegyszerűsödött állatalakjainak kompozíciója talán ezekből a régiókból is érkezhettek a langobardokhoz, vagy fordítva, de a két térség kultúrája egymásra is hatással lehetett. A korábbi langobard, Közép-Duna-vidéki és skandináv kapcsolatokat számos lelet jelzi (veszkényi lószerszámzat, *Mohács 4.* típusú fibula, aranybrakteáták), mely kapcsolat egyértelműen jelen lehetett a 6. század közepe környékén is. Ez talán azt sejteti, hogy a Meroving kultúrkörben közel egyidőben formálódott az állatstílus, ezt a különböző

csoportok (frankok, alamannok, bajuvárok, langobardok) önálló formában, de viszonylag egységes divat szerint adaptálták, mely a hasonló hordozók alkalmazásában is megnyilvánult.

Összességében a langobard korban a skandináv eredetű, a Nydam- és az I. állatstílus jegyében készült tárgyak a 6. század folyamán, noha nem nagy sűrűségben, de szórványosan feltűntek. A legkorábbi tárgytipusok a Nydam-stílusban készült veszkényi lószerszámveretek, de egyes elszigetelt (a 6. század második felében elterjedt ábrázolásoktól független) képek is megjelentek a 6. század első feléhez köthető, *Mohácsi 4.* típusú és a későbbi, 6. század közepére, második felére keltezhető, *Schwaz–Szentendre–Lucca–Belfort*, *Cividale* és *Jutas 196.* típusú kengyelfibulákon. Hasonlóan a közvetlen vagy a közvetett skandináv, vagy észak-európai kapcsolatok lenyomataként értelmezhetőek a germán aranybrakteáták (Várpalota 21. sír, Poysdorf 4. sír, Šaratice 6/1948. sír). Ezek alapján kijelenthető, hogy a kengyelfibulák I. stílusú ábrázolásainak hátterében lévő kapcsolati háló tehát nem előzmény nélküli a langobard kori kultúrkör tekintetében. Ha ezek az előzmények nem is feltétlenül a képekhez kapcsolódnak, a kapcsolati rendszer valamilyen formában fennállhatott, így nem feltétlenül kellene a gepidák összekötő szerepére hagyatkoznunk, főként úgy, hogy a meglévő gepida I. stílusú leletek időrendje nem feltétlenül tisztázható és a gepida-langobard kapcsolatok a leletanyag szintjén nem feltétlenül követhetőek, ez különösen érvényes a fibulákra és a fibulaviseletre.

Leletegyüttesek

I., II. A pannoniai állatstílus egyik kezdetleges, elszigetelt képi világának hordozója az ún. *Schwaz–Szentendre–Lucca–Belfort* típusú fibula, amely Szentendre 29. sírjából [22.6, 74. tábl. 3] került napvilágra. Az I. állatstílus a fejlemezen jelenik meg két egymással szembeforduló, kitátott állkapcsú, karmokban végződő lábú zömök állat alakjában, amelynek nem sok szerepe volt az állatstílus helybéli sajátosságainak kialakulásában. A kengyel közepét plasztikus kiképzésű, egysoros, lépcsőzetes negatív meanderfonat, a láblemezt a korábbi türing formavilágból származó, az eddig megszokott lépcsőzetes vagy szögletes kettős fonatmintát felváltó kétszalagos meanderfonat ékíti. Utóbbi motívum ettől az időszaktól és fibulatípustól válik állandóvá a helybéli ötvösművészetben. A *Strass* és *Rácalmás 2.–Keszthely* típusnál megjelenő, stilizált lecsüngő állatfejek itt is feltűnnek. Kivitelezésük még ebben az esetben sem plasztikus, az állatfej nem azonosítható, mint a későbbi pannoniai és itáliai kengyelfibuláknál.

A láblemez végén lévő állatfej a tipológiai továbbfejlődés egyes jegyeit hordozza: a *Podbaba–Schwechat* típushoz hasonlóan mandula alakú szemmel és alsó szemkerettel rendelkezik, a fej alsó és felső részét egyszeri bordadísz választja el, lapos, félkör alakú „nyelv” zárja a fibulát és farkasfogas díszes Y-vonal húzódik a fej középvonalán. A tipológiai fejlődés egyik fontos tényezője a gombok átalakulása, az egyszerű gömbös végű gombokat a kettős gallérral ellátott, tagolt darabok váltják fel. J. Tejral az Észak-Duna-vidéki, pannoniai átmeneti fázis időszakához kapcsolta a fibulát az állatstílus kezdetlegessége, a láb formája és a meanderfonat miatt: utóbbiak közvetlenül az Észak-Duna-vidéki fibulákból származnak, de fibulák pannoniai készítmények is lehetnek. A leletegyüttest kísérte két korongfibula (Vielitz D3.20, D7.72), melyek legkorábban a század első harmada után, 530/40 készülhettek és készítechológiai sajátosságai alapján importként érkezhettek a nyugati Meroving térségből.

A tiszta állatornamentika első, teljes állatalakot megjelenítő hordozói a *Bezenye 8.–Kajdacs 2.–Tamási 6.* típusú kengyelfibulák. A fejlemezén két feltartott fejű, egymással szembenálló rövidített állatábrázolás látható, a kengyel két oldalán egy-egy szembenálló-, a láblemezen két egymásnak hátat fordító, az állatfejes lezárás felé forduló állatpárokat jelenítettek meg. A kronológia szempontjából fontos tényező, hogy ebben az időszakban jelentek meg a többtagú, többszörös bordával és gallérokkal tagolt, gömbös-, körte- alakú végződésű, vagy állatfejes végű, olykor lemezkoszorúval rögzített gombok. Idővel nem csak a gombok alakja, hanem a számuk is nőtt. Az állatfejes gombok kialakítása megegyezik a láblemezt lezáró állatfejjel és kizárólag az I. állatstílusban készült példányokon tűntek fel mind Pannonia, mind Itália területén. Az állatfejek a bezenyei [8. sír, 1.4] és a kajdaci [2. sír, 11.1] fibulán jellegzetes Duna-vidéki típusúak: háromtagúak, a mandula alakú szemet többszörös szemkerettel látták el és vízszintesen bordázással alakították ki a fej alsó részét. A kajdaci fibula állatfeje az egyik legdíszesebb a pannoniai fibulahorizontban, melynek felső részét egy vékony, pont- és félholdalakú poncokkal díszített lapos keret veszi körbe, ez visszatér a félkör alakú „nyelven” is. A tamási fibula [6. sír, 24.3] a pannoniai daraboktól tipológiai elter a domború kiképzésű, oldalán erősen lehúzódo Y-vonallal ellátott állatfejes lezárásával (Arkadenkopf). A fejkialakítás a 6. század közepe utáni alamanniai kengyelfibuláira jellemző, a „pannoniai jegyeket” a poncolt, félkör alakú nyelvlezárás őrzi [72. tábl. 1, 74. tábl. 6, 77. tábl. 1].

A fázisba a bezenyei 8. és tamási 6. sírokat sorolhatjuk. Noha biztosan zárt leletegyüttesről egyedül az utóbbi esetében beszélhetünk, a bezenyei leletegyüttesben is teljes

fibulakészlettel számolhatunk. A bezenyei temetkezés tartalmazott egy csillag alakú, teljes testében rekeszes díszű, unikális korongfibulapárt, melyet ezzel a 3. fázisra datálhatunk.

Ezzel egy időhorizontot képvisel gyönki 1. sír [8.1, 72. tábl. 2] fibulája (*Cividale-Cella-Gyönk 1.*), melynek vésett állatlakjai hasonló kiképzésűek, mint a *Bezenye 8.-Kajdacs 2.-Tamási 6.* típusnál, de leegyszerűsített formák jellemzik. A fibulát lezáró állatfejet egy jóval szélesebb lapos keret veszi körbe és a láblemez oldalán megjelent két pár plasztikus díszű lecsüngő állatfej. A fibulák a mintaképül szolgáló típus megjelenését követően készülhettek, a 6. század közepe után, de pontosabb keltezése a leletkontextus ismerete nélkül nem lehetséges. Az sem elképzelhetetlen, hogy egy kései, itáliai ötvöstermék lehetett, de ebben az esetben már a 4. fázishoz kapcsolhatjuk.

A bizánci szalagdíszítés germán művészetbe való behatolását az ún. *Mödling-Weimar* típusú szalagfonat jelzi, amely a 6. század közepétől terjedhetett el a régióban. A tiszta állatornamentika alapelemeit, az állattest részeket felhasználó kompozíciók szalagfonat ornamentikába való átmenetét képviselik a *Szentendre 54.-Cividale-San Giovanni 154.-Csákvár-Nocera Umbra 21.* típusú és az ún. *Montale-Weimar* típusú fibulák. A két fibulatípus noha eltérő fejlemezrel rendelkezik (*Szentendre 54.* [22.14] félkör; *Tamási 26.* [24.12] és *Mödling 2.* [17.2] négyszögletes), mindegyik a fejlemezrel egybeöntött gombos típusú, melyek tipológiai szempontból a *Poysdorf* és a *Podbaba-Schwechat* típusokból vezethetők le. A *Montale-Weimar* állatfejes lezárása továbbfejlett változata a *Poysdorf*, majd *Rácalmás 2.-Keszthely* típusokon megjelenő állatfejeknek, így ezen fibulák tipológiai folytatásaként tartható számon. A három négyszögletes fejlemezű fibulatípus egyikén sem alkalmaztak többtagú állatfejeket, kizárólag az egytagú variáns továbbfejlődése követhető nyomon. A szentendrei 54. fibula állatfejes lezárása a tamási 6. fibula „*Arkadenkopf*” kiképzésével megegyező, alamann típusú. Hasonlóan a nyugati Meroving térség fibuláit jellemzi a kengyel két oldalán húzódó cikkcakkszerű dísz. A fibulák megjelenése a 6. század közepe előtt nem feltételezhető, a század második felében készülhettek [73. tábl. 3, 74. tábl. 5, 75. tábl. 2].

A szentendrei 54. sír zárt leletegyüttese tartalmazott egy teljes testében rekeszes díszű Vielitz D2 és D3 típusú import korongfibulát, melyek a 6. század első harmadát követő évtizedekben készülhettek leghamarabb [74. tábl. 5]. A tamási temetkezés további két S-alakú fibulát tartalmazott, mindkettő a 2. fázis jellegzetes lelettípusa (*Poysdorf, Nikitsch-Kranj*) [75. tábl. 2].¹⁰⁹ A mödlingi 2. rabolatlan temetkezésben a *Montale-Weimar* típusú kengyelfibulák

¹⁰⁹ Vonatkozó irodalommal ld. 3.1.1.1.1.2. és 3.1.1.1.2.1. fejezet.

mellett további két egyedi típusú Vielitz C típusú korongfibula került napvilágra, melyek legkorábban a 6. század második harmadától keltezhetők [73. tábl. 3].

A pannoniai fonatornamentikával díszített fibulák egyik képviselője az ún. *Várpalota 19.–Testona* típus, Kápolnásnyék 1. [13.1, 72. tábl. 6] és *Várpalota 19.* [25.8, 75. tábl. 5] temetkezéseiből. A tűtartólemezen lévő, kétsoros szalag alkotta nyolcas alakú hurkokból álló függő fonatminta (Achterschleifen-Muster, „vitézkötés”) már a tiszta fonatornamentikát jelzi. A kapcsolódó *Montale–Weimar* típusú fibulákhoz hasonlóan a függő, nyolcas alakú hurkokból álló elem már a II. állatstílus előfutáraként tartható számon, melyet hasonlóan a 6. század közepe után kezdhettek el alkalmazni a fibulákon. Az állatfejes végződések plasztikusak, a 3. fázisra jellemző, továbbfejlett típusok.¹¹⁰ A várpalotai 19. sírból egy további, ún. *Várpalota 19.* típusú S-fibula került napvilágra, amely a *Schwechat–Pallersdorf/Bezenye* típus és az állatstílus (hurokszerű állati combok) szintéziséből jött létre. A típus 1., hurkos díszű variánsát a 6. század második felétől feltételezhetjük a térségben.

A *Harmignies–Mohács 2.* típusú kengyelfibula a mohácsi 2. sírból [16.1, 73. tábl. 1] négyszögletes fejlemezzel, egybeöntött, horizontális véséssel rendelkező gombokkal bír. A fibula ezen jellegzetessége, továbbá a lábat lezáró szögletes állatfej előképe nem a langobard kori ötvöshagyományokban keresendő, hanem az analógiákban gazdag nyugati Meroving térségben, mely által a délnémet régióval és Rajna-vidékkel kapcsolhatjuk össze a típust. Nagy M. a fejlemez motívumát, a maga alá húzott lábakkal ülő madarat az I. állatstílus helybéli kezdeményezésének tartja. Noha egyes elemek a nyugati Meroving ötvösművészet vonásait jelzik, a díszítés egyedisége, kompozíciója (állatstílus kezdeménye, kettős fonatminta, farkasfoga díszsor) felveti a típus pannoniai eredetét. Formai jegyei alapján a fibula a 6. század közepe környékére keltezhető. A temetkezés további lelete, a *Mohács* típusú S-fibula legkorábban a 6. század első harmadában készülhetett (2. fázis), de az első, zárt leletegyüttesben való előfordulása Pannonia langobard korában a 3. fázistól adatolható.

Az állatstílus jegyében készült kisfibulahorizont egyik jellegzetes, egyedi terméke a *Bezenye 73.–Hegykő 65.* típus, melyek szalagszerű teste a III. formacsoportra jellemző ragadozómadár fejben végződik. Az I. állatstílusú komplex mintázat miatt az állatstílust hordozó kengyelfibulákhoz tudjuk kötni keltezésüket.¹¹¹ A bezenyei 73. sírból [1.15, 71. tábl. 5] egyéb keltezőértékű lelettípus nem került elő, de a hegykői 65. sírból [9.15, 72. tábl. 5] egy

¹¹⁰ Vonatkozó irodalommal ld. 3.1.2.2.3.12. fejezet.

¹¹¹ Vonatkozó irodalommal ld. 3.1.1.1.3.5. fejezet.

5. század végétől jellemző nyugati Meroving jellegű, *Pfullingen* típusú kengyelfibula került elő (1. horizont).¹¹² A nő fibulakészletéhez egy teljes testében rekeszes díszű madárfibula (3. típus) is tartozott. Az importtermék készítését a század első harmada után feltételezhetjük (2. fázis).

Az I. stílusú kisfibulahorizont 3. fázisra keltezhető temetkezései esetében kiemelendő a vörsei 33. sír [26.12, 76. tábl. 3.a], melyben egy *Várpalota 19.* típus 1. variánsa volt megtalálható, további keltezhető lelet nem került elő a temetkezésből. A tamási 10. sír [24.5, 75. tábl. 1] S-fibulája átmenetet képez az 1. és a 2. variáns között, ezek alapján a 6. század közepe után és a század utolsó harmada környékén készülhetett, a 3. fázis egyik legkésőbbi darabjaként.

A várpalotai 1. sír [25.1, 76. tábl. 1] *Várpalota 1.–Castel Trosino G* típusú kengyelfibulája bizonytalan keltezésű példány volt a térségben. Az alapvető jellemzői (alak, niellózott keret) mellett kiemelendő a többtagú, leme zabronccsal rögzített gombok, a láblemezen a kétszalagos meanderfonat jelenléte és a kengyel két oldalán lévő negatív meanderfonat, melyek keltezhető leletegyüttesekben a 3. fázisban fordulnak elő, a 6. század második felében (ld. *Schwaz–Szentendre–Lucca–Belfort*). A háromtagú, lapos, poncolt kerettel ellátott állatfej a *Podbaba–Schwechat* típustól (3. fázis) induló jellegzetesség. A kengyelfibulákat egy *Schwachat–Pallersdorf/Bezenye* típusú S-fibulapár kíséri, amely nem sokkal a század közepe előtt jelenhetett meg a 3. fázis kezdetén.

Hasonló stílusú kengyelfibulák ismertek a bezenyei 20. [1.7, 72. tábl. 1] és a várpalotai 17. [25.6, 77. tábl. 6] sírokból (*Várpalota 17.–Bezenye 20.*). A fejlemez díszítése (geometrikus minta), a láblemez kétszalagos lépcsőzetes fonatmintája és a profilált állatfej egyes vonásai térnek el az előző típustól, de az összességében hasonló jegyekkel bíró példány a tárgyalt fázis ötvöstermekének bizonyul. További eleme a két stilizált díszű lecsüngő állatfejpár, amely a láblemez peremén helyezkedik el. A két temetkezés közül a bezenyei 20. sír keltezhető a 3. fázisra, melynek leletegyüttese egy *Schwachat–Pallersdorf/Bezenye* típusú S-alakú példányt is tartalmazott.

A hegyközi 21. sír [9.8, 72. tábl. 4] *Hegykő 21.–Collegno 48.* típusú kengyelfibulapárja jól beilleszkedik a tipológiailag fejlett, jellegzetes pannoniai darabok horizontjába, mind a formai jegyek, mind a díszítés szempontjából. A hét darab gömbös végződésű szerelt gomb, a spirállemezen egymás mellett elhelyezkedő meanderminta, a kengyelen lévő negatív meandersor, a tűtartó lemezen szorosan elhelyezkedő kettős meanderfonat a 6. század közepe

¹¹² Vonatkozó irodalommal ld. 3.1.2.2.2.2. fejezet.

környékén induló fibulahorizonthoz kapcsolja az ötvösterméket. Különleges elem a láblemez kengyel felőli oldalain a hosszított, plasztikus díszű lecsüngő állatfejpár. Ezek sematikus változatai megjelentek már a korábbi fibulatípusokon is (*Strass, Rácalmás 2.–Keszthely, Várpalota 17.–Bezenye 20.* stb.), de a plasztikus kivitelű hosszított állatfejek a 3. fázisból a gyönki 1. fibuláról (*Cividale-Cella-Gyöng 1.*) és az itáliai kengyelfibulákról ismertek. Egyéb keltezőrétékű lelettípus egy *Nikitsch–Hegyő* típusú sugaras díszű korongfibula (2. fázis).

Ugyan U. Koch nyomán a langobard térségben, Pannoniában kifejlődő fibulatípusként kezelik a teljes testén meanderrel, vagy meandersvasztikával borított testű *Mülhofen* típusú kengyelfibulákat, a helybéli langobard kori szórványanyag elemzésével nem feltétlenül tudnánk valós eredményeket felmutatni. A típus helybéli kialakulására nem szolgálnak biztos adatok, alakjának (külön felszerelt gombos, négyszögletes fejlemez) és mintázatának (meanderminta variációi) kombinációja idegen a helybéli fibulaművességben, míg a nyugati Meroving térségről ez nem mondható el. Az analógiák tekintetében a keltezése a 6. század második fele, ide sorolhatók egyes szórványok Pannoniából, mint az albertfalvai [27.1], a cserkúti [30.1] és a bécsi [2.1] kengyelfibulák [76. tábl. 3. b, c, e]. Hasonló keltezővel bírhat a szőládi 21. sír [23.2, 73. tábl. 4] (*Szólád 21.* típus) kengyelfibulája is. Utóbbi temetkezés tartalmazott egy *Várpalota 19.* típusú S-fibulát (1. variáns), amely erősíti a kengyelfibulatípus és a leletegyüttesek 6. század második felére való keltezését.

A Mérey-gyűjteményből származó kaposvári fibula [31.1, 76. tábl. 3. d] tipológiai elemzése (*Aschheim–Kaposvár–Oderzo–Cividale*) az újabb kutatáshoz kapcsolható. A négyszögletes fejlemezű, azzal egybeöntött gombos típus jellegzetessége az egymásnak háttal elhelyezkedő négy darab, ellenkező irányba nyitott lunula. A típus eredete még nem tisztázott, erre jómagam sem vállalkoznék, tekintve, hogy a pannoniai fibula nem zárt leletegyüttesből származik. Ennek ellenére elmondható, hogy mind a fejlemezrel egybeöntött gombokra (pl. *Poysdorf, Rácalmás 2.–Keszthely, Montale–Weimar*), mind a kengyel két oldalán húzódó negatív meanderfonatra (*Várpalota 1.–Castel Trosino G, Várpalota 17.–Bezenye 20., Hegyő 21.–Collegno 48.*), mind a farkasfogas díszítésre (*Strass* típustól indulva) találhatunk helybéli és nyugati Meroving analógiákat is a 6. század második feléből, de a láblemezt lezáró állatfej a pannoniai fibulák sajátja. Ez noha nem bizonyítja a típus helybéli eredetét, de tipológiai szempontból mindenképpen valószínűsíti annak lehetőségét. Formai jegyeinek analógiái alapján a példány 6. század második felére való keltezése tűnik egyértelműnek.

A kengyelfibulák között kiemelkedő helyet foglal el a hegyközi 18. sír [9.6, 72. tábl. 3] nagyméretű, négyszögletes fejlapú, rombikus láblemezű ún. *Cividale* típusú példánya, amely az északi Skandináv fibulák mintájára készült. A lelet a 6. század közepe környékére, talán a század utolsó harmadára keltezhető az analógiák alapján, melyet kiegészít a Duna-vidéki polikróm ékköves díszítés. Ezt egy Vielitz B3.8 típusú rozettakorong (2. fázis) kísérte, amely importként érkezhett a térségbe.

A *Schwechat–Pallersdorf/Bezenye* és a *Várpalota* 19. típusú S-fibulák mellett a 3. fázisban megjelentek a teljes testükön rekeszdíszes fibulák, melynek viselete az I. stílushoz hasonlóan a 6. század második felében hódított teret Pannoniában. A *Rácalmás* 2., 20.–*Cividale-Gallo* 9. típusú példányok a két rácalmási névadó lelőhely temetkezései [2. sír, 19.2; 20. sír 19.6] mellett a mohácsi 5. sírből [16.4] is ismertek [73. tábl. 2, 74. tábl. 1–2]. A rácalmási 2. sírből egy *Rácalmás* 2.–*Keszthely* típusú kengyelfibulapárral együtt került napvilágra. A rekeszdíszes S-fibulák horizontját bővíti a tamási 52. sír [24.21] rekeszbetétes fibulája (*Tamási* 52.–*Kranj* 170.) is [75. tábl. 4].

III. A fibulák mellett keltezőértékkel bírnak egyéb lelettípusok, amelyek a leletegyütteseket a 6. század második felére keltezik:

Egyik ilyen lelet a valószínűleg bizánci környezetből érkező, vagy bizánci hatásra készült poncolt kördíszekkel ellátott, négyszögletes csatfejű, pajzsos tövisű, áttört háromszög alakú befogóval rendelkező csat a *Schwechat* 37. sírből [20.10, 72. tábl. 7] (csat 6.b.).

Tamási 45. sírjából [24.18, 75. tábl. 3] egy nagyméretű millefiori díszgyöngy került elő (díszgyöngy, üveg 4. típus), melyet a nyugati Meroving térségben fellelhető analógiák alapján a 6. század második fele után készíthettek.

A vörsei temető 23. sírjából [26.8, 73. tábl. 5] az I. állatstílus jegyében készült díszes szűrőkanál is hasonló keltezéssel bírhat, mint a fentebb ismertetett fibulák.

A vörsei 26. bolygatott temetkezésből egykor a kengyelfibulához tartozó, aranyozott ezüst állatfejes gombok ismertek, melyek kizárólag a *Bezenye* 8.–*Kajdacs* 2.–*Tamási* 6. típuson jelentek meg Pannoniában. A század második felétől keltezhetőek a késhez tartozó, vízszintesen bordázott ezüst tokszájveretek is, melyek Itáliában a délnémet régióban voltak jellemzőek [76. tábl. 2].

A többi fázisban is megjelenő, általános jellegű lelettípusok közül itt is jellemzőek az egy- vagy kétsoros agancsfésűk, az egyszerű, ráhajló pecekkel és ovális fejjel bíró csatok (csat

1.a.), a vaskések és szeletelőkések, az orsógombok, a vasollók, a fémfüggesztők, a különböző díszgyöngyök (hegyikristály 2. típus, borostyán, kalcedon 2. típus, mészkő), a „régii” leletek. A korábbi fázisokból ismert, nyitott, megvastagodó végű karperecek ebben a periódusban még előfordulhattak (Hegykő 21., Tamási 45.).

A 3. fázis 6. század második felétől keltezhető temetkezéseinek esetében több egyéb, Pannoniában jellegzetes tárgytípus kronológiája is meghatározható:

A díszes végű bronztűk, vagy vastűk is túlnyomó részt ebben a fázisban jellemzőek a fejviselet részeként (tű 1.a-c., 4. típus: Bezenye 73., Mohács 2., Szentendre 29., Tamási 52.).

Az övcsüngő kontextusában több újonnan felbukkanó lelettípussal számolhatunk, ilyenek övszalag díszeként funkcionáló ezüstlemezes veretek (Hegykő 18., Mohács 2., Szentendre 29., Vörs 26.), melyek több temetkezésben is megjelentek a 6. század második feléből, hasonlóan az ezüstpántba foglalt opál- vagy hegyikristályfüggők (Hegykő 18., Szentendre 40. [22.11], 54., Tamási 52.) és a díszkulcsok (Hegykő 18., Szólád 21., Tamási 10.). Unikális lelettípus a fázisból a mödlingi 2. sírból származó domború bronzlemez (tégely?), a tamási 52. sírból származó díszes bronzmarkolatú kés, a szentendrei 29. sírból az S- és 8-alakú szemekből álló, övcsüngőként funkcionáló vaslánc és a pontkör- és rozettadíszes agancskorong Bezenye 73. sírjából.

Hasonlóan egyedülállóak a lábbeliviselethez tartozó bronz- vagy ezüstcsatok (csat 1.b., csat 2.b.: Szólád 21., Tamási 6., Tamási 26., Tamási 52.). Az egyszerű pajzsos tövisű csatok közül kettő adatolható ebből a fázisból (csat 2.a., Hegykő 65., Mödling 2.), melyek körét egy háromszög alakú szíjszorítóval rendelkező cipőcsat (csat 2.b., Tamási 6.) és egy téglalap alakú szíjszorítóval rendelkező cipőcsat (csat 2.b., Tamási 52.) is kiegészíti. A pajzsos tövisű példányhoz járuló, behúzott közepű, csepp alakú szíjszorítók is ebben a fázisban jelentek meg (Mödling 2.). A csattípusok között ebben a fázisban jelennek meg a megvastagodó peckű csatok (csat 3.a.) zárt leletegyüttesből (Hegykő 21., Tamási 26.).

A bepecsételt díszű edények is túlnyomó részt ebből az időszakból származnak, összesen öt példány (Kápolnásnyék 1., Mohács 2., Mohács 5., Szentendre 29., Tamási 45.).

IV. A 3. fázisban a 4 lelőhelyről származó szórvány (Gyöng 1., Albertfalva, Cserkút, Kaposvár) mellett 25 temetkezéssel számolhatunk, melyek közül 18 esetben adatolható az életkor is (72%). Az egyetlen gyermeksír (inf. II) a tamási 45. temetkezés, melyet egy gyöngytípus keltezett a korszakra. A fibulával is ellátott női temetkezések mindegyike a felnőtt korosztályba tartozik,

köztük 2 volt fiatal felnőtt (juv., juv.-ad.: Mohács 2., Szólád 21.), 11 adultus korú (Hegykő 18., 21., 65.; Mohács 5.; Mödling 2.; Szentendre 29., 40.,¹¹³ 54.; Tamási 10., 52.; Várpalota 19.) és 4 maturus korú (Tamási 6., 26.; Vörs 26., 33.).

Az életkorok és a leletek keltezéértékével kapcsolatban nem ismerhető fel egyéb összefüggés.

4.1.3.6. 4. fázis, 560/80–600

Sírok: Budapest–Vályog u. 8. 30. [5.2]; Brunn am Gebirge 19.;¹¹⁴ Gyöng–Vásártér u. 5. [8.4]; Jutas 196. [10.1]; Kajdacs–Homokbánya 2. [11.1]; Kajdacs–Homokbánya 29. [11.5]; Kápolnásnyék–Kastélykert 2. sír [13.2]; Rácalmás–Újtelep 16. [19.5]; Szentendre–Pannoniatelep 56. [22.15]; Várpalota–Unió homokbánya 17. sír [25.6]; Vörs–Tótok dombja 21. [26.6]; Vörs–Tótok dombja 32. [26.11]; MNM Ráth- vagy Delhaes-gyűjtemény [41.1].

Tárgyak:

- *Várpalota 19.* S-f. 1. és 2. altípus [3.1.1.1.3.4.];
- *Sarching* S-f. [3.1.1.1.4.1.];
- *Rácalmás 16.–Civiale-Cella* S-f. [3.1.1.1.5.2.];
- *paragrafusfibula*, S-f. [3.1.1.1.5.3.];
- *Keszthely 17.–Vörs 21.* S-f. [3.1.1.1.5.5.];
- *Vielitz C–D* korongf./2. típus [3.1.1.2.2.];
- *Várpalota 17.–Bezenye 20.* kengyelf. [3.1.2.2.3.4.];
- *Rácalmás 16.* kengyelf. [3.1.2.2.3.6.];
- *Bezenye 8.–Kajdacs 2.–Tamási 6.* kengyelf. [3.1.2.2.3.8.];
- *Szentendre 56.* kengyelf. [3.1.2.2.3.12.];
- *Castel Trosino J.* kengyelf. [3.1.2.2.3.13.];
- *Jutas 196.* kengyelf. [3.1.2.2.4.1.];
- *Peigen–Kápolnásnyék 2.* kengyelf. [3.1.2.3.1.2.];
- aranylemezből hajlított gyöngy [3.2.2.1.];
- bullaimitáció [3.2.2.2.3.];
- háromszög- vagy szőlőfürt alakú függő [3.2.2.2.4.];
- állatfejpárral díszített egysoros agancsfésű [3.3.1.2.];
- tű 1a-c típus [3.4.];
- csat 1.a. [3.5.1.];
- csat 2.a. [3.5.3.];
- csat 3.a. [3.5.5.];
- csat 3.b. [3.5.6.];
- csat 5.a. 2. altípus [3.5.8.];
- téglalap alakú, ezüstlemezről készült övszalagveretek [3.6.1.1.];
- díszgyöngy, opál [3.6.2.4.];
- díszgyöngy, mészke [3.6.2.6.];
- díszgyöngy, üveg 4. típus (rozettamintás) [3.6.2.7.];
- díszgyöngy, üveg 6. típus (halszákmintás) [3.6.2.7.];
- orsógomb [3.6.3.];
- vaskés [3.6.4.];
- bordázott késtokszájveret [3.6.4.1.];

¹¹³ Az egyetlen fibula nélküli temetkezés, melyet az ezüstpántba foglalt hegyikristály keltez a fázisba.

¹¹⁴ ASPÖCK – STADLER 2003, 187–188, Taf. 15.

- fém függesztőtagok [3.6.9.];
- noduszos karika (elefántcsont, bronz); [fémkarikák, csont- és elefántcsontkarikák: 3.6.9.1; 3.6.10.3.].

I–II. A római bullákat utánzó aranyfüggők – az Alpok mindkét oldalán felbukkanó – a 6. század utolsó harmadától, a század végétől (570/80–620) megjelenő ékszertípusok, használatuk súlypontját jelzi az itáliai langobard kori soros temetőkben való jelentős leletsűrűsödés. Pannoniából az aquincumi, Vályog utcai női sírból [5.2], a gyöngynyaklánc környezetéből került elő három példánya. A temetkezés tartalmazott két korongfibulát (Vielitz C3.13, 2. fázis), melyek az északi frank és a déli alamann-bajuvár térség műhelyeihez kapcsolódnak. A leletegyüttes egyik unikális eleme az állatfejpáros egysoros agancsfésű, amely az egysoros állatfejpáros fésűk 3. típusába (*lovat vagy egyéb négylábút ábrázoló típus*) sorolható [76. tábl. 4]. Ezek mindegyike 6. század második felétől, túlnyomó részt a század utolsó harmadától voltak jellemzőek a nyugati Meroving térségben, az Alpok mindkét oldalán, de az aquincumi példány helybéli termék is lehet.

A 6. század utolsó harmadára keltezhető ékszerek között említendő a Brunn am Gebirge-i 19. sír lelete, amely egy bolygatott temetkezésből származik. A szőlőfürt alakú függőket az Alpoktól északra még a 7. század első negyedében is viselheték. A temetkezés egyéb keltezőértékkel bíró leletet nem tartalmazott [76. tábl. 5].

A kora avar kortól induló jutasi temető 196. sírja [10.1, 76. tábl. 7] kapcsán számos kérdés merült fel a régészeti kutatásban, mind a leletek kronológiája, mind a fibulák viseletét illetően. A nő kengyelfibulái (*Jutas 196.*) az I. stílushoz és a Kárpát-medence 5–6. századi ékköberakásos ötvösművészetéhez kapcsolódnak, erősen kopott, javított példányok. Keltezésük talán a 6. század közepe környékére tehető. A *Várpalota 19.* típusú S-fibula (III. csoport) 1. variánsa legkorábban a század közepétől készülhetett (3. fázis), hasonlóan az aranylemezből hajlított, filigrándíszes gyöngyök (3. fázis) is. A síregyüttes tartalmazott továbbá egy bordázott dísztűt (3. fázis). A temetkezés legkésőbbi eleme az állatfejpáros agancsfésű (3., *lovat vagy egyéb négylábút ábrázoló típus*), melynek analógiái a délnémet régióban legkorábban a 6. század utolsó harmadára keltezhetőek. A sírt a lelőhely környezete és a kengyelfibulák viseleti módja (*peplos*) is a kora avar kor kezdeti fázisához köti.

A teljes testükön rekeszdíszes S-fibulák egyik legkésőbbi típusai az ún. *paragrafusfibulák*, melynek egyik példánya a kajdacs 2. sírból [11.1, 77. tábl. 1] került napvilágra. A fibula stílusa és analógiái a század utolsó harmadára utalnak. A leletegyüttes tartalmazott egy *Bezenye 8.–Kajdacs 2.–Tamási 6.* típusú kengyelfibulapárt (3. fázis) és egy

rekeszes korongfibulát (Vielitz D típus), amely a 6. század első harmada után került divatba (2. fázis) és készítechológiája alapján az északi-frank vagy délnémet, alamann-bajuvár műhelyekhez kötődik. Hasonló *paragrafusfibula* ismert a vörsi 32. sírból [26.11, 77. tábl. 8], melyet egyéb keltezőrétékű lelettípus sem kísért.

A 4. fázis S-fibuláinak körét gyarapítja a gyönki 5. sírből [8.4, 76. tábl. 6] származó *Sarching* típusú példány, amely a nyugati Meroving környezetben jellemző és a 6. század közepét követően (560/70) tűnt fel.

A kajdaci 29., másodlagosan felnyitott temetkezésből [11.5, 77. tábl. 2] egy *Várpalota 19. típusú* S-alakú fibula 2. variánsa került napvilágra, melyet a 6. század utolsó harmada környékére keltezhetünk. A leletegyüttes nem zárt, egyéb keltezőértékkel bíró lelet nem került elő.

A kápolnásnyéki 2. sírből [13.2, 77. tábl. 3] ugyanezen típus 1. variánsa került napvilágra. A fibulakészletbe tartozó, ún. *Peigen–Kápolnásnyék* 2. típusú fibulapár stílusjegyeinek jó része nem kapcsolódik a pannoniai langobard kori ötvöshagyományokhoz, de véleményem szerint díszítését a helybéli I. állatstílus ihlette, erősen geometrizáló mintát hordoz, amely felvetheti ezek pannoniai eredetét is. A fibula a stílusjegyei alapján összességében a 6. század második felétől keltezhető (kb. 3. fázis). A század második felében jelentek meg a vízszintesen bordázott ezüst késtokszájveretek is (3. fázis). A temetkezés legkésőbbi lelete a vasveretes többrészes övgarnitúra, mely a nyugati Meroving régió férfi temetkezéseiben a 6. század utolsó harmadától jellemző [csat 3.b.]. A leletegyüttes összességében a század utolsó harmadánál korábban nem kerülhetett a földbe.

A vörsi 21. bolygatott temetkezésből [26.6, 77. tábl. 7] két S-fibula került elő, az első egy *Várpalota 19. típusú* 1. variáns a 3. fázisba sorolható. A *Keszthely 17.–Vörs 21. típusú* rekeszdíszes fibulák a helybéli S-fibulák egyik legkésőbbi példányai, amely a 6. század végére, utolsó harmadára keltezhető.

Hasonlóan a legkésőbbi pannoniai S-fibulák körébe illeszkedik a 6. század végére keltezhető, teljes testén rekeszekkel borított *Rácalmás 16.–Cividale-Cella* típusú fibula a rácalmási 16. sírből [19.5, 77. tábl. 4], melynek négyszögletes, vastag csőrrel ellátott fejkiképzése már a II. állatstílus előfutárának bizonyul. A fázis egyik egyedi kengyelfibula típusa (*Rácalmás 16.*) egyrészt a nyugati Meroving, délnémet régió (meanderes fejlemez, cikkcakkdíszes kengyel, állatfejes végződés), másrészt az itáliai langobard (florális díszítés) darabokkal mutat hasonlóságot, mely jellegzetességek legkorábban a 6. század második

felében, utolsó harmadában tűntek fel. A fibulatípus pontos keltezése és helybéli vagy import eredete is kérdéses, de analógiái és kísérőleletei alapján a tárgyalt fázisra keltezést támasztja alá. A fibula egyes részei, mind a mintázata, mind az állatfejes láblezárás inkább a nyugati Meroving, frank-alamann ötvösművészetre utal.

A várpalotai 17. sírból származó, *Várpalota 19.* típusú 2. variánsú (másutt *Várpalota 17.* típus), erősen szélesedő és az I. állatstílus viszonylag kidolgozott motívumkörét hordozó kisfibula a 6. század utolsó harmadának terméke lehet. A kengyelfibula analógiája a bezenyei 20. sírból (*Várpalota 17.–Bezenye 20.*), a 6. század második felére keltezhető leletegyüttesből került napvilágra (3. fázis) [77. tábl. 6].

A szentendrei 56. bolygatatlan temetkezéséből [22.15, 77. tábl. 5] előkerült kengyelfibula (*Szentendre 56.*) egyedi a térségben. A pannoniai langobard kori lelethorizontban az egyedüli olyan példány, amely az avar kor korai szakaszában teret hódító II. stílus kezdeményét hordozza, a láblemezét hét, egymáson átbújtatott szalagból álló fonat díszíti, amely egy kosárfonatszerű végtelen mintát képez. A láblemez alsó és felső harmadán egymással szembeforduló, bordázott nyakú, hosszú, lekerekített csőrű lecsüngő madárfejpár helyezkedik el, melyhez hasonló a későbbi itáliai példányokon fedezhető fel. A fejlemez körülvevő, lemezabronccsal merevített, hosszú, többtagú gombok a helybéli, 6. század második felétől keltezhető fibulák jellemzői. A láblemez lezárása egy profilált, háromtagú állatfej, amely poncolt, legyezőszerű nyelvvel rendelkezik. A tipológiai fejlődés utolsó fázisát mutató fibularészek mellett a leletet a láblemez mintázata, a kosárfonatminta keltezi a 6. század utolsó harmadára.

Az I. állatstílust hordozó kengyelfibulák egyik legkésőbbi példánya a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött, az egykori Ráth- vagy Delhaes-gyűjteményből származó fibulapár [40.1, 77. tábl. 9], mely az ún. *Castel Trosino J* típusba sorolható. A fejlemez közepén ún. „állatember ábrázolás” látható, vagyis két oldalon karmos állatlábakkal keretezett emberi maszk. A két szembenálló állatalak továbbfejlődött változata csak az itáliai darabokon figyelhető meg. A kengyel két oldalán elterülő, háromrészes kétszalagos fonatminta szintén kései jellegzetesség, az újonnan alkalmazott fonatornamentika, a II. stílus lenyomata. A fibula a 6–7. század fordulója előtt nem készülhetett.

III. Az utolsó fázis temetkezéseiben előfordulnak az olyan általános lelettípusok, melyek a langobard kor legkorábbi szakaszától jellemzőek: gyűrű, gyöngynyaklánc, egysoros fésű,

ovális csat (csat 1.a.), fémből készült függesztő, vaskés, orsógomb, díszfüggő (mészkő, üveg 4. típus).

Továbbá jellemzőek a 2. vagy 3. fázistól megjelenő lelettípusok, mint a bronz dísztűk (Jutas 196., Kajdacs 2., Kápolnásnyék 2., Szentendre 56.), az ezüstpántba foglalt díszfüggők (Szentendre 56.), az övszalag ezüst lemezveretei (Kápolnásnyék 2., Szentendre 56.), a pajzsos tövisű- (csat 2.a., Rácalmás 16.) és a megvastagodó peckű csatok (csat 3.a, Vörs 21.). Hasonlóan megjelenik a bepecsételt díszű edénytípus is a szentendrei 56. temetkezéséből. A korábbi fázisból adathozható, bordázott ezüst késtokszájveretek díszítették a kápolnásnyéki 2. sírból előkerült vaskést.

A bullaszerű függők (Budapest III. Vályog u. 30.), a szőlőfürt alakú függők (Brunn am Gebirge 19.) és az állatfej páros agancsfésűk mellett (Budapest III. Vályog u. 30., Jutas 196.) számos újonnan felbukkanó lelettípus adathozható a fázisból. A nodusszal ellátott bronz-, vagy elefántcsontból készült, táskamerevítőként vagy övfüggődíszként használt karikák (bronz: Szentendre 56., elefántcsont: Szólád 38.) a nyugati Meroving analógiák alapján a 6. század utolsó harmadában tűntek fel, ezt támasztja alá a szentendrei 56. sír együttese is [77. tábl. 5]. A vörsi 32. sírből a bolygatást követően fennmaradt egy halszáladíszes üvegfüggő is (díszfüggő, üveg 6.), legkorábban a 6. század második feléből [77. tábl. 8]. A kápolnásnyéki 2. sírből előkerült többrészes vas övgarnitúra mellett a fázisban megjelent a vas hosszútéglalap alakú csattípus (Gyöng 5.), amely már a kora avar korban elterjedt csatok előfutára (csat 5.a.2.) [77. tábl. 3].

IV. Életkor a 11-ből 6 temetkezés esetében volt adathozható (55%), ebből 1 tizenéves gyermek/kislány (Gyöng 5.), 2 juvenis-adultus korú (Jutas 196., Szentendre 56.), 2 adultus (Óbuda–Vályog u. 30., Vörs 32.), 1 maturus (Vörs 21.) nők sírjai voltak. A leletek készítési- és használati idejének és az életkorok összefüggéseinek kapcsán nem tehető egyéb megállapítás.

4.1.4. Értékelés

A pannoniai langobard kori hódítás tárgyi emlékeit a 6. századon belül négy fázisra oszthatjuk, összesen 87 keltezhető temetkezéssel és 5 szórvánnyal. A javasolt fázisok határai az alábbiak:

1. fázis: 480/90–520/30 (11 sír) [Ld. 66. tábla];
2. fázis: (510)520/30–540/50 (27 sír, 1 szórvány) [Ld. 67–69. tábla];
3. fázis: 540/50–560/80 (38 sír, 4 szórvány) [Ld. 70–76. tábla];
4. fázis: 560/80–600 (11 sír) [Ld. 76–77. tábla].

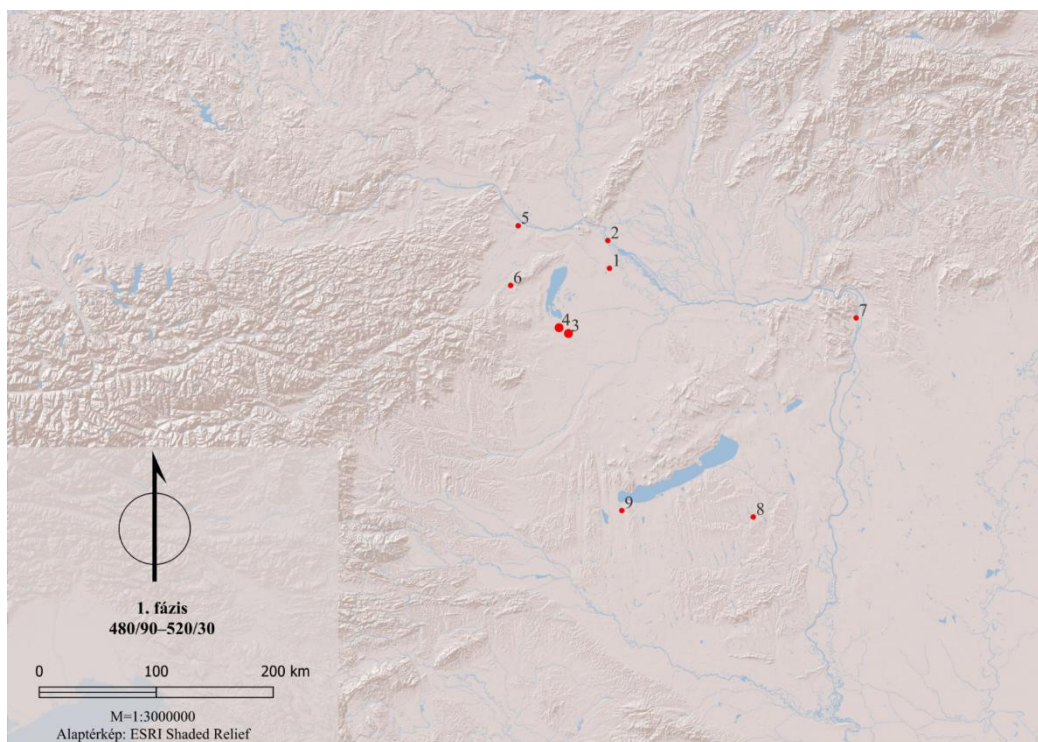
Az egyes fázisokba tartozó leletek és leletegyüttesek jellemzői és elterjedése

Az 1. fázist (480/90–520/30) főként a közép-németországi és a késő antik, provinciális, illetve az 5. századi, Közép-Duna-vidéki leletanyag vonásai és tárgytípusai jellemzik. Az észak-dunai jellegű fibulatípusok mellett jelen voltak a kora Meroving, nyugati körből érkező fibulák és egyéb lelettípusok. Akár helybéli kontinuus elemek lehettek, akár nyugati importként megjelentek a poliéderes végű fülbevalók és provinciális mintára készült (vagy fennmaradt) hajtűk, vagy fátyoltűk, illetve gyűrűk. Véleményem szerint, a korábbi kutatásokat is figyelembe véve¹¹⁵ inkább az előbbi magyarázat lehet helytálló. Az újonnan érkező langobard népességgel jelentek meg az övcsüngő jellegzetes lelettípusai, az ovális csatfejű vascsatok, a vaskések, az orsógombok, a facettált díszfüggők és a korong alakú mészkögyöngyök Pannoniában.

A legkorábbi lelettípusok Pannonia ÉNy-i részén csoportosultak, ahol mind az észak-dunai típusú S-fibulák (*Stössen–Záluží*, Bezenye 69.), a korai Meroving nyugati import (kengyellel egyenlő széles láblemezű fibulatípusok – Fertőszentmiklós A., Fertőszentmiklós 4., *forgó madárfejes korongfibula* – Schwechat 34.), mind késő antik, provinciális, hun kori gyökerekkel rendelkező (poliéderes fülbevaló, gyűrű, fejestű – Hegykő 3., Hegykő 23.) leletanyag fellelhető. Utóbbi anyagcsoport hosszú használati ideje miatt igen nehezen helyezhető bármelyik fázisba, ugyanez vonatkozik egy további, ÉK-pannoniai, szentendrei leletegyüttesre (69. sír, poliéderes végű fülbevaló). Ezzel szemben D-Pannoniából ezek a lelettípusok hiányoznak, itt az Észak–Közép-Duna-vidéki, türing előzményekkel rendelkező leletanyag jelent meg, ezt jelzi a tamási 29. sír fibulaegyüttese (*fogófejes kengyelfibula*, *pontkörös madárfibula*). Hasonló kontextusban értelmezhető a Cseh–Morva-medencében is

¹¹⁵ Ld. 2.2.2.3. fejezet.

jellegzetes, egyik legkorábbi *Güttingen/Merdingen* típusú S-fibula, mely a vörsi 20. sírból került napvilágra. Összesen 9 leletegyüttes keltezhető az 1. fázisra [ld. 9. térkép].

9. térkép. Az 1. fázis megoszlása Pannoniában.

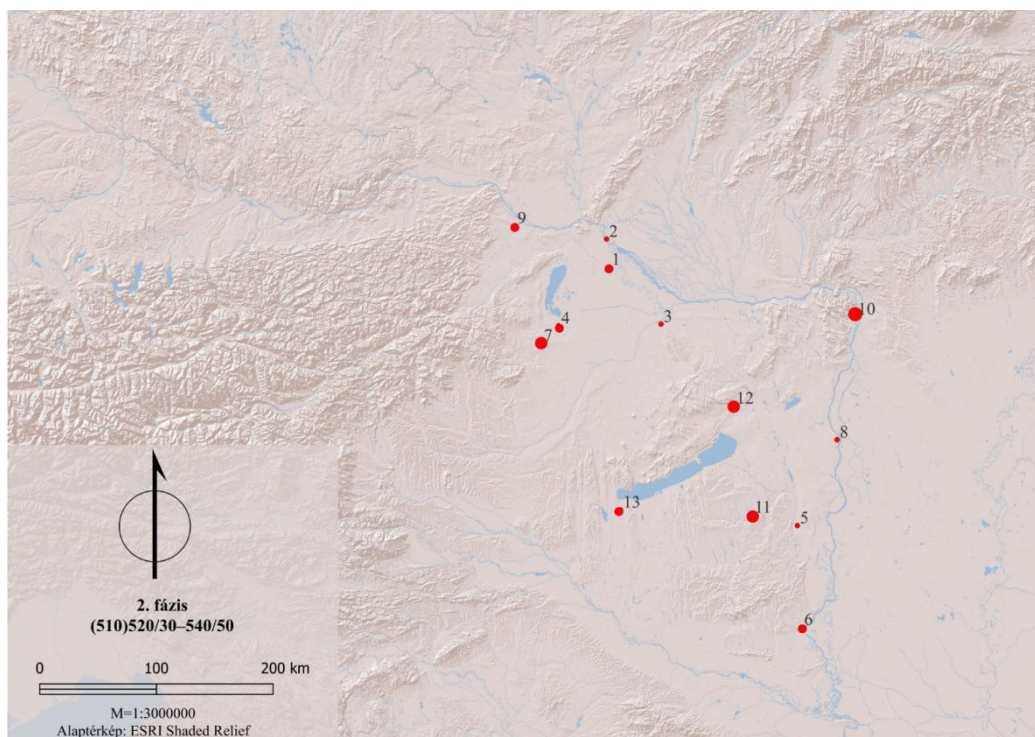
1. Bezenye–Papréti 1 db sír, 2. Pozsony–Oroszvár 1 db sír, 3. Fertőszentmiklós–Szeret-dűlői homokbánya 2 db sír, 4. Hegykő–Mező u. 2 db sír, 5. Schwechat 1 db sír, 6. Steinbrunn 1 db sír, 7. Szentendre–Pannoniatelep 1 db sír, 8. Tamási–Csikólegelő 1 db sír, 9. Vörs–Tótok dombja 1 db sír.

A 2. fázistól ((510)520/30–540/50), a 6. század első harmada környékétől induló leletegyüttesek még hasonló vonásokkal bírnak, mint az 1. fázisban. A korai nyugati Meroving jellegű lelethorizontot bővítik a rekeszbetétes korongfibulák (*Vielitz A–D*), a kengyellel egyenlő széles láblemezű kengyelfibulák, a pontkörös korongfibulák, a rekeszes és ékvéséses madárfibulák, a *Reuden* típusú kengyelfibula és a rombuszalakú kisfibulapár. A vonatkozó temetkezések abszolút fázisokba való sorolása igen problematikus, tekintve, hogy egyrészt bolygatott, nem teljes leletegyüttesek, másrészt az érintett lelettípusok, főként a kisfibulák igen hosszú használati idővel bírnak a teljes Meroving kör területén. Az 1. fázishoz hasonlóan jellemzőek az észak-dunai típusú kis- és kengyelfibulák, továbbá a későbbi helybéli S-fibula típusok helybéli termékként vagy importként kezelhető előzményei. A 2. fázis záró együttese a várpalotai 5. sír.

A 27 leletegyüttes alapján a viselet általános leletei közé tartoztak az ovális vascsatok, a vaskések, az orsógombok, az egy- és kétsoros agancsfésűk, az övcsüngő fém függesztőtagjai,

a vasolló és néhány díszfüggő típus (rozettás üvegfüggő, facettált függő, borostyánfüggő). E horizontban egy-egy temetkezésben újonnan feltűnő lelettípusok az agancskorongok, a brakteáták, az ezüstlemezről kivágott díszkulcsok, a bronz haj-, vagy fátyoltűk, a bepecsételt edények és a pajzsos tövisű csattípus keskeny bázisú variánsai. A lelettípusok egy része (pajzsos tövisű csat, kulcs, agancskorong, tű, bepecsételt edény) azonban bolygatott sírból (ld. Hegykő 72., Vörs 17.) származik, a másik részének (tű, bepecsételt edény) keltezése bizonytalan (ld. Szentendre 43.), amely az eltemetett életkorából adódik: nem tudjuk, hogy mikor állt össze a leletegyüttes és mikor került a földre. Vagyis a felsorolt leletek megjelenése ebben a periódusban bizonytalan.

A korai Meroving kor nyugati jellegű fibulái ismét ÉNy-Pannoniában csoportosultak leginkább (Bezenye 11., Bezenye 17., Gyirmót 31., Hegykő 4., Hegykő 72., Nikitsch 1., Schwechat 25., Schwechat 31.), de Pannonia É-i és ÉK-i sávjában (Rácalmás 6., Szentendre 2., Szentendre 28., Szentendre 48., Várpalota 5.) is feltűntek. Hasonlóan ezek D-Pannoniából hiányoztak, itt az észak-dunai jellegű leletanyag (Mohács 4., Tamási 23., Vörs 17.) koncentrálódott, de a Balatontól É-ra, a várpalotai temetőben is feltűnt (Várpalota 13.). A II. és a III. formacsoport (utóbbi 1. és 2. típusa) S-fibulái elszórtan, arányosan jelentek meg Pannonia területén, ÉNy-on (Nikitsch 11., Nikitsch 24.), ÉK-en (Szentendre 43.), a Balatontól É-ra (Várpalota 34.) és D-Pannoniában (K ajdacs 37., Mohács 3.). Bizonytalan eredetű a tamási 23. sír S-fibulája [*ld. 10. térkép*].

10. térkép. A 2. fázis megoszlása Pannoniában.

1. Bezenye–Papréti 2 db sír, 2. Pozsony–Oroszvár 1 db sír, 3. Gyirmót–Homokdomb 1 db sír,
 4. Hegykő–Mező u. 2 db sír, 5. Kajdacs–Homokbánya 1 db sír, 6. Mohács–Farostlemezgyár v.t. 2 db sír, 7. Nikitsch 3 db sír,
 8. Rácalmás–Újtelep 1 db sír, 9. Schwechat 2 db sír, 10. Szentendre–Pannoniatelep 5 db sír,
 11. Tamási–Csikólegelő 3 db sír, 12. Várpalota–Unió homokbánya 3 db sír, 13. Vörs–Tótok dombja 1 db sír,
 Vörs–Kerékerdő, szórvány.

A 3. fázis (540/50–560/80) a pannoniai langobard megtelepülés egyik legjobban reprezentált és egyben legtöbb időrendi kérdést magába foglaló időszaka, melynek kezdetét a 6. század közepe környékére keltezhetjük. A fázisba 42 leletegyüttes és szórványlelet tartozik.

A fázis kezdetén tűnhettek fel a pannoniai langobard kori, helybéli ötvösművészet termékeiként meghatározott lelettipusok, melyek a 6. század második felében (szintén a 3. fázisban) megjelenő tárgytipusok tipológiai előzményeinek bizonyulnak. Ezek a korábbi közép-németországi türing és a Közép-Duna-vidéki formavilágból levezethető, nyugati Meroving és provinciális hatások révén átalakuló fibulaművesség termékei. Bóna I. már korábban figyelte arra, hogy a 6. század második harmada előtt nem valószínű, hogy számolhatunk önálló langobard fibulaművességgel.¹¹⁶ J. Tejral az időbeli különbséget egy átmeneti időszak létrehozásával (MDo 5, 540–560) küszöbölte ki, de ilyen rövid idejű, 20 évet felölelő fázis létrehozása megkérdőjelezi az így is bizonytalan kronológia helyességét, így, noha a leleteket a relatív időrend kialakítása céljából két részre bontva soroltam

¹¹⁶ BÓNA 1993, 136.

be, azok egy abszolút kronológiai fázisba tartoznak, közel azonos készítési és használati idővel bírhattak, de nehéz meghúzni a relatív sorrendben a határvonalat a 2. és a 3. fázis között. Ami továbbra is nehezíti a kronológia feloldását, hogy jórészt bolygatott sírokból származnak a leletek, nem teljeseek a leletegyüttesek.

A 3. fázis elejére összesen 13 temetkezés sorolható. A fázis elejének leletegyütteseiben a korábbi türing jellegű, az 5. századi, dunai fibulatípusok (*Nikitsch–Kranj, forgó madárfejes, Grottamare–Pavia–Szentés–Brigetio, Oberwerschen*) és az ezek hatására, újonnan kialakuló, pannoniai típusok (*Rácalmás 2.–Keszthely, Podbaba–Schwechat. Schwechat–Pallersdorf/Bezenye*) jellemzőek. A különböző jellegű fibulák együttes használata a 3. fázis későbbi sírjainál is előfordult, de nem ennyire hangsúlyosan, minden érintett leletegyüttesnél. Ezzel kapcsolatban kiemelendő a felnőtt és az idősebb, maturus korosztály egyedüli jelenléte, mely felveti annak a lehetőségét, hogy a korábbi típusú, vagyis a korábban megszerzett fibulákat az újonnan kialakult típusokkal együtt viselhették.

A helybéli, langobard kori ötvösművészet termékei megtalálhatóak ÉNy-Pannoniában (Fertőszentmiklós 9., Gyirmót 24. Gyirmót 27., Schwechat 2., Schwechat 13.), É- és ÉK-Pannoniában (Szentendre 33., Szentendre 85., Várpalota 4/b., Várpalota 29.) és D-Pannoniában (Tamási 7., Tamási 18., Tamási 30., Tamási 50.) egyaránt. A további viseleti elemek között ismertek az ovális vascsatok, a bronzcsatok téglalap alakú szíjszorító lemezzel, a vaskések, az orsógombok, a rekeszes díszfüggők, egyes díszgyöngy típusok (facettált hegyikristály, mészkö), a vasollók, a haj- vagy fátyoltűk. A leletegyüttesek jellege és lelettípusai a 2. fázishoz igen közel állnak.

A 3. fázis második felének, vagyis a 6. század második felének leletanyaga más jellegű, mint a korábban felsorolt leletegyüttesek (összesen 25 sír, 4 szórvány). Egyrészt az újonnan megjelenő fibulatípusok és viseleti elemek nagy számban képviseltetik magukat, másrészt a korábbi fázisban feltűnő tárgyípusok (pl. díszkulcsok, tűk, bepecsételt kerámia) ettől az időszaktól keltezhetőek biztonsággal.

A leletanyag legnagyobb részét az I. stílusú kengyelfibulák ovális- és négyszögletes fejlemezű típusai teszik ki, melyek formai előzményeit a korábbi fázisok leletei között találjuk meg. Ezekkel párhuzamosan voltak használatban a korábbi dunai gombos fibulák tipológiailag továbbfejlett variánsai, melyek az I. stílusú példányokkal azonos formai jegyekkel bírnak. Továbbá megjelentek a négyszögletes fejlemezű kengyelfibulák különböző variánsai, melyek mind a helybéli, dunai, mind a nyugati Meroving ötvösség jegyeit hordozzák. Ide kapcsolható

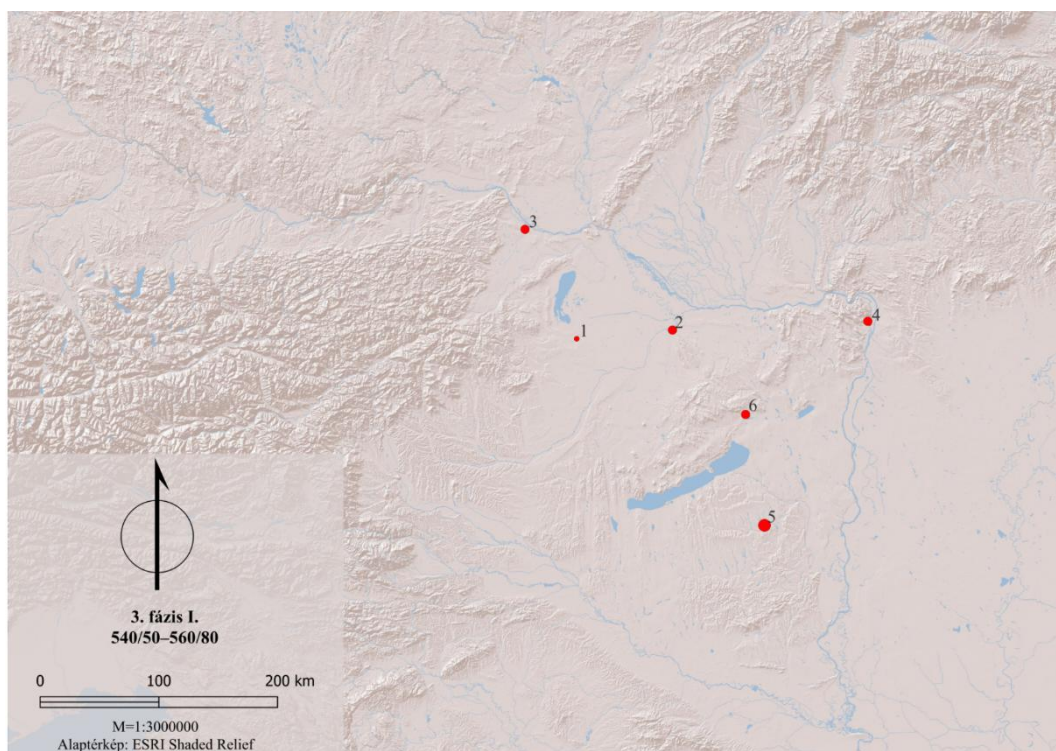
az I. stílusú skandináv fibulák mintájára készült négyszögletes fejlapú, rekeszbetétes díszű *Cividale* típusú kengyelfibula a hegyközi 18. sírból. Talán a szórványként előkerült *Langweid B* típusú perchtoldsdorfi fibula is ebbe a horizontba helyezhető.

A kisfibulák között továbbra is jellemzőek voltak az import rekeszbetétes korongfibulák, a 3. fázis elején kialakult S-fibulák és néhány korábbi S-fibula típus, de legtöbbször az újabb típusú kengyelfibulákat újabb típusú kisfibulák kísérték.

Ezzel kapcsolatban kiemelendő, hogy ebben a periódusban tűnnek el azok az leletgyűttesek, melyeket kizárólag a nyugati Meroving környezetből származó kis- és kengyelfibulák jellemeztek. A 3. fázis elejétől már az import és a helybéli termékek keveredése figyelhető meg egy-egy zárt leletgyűttesen belül. A keveredés egyes helybéli kengyelfibulákon „idegennek” ható díszítőelemekben is megnyilvánulhat.

A korábbi fázisok általános viseleti elemei (vaskés, orsógomb, olló stb.) mellett az újonnan megjelenő lelettípusok között említhetőek az övcsüngő ezüstlemezes veretei, a díszkulcsok, a szűrőkanalak, a bordázott vagy átlukasztott végű haj- vagy fátyoltűk, a keresztpántba foglalt díszfüggők/-gyöngyök, a késtokveretek, a díszített markolatú- és a szeletelőkések, a bepecsételt edények, a szíjszorítóval ellátott vagy szíjszorító nélküli pajzsos tövisű csatok, köztük a lábbeliviselet csatjai, a többtagú vasfüggesztőkkel gazdagon díszített övcsüngők, köztük az S- és a 8-alakú láncszemekből álló hosszú láncok.

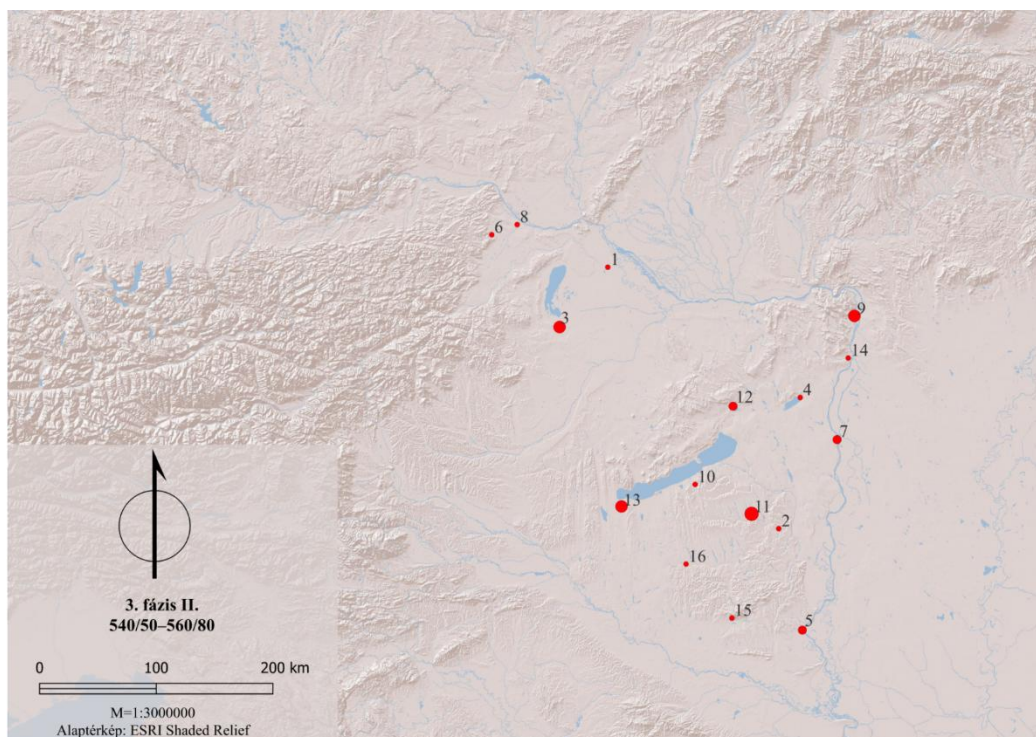
Az ezeket tartalmazó leletgyűttesek Pannonia teljes területén szóródtak [*ld. 11. és 12. térkép*].

11. térkép. A 3/I. fázis megoszlása Pannoniában.

1. Fertőszentmiklós–Szeret-dűlő h.b. 1 db sír, 2. Gyirmót–Homokdomb 2 db sír, 3. Schwechat 2 db sír, 4. Szentendre–Pannoniatelep 2 db sír, 5. Tamási–Csikólegelő 3 db sír, 6. Várpalota–Unió homokbánya 2 db sír.

Kiemelkedő a keltezésben a hegykői 21. és 65. sír, mivel mindkettőt a korábbi, 1. és 2. fázis lelettípusai jellemzik, de mindkét temetkezésben egy-egy fibula, vagy fibulapár keltezhető a 3. fázisra, előbbiben egy kengyelfibula, utóbbiban egy I. stílusú S-fibula. Utóbbi temetkezésben egy széles, díszített bázisú pajzsos tövisű csat is a kései keltezést támasztja alá. A 21. temetkezésben egy nyitott végű karperec is előfordult, mely nem igazán jellemzi a pannoniai langobard kori női viseletet. A hegykői temetőben a korábbi fázisokhoz hasonló leletösszetétel tehát inkább regionális, mint időbeli különbséggel magyarázható.

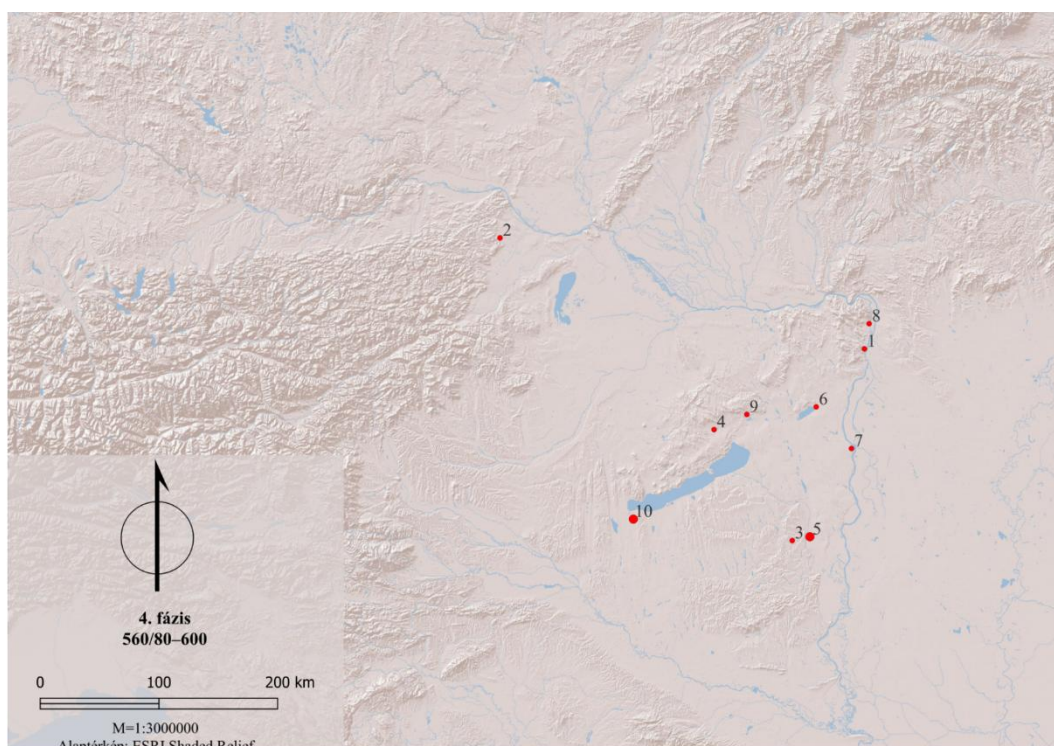
12. térkép. A 3/II. fázis megoszlása Pannoniában.

1. Bezenye–Papret 3 db sír, 2. Gyöng–Vásártér u. 1 db sír, 3. Hegykő–Mező u. 3 db sír, 4. Kápolnásnyék–Kastélykert 1 db sír, 5. Mohács–Farostlemezgyár v.t. 2 db sír, 6. Mödling 1 db sír, 7. Rácalmás–Újtelep 2 db sír, 8. Schwechat 1 db sír, 9. Szentendre–Pannoniatelep 3 db sír, 10. Szőlád–Kertek mögött 1 db sír, 11. Tamási–Csikólegelő 5 db sír, 12. Várpalota–Unió homokbánya 2 db sír, 13. Vörs–Tótok dombja 3 db sír, 14. Albertfalva, szórvány, 15. Cserkút, szórvány, 16. Kaposvár, Mérey-gyűjtemény

A 3. fázis két egymást követő periódusa esetében nyilvánvalóan jelentős időbeli átfedés áll fenn, melyet mesterséges határvonallal nem lehet elválasztani. A 3. fázis elejére keltezett tárgytypusok valódi megjelenése és használati ideje nem határozható meg ily pontossággal. A helyenként megfogható különbségek nem feltétlenül időbeli, inkább társadalmi elkülönülést jelezhetnek. Ennek egyik oka, hogy a 3. fázis 2. felére helyezett tárgytypusok főként a gazdagon felszerelt női temetkezések elemei, kiemelkedő mennyiségben a négyfibulás síroké. A 3. fázis 1. feléből hasonlóan gazdagon felszerelt női temetkezéseket nem ismerünk, kivételt képez ez alól talán a fertőszentmiklósi 9. sír a két kengyelfibulából, egy S-fibulából és három rekeszbetétes arany díszfüggőből álló leletegyüttesével, vagy a várpalotai 5. sírt, melyet akár a 2. fázis végére, de a 3. fázis elejére is tehetünk. A kisfibulák ellenére (2. fázis) ténylegesen a 3. fázishoz sorolható a szentendrei 43. sír a további lelettypusait tekintve.

A legutolsó, 4. fázis (560/80–600) a 6. század utolsó harmadának leletanyagát foglalja magába, összesen 11 leletegyüttes tartozik ide. A leletanyag jellege megegyezik a 3. fáziséval.

A langobard megtelepedés végét jelző lelettípusok Pannonia É-i, főleg ÉK-i (Budapest III. Vályog u. 30., Brunn am Gebirge 19., Jutas 196., Kápolnásnyék 2., Rácalmás 16., Szentendre 56., Várpalota 17.) és D-i (Gyöng 5., Kajdacs 2., Kajdacs 29., Vörs 21., Vörs 32.) részén is feltűntek [*ld. 13. térkép*]. Az ÉNy-i régióból hiányoznak ezek a kései lelettípusok a Brunn am Gebirge-i lelőhelyet leszámítva. A temetők záróelelei között előfordulnak a rekeszes díszű-, az I. stílusú-, a II. stílusú- és a *Sarching* típusú S-fibulák. A kengyelfibulák körét az Itáliában is fellelhető tipológiailag fejlett példányok, továbbá a hasonló kontextusban kezelhető, I. stílusú és II. stílus felé mutató típusok alkotják. Kísérőleletként előfordultak a 3. fázisból jellegzetes rekeszes korongfibulák és I. stílust hordozó kengyelfibulák is.

13. térkép. A 4. fázis megoszlása Pannoniában.

1. Budapest–Vályog u. 1 db sír, 2. Brunn am Gebirge 1 db sír, 3. Gyöng–Vásártér u. 1 db sír, 4. Jutas 1 db sír,
5. Kajdacs–Homokbánya 2 db sír, 6. Kápolnásnyék–Kastélykert 1 db sír, 7. Rácalmás–Újtelep 1 db sír,
8. Szentendre–Pannoniatelep 1 db sír, 9. Várpalota–Unió homokbánya 1 db sír, 10. Vörs–Tótok dombja 2 db sír.

Az ékszerek között az Itáliában jellegzetes bullaszerű függők és szőlőfürt alakú függők jelentek meg ebben az időszakban. Belső fejlődés során, vagy nyugati Meroving hatásra kialakult, állatfejpárral ellátott egysoros fésűk is a század utolsó harmadában jellemzőek a soros temetőkben. Kiemelkedő a jutasi 196. sír, melyben a leletegyüttes legkésőbbi eleme az állatfejpáros egysoros agancsfésű, de az eltemetett nő kengyelfibuláinak elhelyezkedése is egy avar kori eleji öltözet meglétét jelzik.

Az öv elemei között megemlíthetők a többtagú vas övgarnitúrák, melyek a férfi sírok szokásos elemei a Meroving kori temetkezésekben. A női sírban feltűnő példánya a század utolsó harmadának leletanyagát gyarapítja. Kései csattípus a vasból készült hosszútéglalap alakú példány, mely a kora avar korban vált jellegzetessé a Kárpát-medencében. Hasonlóan kései lelettípus a szentendrei 56. sír noduszokkal ellátott bronz táskamerevítője, mely az elefántcsont merevítőkkal együtt a század utolsó harmadában kerültek divatba.

Regionális és lelőhelyszintű megközelítések

Regionális szinten az egyes temetők időrendjét, a fázisokhoz tartozó leletek szóródását, csoportosulását a bolygatottság és a másodlagos sírfelnyitások aránya, a felárt sírok mennyisége tükrében, ezen tényezők számbavételével kell szemléljük. A nagyfokú bolygatottság és az aránytalan feldolgozottság miatt a fázisonként keltezhető leletegyüttesek számarányos összevetése nem szolgálhat reprezentatív képpel.

Mindenesetre elmondható, hogy az ÉNy-i régióban a steinbrunni és a nikitschi az egyik legkorábbi lelőhely, melyben kizárólag korai, 1. és 2. fázisba tartozó kisfibulák és kengyelfibulák jelentek meg (Steinbrunn 1. fázis 2 sír, Nikitsch 2. fázis 3 sír). A kengyelfibulák között nem találjuk a Pannoniában jellegzetes példányokat, kizárólag a korábbi, 5. századi, Duna-vidéki és a téglalap alakú láblemezzel ellátott import darabokat. Hasonló kontextusban lehet értelmezni a nikitschi 1. sír teljes együttesét, melynek többtagú övveretei az 5. század második felétől jellemzőek a Kárpát-medencében, továbbá a steinbrunni 10. sír együttesét a torzított koponyával és a poliéderes fülbevalópárral. A nikitschi temetőt az eddigi leletek alapján valószínűleg a 6. század első felében már feladhatták, nincsenek újabb típusú leletek. Steinbrunnban a keskeny pajzsos tövisű csatok a temető legkésőbbi leletei, melyeket legkorábban 6. század második harmadára keltezzük.

Hegykőn a kis- és a kengyelfibulák többségét a nyugati Meroving szállásterületen jellemző darabok teszik ki, nagyfokú importtal lehet számolni. Kiemelendő továbbá a 3. sír, mely áttört poliéderes fülbevalójával, gyűrűjével, provinciális jellegű tűjével távol áll a helybéli langobard kori együttesektől. A temető leletanyagát a korszakban kiemelkedően jellemzi az ékszerviselet (fülbevaló, karperec, gyűrű), mely a többi lelőhelyről nem mondható el. A 3. és a 23. sírokat az elemzésben az 1. fázisba soroltam. A fibulákat tartalmazó temetkezések közül a 2. fázisba 2 sír, a 3. fázisba 3 sír tartozik. A 3. fázis temetkezéseiben az import fibulákat a pannoniai jellegű ötvöstermékekkel együtt hordták. A temető kezdeti időszaka talán

a nikitschivel és a steinbrunnival egyidejű lehet, de használata kinyúlik a 6. század közepe utáni időszakig.

Fertőszentmiklóson hasonló leletösszetétel jellemző. Az 1. fázisba összesen 2 sír, a 3. fázisba 1 sír tartozik: míg a korábbi periódusba sorolt temetkezésekben kizárólag import fibulák jelentek meg, a későbbi sírokban a helybéli termékek domináltak. Természetesen ebben az esetben is számolnunk kell azzal, hogy az 1. fázisba a hosszú ideig használatban lévő fibulatípusok kerültek, így készítési idejük bizonytalan. A temető használata közel azonos lehet a hegykőiével, de a mai tudásunk alapján utóbbi tovább lehetett használatban.

A két temetőhöz hasonlítható a schwechati lelőhely is, ahol leginkább a korábbi típusú import fibulák jellemzőek az 1–2. fázisból, de a fertőszentmiklósihoz hasonlóan megjelentek a 3. fázis langobard jellegű kengyel- és S-fibula típusai. Az 1. fázisra 2 sír, a 2. fázisra 1 sír, a 3. fázisra 3 sír keltezhető. A temető zárólelete egy 6. század második felére, vagyis a 3. fázisra keltezhető bizánci jellegű csatttípus. A temető használati ideje a hegykőiével lehet azonos.

A bezenyei temető bolygatottságáról nincs pontos információnk a Sötér Á.-félre feltárást tekintve. Leletösszetétele nem egyezik meg a többi, érintett ÉNy-i lelőhellyel. Noha Pannonia teljes területéhez hasonlóan jelen vannak egyes korai import kisfibulák, de nem olyan mértékben vagy egyes leletegyüttesekben más, helybéli példányokkal is kombinálták ezeket. Az ÉNy-pannoniai lelőhelyekkel ellentétben megjelentek a korai, Észak-Közép-Duna-vidéki és nagy számban a kései, a 6. század második felére keltezhető, helybéli langobard ötvösművészet termékeiként meghatározott típusok is. A fibulák „vegyes összetétele” már a 3. fázis, a 6. század második felének sajátossága, vagyis az eltérés a régió többi lelőhelyétől inkább az időrenddel magyarázható. Az 1. fázisba összesen 1 sír, a 2. fázisba 2 sír, a 3. fázisba 3 sír tartozik, az ezeket tartalmazó lelettípusok is hasonló arányban oszlanak meg. A temetőt talán a pannoniai langobard korszak elejétől a végéig használhatták, de a leletek sűrűsödése alapján inkább a 6. század második harmadában és közepe környékén, vagyis a 2. vagy (inkább) a 3. fázisban feltételezhetjük használatának súlypontját.

Az ÉNy-i térségben a Brunn am Gebirge-i temető igen erős bolygatásnak volt kitéve, így nem keltezhető pontosan. Hosszú használatra – a 6. század közepe utáni időszakra – utalnak egyes leletek, mint a szőlőfürtös függő, az övszalaghoz tartozó ezüstlemezes veretek és a lábbeliviselet elemei. Hasonló bolygatások a ménfőcsanakai lelőhelyen jelen voltak. Itt ugyanezen lelettípusok, az ezüstlemezes veretek és lábbelidíszek árulkodnak a 6. század második felébe nyúló használatról. A gyirmóti temető nem teljesen közzétett, így nem

határozhatjuk meg pontos időbeli helyzetét, de 3. fázisra keltezhető fibulái a 6. század második harmadában, közepe környékén való használatra utalnak. A schwechati temető mellett, további Bécs környékén feltárt langobard kori temetkezések közé sorolható a Mariahilfer Gürtel-i 1897-es női sír, melynek a 3. fázisra keltezhető leletanyaga a térség kései langobard jelenlétéről ad tanúbizonyságot. A mödlingi temető egy keltezhető női sírja is hasonlóan a 6. század második felére, a 3. fázisra keltezhető leletekkel jellemezhető. A Mannersdorf am Leithagebirge-i temető keltezése nem meghatározható az időbeli fogódzópontot jelentő leletek hiányában. A lelőhely teljes közzététele nélkül nincs pontos képünk a pozsony–oroszvári (Bratislava–Rusovce) temető leletösszetételéről sem. Az előzetes jelentésekből azonban ismert, hogy a *Weihmörting* típusú veret (4. fázis) miatt az egyik legutolsó használatban lévő soros temető Pannonia langobard korában.

Pannonia É-i sávjában és ÉK-i részén számos soros temető húzódik, köztük a legnagyobb sírszámú szentendrei is, melynek nagyszámú keltezhető leletegyüttese reprezentatívnak bizonyul a Kárpát-medence langobard korát illetően. A kisfibulák tekintetében bővelkedik a nyugati, dél-német, észak-itáliai importban, de nagy számban vannak jelen a helybéli langobard fibulaművességnek tulajdonított ötvöstárgyak is. Észak-dunai előzménnyel rendelkező korai fibula- és edénytípusok egyaránt feltűntek a temetkezésekben. Az 1. fázisba nem sorolható egy temetkezés sem. A 2. fázisba 4 együttes tartozik, melyből 3 nem teljes, vagyis pontos keltezése nem meghatározható, 1 további (43. sír) valószínűleg a század második felében kerülhetett a földbe a 3. fázis alapvető lelettípusainak kíséretében. A 3. fázis első felére 2 temetkezés keltezhető, a második felére további 2. A 4. fázisba további 1 női sír tartozik. A szentendrei temetőt legkorábban talán a 6. század első harmadát követően nyithatták, használatának súlypontja a század közepe körüli időszak lehetett és a langobard korszak végéig, utánig számolhatunk az egykori nagyméretű közösség (maradványainak?) jelenlétével.

A kis sírszámú rácalmási temető esetében csak a 6. század második felétől ismerünk lelettípusokat. A 2. fázisra kizárólag egyetlen gyermeksír két hosszúéletű rekeszes korongfibulája keltezhető, mely nem jelent fogódzót a temető kronológiájában. A legkorábbi zárt leletegyüttesek a 3. fázistól keltezhetők biztonsággal, ez összesen 2 sírt jelent. A 4. fázisba további 1 sír tartozik. A keltező értékű leletegyüttesek arról árulkodnak, hogy a kisebb közösség a 6. század második felében temetkezett itt és a langobard kor végéig, utánig számolhatunk jelenlétükkel. Ebben az időszakban a rácalmási temetőben a helybéli és a kései alamann, Felső-

Duna-vidéki, észak-itáliai import fibulaművesség termékei is jelen voltak. Hasonlóan ebből a térségből származó, importtal jellemezhető temetkezés a 4. fázisból az óbudai, Vályog u. 8. temető 30. sírja. Ezekkel párhuzamban álló leletösszetétel figyelhető meg továbbá négysíros kápolnásnyéki két jómódú női temetkezésében, melyekből 1 sír a 3. fázisra és 1 sír a 4. fázisra keltezhető.

A várpalotai temetőben csak néhány temetkezésben jelentek meg a korai, észak-dunai jellegű, vagy a legkorábbi pannoniai fibulatípusok, ezeket a korai nyugati Meroving jellegű importok is kísérték. A szóban forgó együttesek a 2. fázisba tartoznak, ez összesen 3 temetkezést jelent. Ezt követően leginkább a helybéli ötvösségnek tulajdonított típusok dominálnak. A 3. fázis mind a 4 temetkezésében és a 4. fázis 1 sírjában a helybélinek tartott fibulák már hangsúlyosabban voltak jelen a korábbi tendenciákhoz hasonlóan. A temető legkorábbi használata a 6. század első harmadát követően feltételezhető és a pannoniai langobard kor végéig, utánig számolhatunk a langobard kori megtelepedéssel.

A Balaton környéke és D-Pannonia esetében a szőládi temető anyagát még nem tették teljes egészében közzé, de a 3. fázisra keltezhető temetkezés miatt a 6. század második felében is számolhatunk a használatával.

A tamási temető Pannonia többi részéhez képest bővelkedik az észak-dunai jellegű leletanyagban. Az 1. fázisba tartozó 1 temetkezés az egyik legkorábbi keltezésű tárgyakkal ellátott zárt leletegyüttes Pannoniában, hasonló jellegzetességekkel írható le a 2. fázisba sorolható 1 sír is. A 3. fázisban jelentősen megugrott a keltezhető temetkezések száma: a korai szakaszába 4 sír, míg a kései 5 sír tartozik. A temetkezésekből egyértelműen hiányoznak az É-Pannoniában jellegzetes rekeszes korongfibulák és egyéb importként meghatározható típusok. A fibulák a helybéli, pannoniai jellegzetességeket hordozzák, de a kengyelfibulákon olykor feltűnnek a nyugati Meroving horizontra jellemző motívumok, részletek.

A kajdaci temetőből egy kisfibula keltezik 1 sírt a 2. fázisra, de a temető 2 zárt és bizonyossággal keltezhető leletegyüttese a 4. fázisba tartozik. A kisszámú zárt leletegyüttes ellenére a temető jellegét, köztük a többi sírt is értékelve, a kései használat mutatkozik meg. Ezt jelezheti többek között a számos bepecsételt edény és a 23. férfi sír nagyméretű állatfejpáros, egysoros agancsfésűje, mely szintén a 4. fázis jellegzetes lelettípusa. A temetőben több import fibula és helybéli típus is jelen van. Ezzel a kajdaci temető időrendi szempontból a kápolnásnyéki és a rácalmási lelőhelyekhez áll közel.

Mohács esetében 2 sír tartozik a 2. fázisba, további 2 sír a 3. fázisba. Itt a szokott módon az észak-dunai jellegű és a helybéli ékszertípusok dominálnak, de a 3. fázisban néhány import fibula is megjelent.

A vörsi temető 1 bolygatott sírjában jelen van egy észak-dunai jellegű kisfibula az 1. fázisból és 1 sír tartozik a 2. fázisba. Tamásihoz hasonlóan a későbbi fázisok tárgytipusai dominálnak a temetőben: a 3. fázisba 3 leletegyüttes, a 4. fázisba további 2 tartozik. Utóbbi a temető használatát a langobard kor végére, utánra keltezi. A temető erős bolygatottsága miatt egyéb tendencia nem rajzolódik ki, de a jellegzetes helybéli viseleti elemek szintén jelen vannak.

A kora avar kori környezethez köthető gyönki langobard kori temetőből az 1 biztosan keltezhető leletegyüttes is a 4. fázis temetkezéseit gyarapítja. Hasonló lelőhelykontextus azonosítható a 4. fázisba tartozó, ÉK-pannoniai, jutasi 196. sír esetében is.

Az öt felsorolt (Tamási, Kajdacs, Mohács, Vörs, Gyöng) D-pannoniai temető esetében nem zárja ki semmi egyértelműen a temetők 6. század második harmadában történő nyitását, de a keltezhető leletegyüttesek inkább a 6. század második felében és utolsó harmadában való használatra utalnak. Mindegyik temető a langobard kor utáni időszakban is használatban lehetett (valamilyen mértékben) a 4. fázisba sorolt leletek jelenléte alapján.

Összegzés

A női sírok értékelésével kirajzolódik az a tendencia, hogy a valószínűleg korábban nyitott ÉNy-pannoniai lelőhelyeken, mind a kis-, mind a nagysírszámú temetőkben kizárólag az 1. és a 3. fázis közötti leletanyag jelent meg. Egyetlen kivétel talán a Brunn am Gebirge-i lelőhely, melynek részletes elemzése nem lehetséges a magasfokú bolygatottság miatt. Itt minden bizonnyal korai, 6. század eleji jelenléttel számolhatunk.

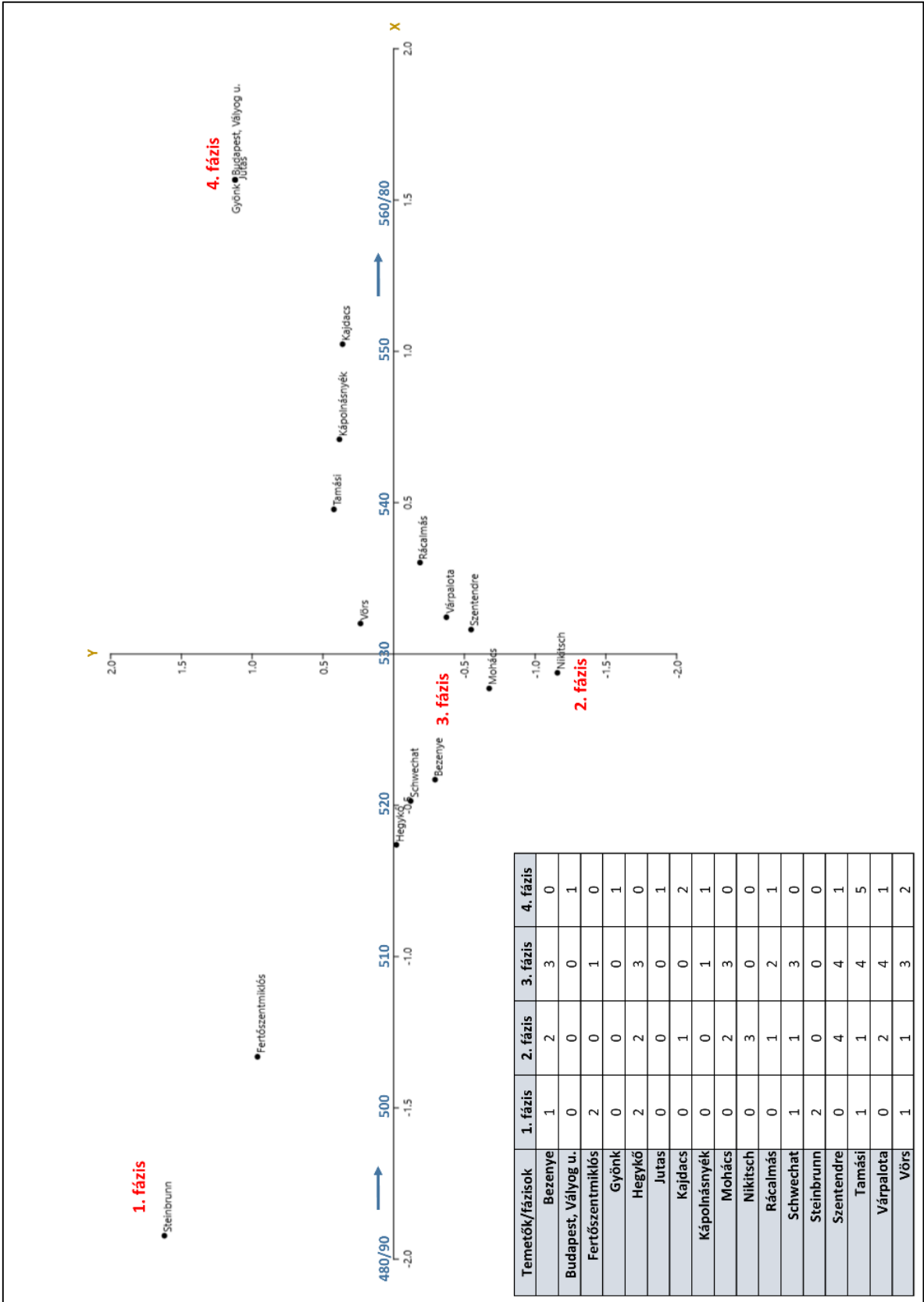
A foglalás, a szállásterület kiterjesztése később K-i és D-i irányban történhetett, de nem állapítható meg, hogy ez egyidőben zajlott, vagy egymás után, elsőként ÉK-en, majd D-en. A bezenyei és szentendrei temető nagyobb sírszámából lehet sejteni, hogy elsőként K, ÉK felé húzódtak, mely közelebb esett korábbi szállásterületükhöz.

Mind az ÉK-i, mind a D-i, viszonylag nagyobb sírszámú temetőken (Szentendre, Várpalota, Tamási, Kajdacs, Vörs) a 2. fázistól keltezhető a leletanyag. Egyetlen D-i, 1. fázisba tartozó temetkezés Tamásiban jelent meg, amely nem ad okot a temető korai keltezésére. Azonban a 2. fázis minden esetben bizonytalanul keltezhető temetkezésekkel képviseltette

magát, egyrészt a bolygatottság, másrészt a hosszú használati idővel bíró tárgyak kizárólagos jelenléte miatt. Biztonsággal a 3. fázistól lehetett keltezni a sírokat a nagysírszámú temetők esetében és ebben az időszakban mutatkozik meg minden esetben a temetők használatának súlypontja is. Minden temetőben jelen volt a 4. fázisra, a langobard kor utánra keltezhető leletanyag, mely a temetők használatát kitolja a 6. század utolsó harmadára, végére. A 3. és a 4. fázisra való keltezés D-Pannonia irányába fokozódik, ezt jelzik a kajdacsai, a tamási és a vörsi temetők is.

Az ÉK-en és D-en elhelyezkedő néhány síros temetők (Budapest–Vályog u., Kápolnásnyék, Rácalmás, Gyöngyös) mindegyike a pannoniai langobard kor végére keltezhető, kizárólag a 3. és a 4. fázisra, melynek okait talán a kivándorlás környékén zajló társadalmi átalakulásban kell keresni. Ezekben az esetekben feltételezhető a kisebb közösségek helyben maradása. Egyedül a mohácsi temető képez ez alól kivételt, melyben a 2. és a 3. fázis leletei vannak jelen.

Ezeket az állításokat statisztikai módszerek alapján (korrespondencia-analízis) is követhetjük, ebben az esetben a külső befolyásoló, bizonytalan tényezők –, mint a sírok bolygatottsága – nem játszanak szerepet a temetők idővonalának rendezésében. Az elvégzett elemzésben ezen tényezők hiánya mellett annyi torzítással számolhatunk, hogy mivel a 3. fázisba tartozó leletek a leggyakoribbak, azok az origóhoz közelebb helyezkednek el, míg a 2. fázis már a –Y-tengelyhez közelít. Ez látszik pl. a fertőszentmiklósi és a nikitschi temető elhelyezkedésében is. A temetők az X-tengelyhez viszonyítva a viszonylagos nyitási sorrendben és a használatuk súlypontjának időrendje szerint helyezkednek el, melyet a szélső értékek, és az Y-tengely által elválasztott két halmaz elemei jól reprezentálnak [*ld. 23. kép*]:

23. kép. A langobard kori soros temetők kronológiája a korrespondencia-analízis alapján.

4.2. Fibulaviselet

Egy közösség viseletének, ruházatának jellegzetességei, ezek elemei több oldalról analizálhatóak, mind funkcionális, mind ezek mögöttes, jelképes jelentéstartalmának szempontjából, hiszen az emberi öltözet a legrégebb időtől kezdve nem csupán védte a beleöltözőt, hanem díszítette is és kifejezte társadalmi helyzetét.¹¹⁷

A *ruházat* nyilvánvaló okokból elsősorban funkcionális szereppel bírt, védhette az egyént a külső hatásoktól. Az *öltözet*, vagy *viselet*, amely a ruházatot és az ehhez kapcsolódó egyéb elemeket (viseleti elemek és ékszerek összessége) jelenti, tükrözhetette egy-egy közösség tradícióit, közös identitását, továbbá az egyéni identitást, a kor ízlését, divatját is. Egy adott közösség vagy az egyén viseletét az adott korban számos tényező befolyásolhatta:

Ha a közösséget a temetőkön át szemléljük, legalapvetőbb tényező a nemi identitás hangsúlyozása, vagyis az öltözet kiválasztásának elsődleges szempontja az volt, hogy az adott illető nő vagy férfi. Mindkét nem eltérő szerepkört töltött be a korabeli társadalomban, közösségben, melyet jogilag is szigorúan szabályoztak. A viseleti elemek kiválasztása a betöltött életkortól is függhetett, hiszen eltérő szereppel bírt az adott közösségben egy gyermek, egy felnőtt korhoz közel álló fiatal, egy felnőtt és egy idősebb egyén is. A nők esetében ez általában összefüggött a termékenységgel és a házassággal, melyet szinte minden korban és kultúrában viseletükkel is hangsúlyoztak. Sok esetben a gyermekek temetkezéseit nem hangsúlyozták nemspecifikus tárgyakkal, amely azt jelenti, hogy életkorukból fakadóan a társadalomban még nem tölthették be a nekik szánt szerepkört. Mindkét tényező függvényében az öltözet jellegét befolyásolhatta a társadalomban betöltött jogi státusz is, vagyis közösség hierarchiájában betöltött helyzet. A jogilag differenciált társadalmakban a vezetőréteg a presztízsét és státuszát különböző szimbólumokkal hangsúlyozta. Ez jelentheti azt, hogy olyan rangjelzőként értelmezhető viseleti elemeket vagy tárgyakat hordtak, melyeket a jogi szempontból alatta állók nem birtokolhattak, vagy nem állt módjukban birtokolni. Némely esetben ez magába foglalhat olyan képi ábrázolásokat, melyeket kizárólag az elit viselhetett. Az öltözet összetételét, vagy egyes tárgyak kiválasztását közösségi, akár egyéni szinten a hit- vagy hiedelemvilág is befolyásolhatta.

¹¹⁷ FÉL – HOFER [online], <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-neprajzi-lexikon-71DCC/n-734DB/nepviselet-7359E/>, 2023.03.16. Bővebben: BRATHER 2007, 185.

A viselet összetétele az egyén szintjén is vizsgálható, összeállítását az egyéni identitás vagy ízlés is befolyásolhatta. Ez jelentheti azt, hogy akár személyes kötődésű vagy kedvelt tárgyaikat hordták, esetleg egy-egy családtagtól öröklött ékszert vagy relikviát. Régészeti módszerekkel például az sem vizsgálható, hogy az adott személy milyen testalkattal rendelkezett, hiszen néhány tárgy eltérő, „egyéni” elhelyezkedését talán ez is befolyásolhatta (pl. a fibulák esetében a különböző irányokba való eltolódások).

Az egyén öltözetét tekintve biztosan lehetett eltérés a mindennapi, az ünnepi és a temetésre szánt, halotti öltözet között. Az utókor csak az utóbbit tudja vizsgálni. Némely tárgy vagy viseleti elem a korábbi használatról árulkodik, melyet különböző kopásnyomok jelezhetnek. Ez jelentheti azt, hogy gyakran, esetleg a mindennapok során alkalmazták, vagy viselhették az adott tárgyat, de számolnunk kell azzal is, hogy a temetési szertartás során az eltemetett családja, vagy a tágabb közösség is hozzájárult a temetkezéshez, vagyis kérdéses, hogy egy-egy sír esetében mi tartozhatott közvetlenül az egyénhez.

A viselet eme sokoldalúságát jelzi az is, hogy a német nyelvterület régészeti terminológiájában általában két eltérő jelentéssel bíró fogalmat találunk a viseleti-, kultúrtörténeti elemzések esetében, ez a *Kleidung* és a *Tracht*. Az 1920-as évekig szinonimaként használt *Kleidung* és *Tracht* eltérő definícióval rendelkezik, mely történeti összefoglalásáról számos tanulmány értekezett a 2000-es évektől.¹¹⁸ A korábban a néprajzi szakirodalomban használt kifejezés, a *Tracht*, vagyis a „hagyományos viselet” az 1930-as évektől került a régészeti kutatásba és a középkori népcsoportok azonosításának domináns eszközévé vált mind a mai napig.¹¹⁹ E fogalom Hans Zeiss, majd J. Werner munkásságától kezdve nem csak a ruházatot, hanem a viselet teljességét, a fém viseleti elemeket, az ékszereket, a fej- és a lábbeliviseletet is magába foglalta.¹²⁰ Azonban a *Kleidung* kifejezésnek Sebastian

¹¹⁸ Legutóbbi teljeskörű összefoglalását ld. BRATHER 2007, 185–206. A fogalmak használatának korai történetéről továbbá ld. FEHR 2001, 370–376.

¹¹⁹ HAKENBECK 2011, 15. Bővebben ld. BRATHER 2007, 186, 203–204, 249. A *Tracht* fogalmának története a 18. századig nyúlik vissza, kiindulópontja az az ősi toposz volt, hogy a „barbár” népeket ruházatuk alapján lehetett megkülönböztetni egymástól. Már a korai német nacionalizmus idejében is élt az a gondolat, hogy a modern kor előtt létezett egy „általános nemzeti viselet”, amelyet csak az idegen országok káros befolyása alatt hagytak el. Ez a nézet azzal a meggyőződéssel is összekapcsolódott, hogy a népviseletnek különleges szerepe van a „*Volkstum*” megőrzésében. F. L. Jahn számára, aki a 19. század elején megalkotta a „*Volkstum*” kifejezést, a népviselet jelenléte, viselése garanciát jelentett a saját nemzetiség „elpusztulása” ellen, védve volt a beolvadástól, asszimilációtól, azonban, ha elhagyja ezt a ruházatot, azonnal „elsüllyed” és a nagyobb tömegben éli le az életét (FEHR 2001, 372).

¹²⁰ ZEISS 1934; WERNER 1956. Bővebben ld. BRATHER 2007, 203; FEHR 2001, 375. A fogalmat 1934-ben, a gótok ibériai anyagát összefoglaló H. Zeiss alkalmazta. A *Tracht* kifejezést sajátos, etnikai értelemben emelte be munkájába, nevezetesen a „nép minden tagjának közös ruhadarabja” megnevezéseként. H. Zeiss számára a viselet

Brather szerint egyértelmű előnyei vannak a *Tracht*-tal szemben, mivel semleges fogalmat képvisel, amely semmilyen értelmezést nem előlegez meg (mint pl. a hagyományos viselet/*Tracht*, vagy a divat/*Mode*). Továbbá egyformán magába foglalja a textíliákat és a fém ruházati elemeket, és így összekapcsol két, a gyakorlatban gyakran elkülönülő kutatási irányt, amelyek csak együtt érhetnek el megbízható eredményeket.¹²¹

A viselet témakörét érintve az utóbbi 20 évben a kora középkori régészeti kutatásban számos tanulmány fogalmazódott meg, melynek felsorolása mára lehetetlen vállalkozásnak bizonyul, ezért e több szempontból is megközelíthető kérdéskört elemeiként érdemes tárgyalni, melynek vázlata az alábbi:

A viseleti elemzések *első* rétege a funkcionális megközelítés, a sírokból fellelhető viselti elemek azonosítása és elhelyezkedésének vizsgálata. A *második* a ruházat rekonstrukciójának kísérlete, az alapvető időbeli és regionális, mikroregionális különbségek felvetítése, a ruházat összeállításának életkorfüggősége. Azonban a kora középkori női viselet kutatása során nem mehetünk el a 21. századi elemzések különböző irányai mellett sem, melyek közös alapja, hogy az előkerült leletegyüttest úgy kell tekintenünk, mint a földbe kerülés idején összeállt egységet, amely lehetővé teszi az eltemetett(ek) szándékairól és bizonyos mértékig az eltemetett személy(ek) szerepéről való megállapításokat.¹²² Utóbbi irányok jelentik a *harmadik* réteget, az öltözet tartalmának, jelképes, mögöttes jelentésének meghatározását. A felmerülő témák szervesen összekapcsolódnak egymással, melyek többek között az alábbiak lehetnek: az egyes viseleti elemek elsajátítási módozatainak lehetőségei, ezek társadalmi (életkor, státusz/közösségben betöltött szerep) vonatkozású kérdései; az egyes viseleti elemek önálló jelentéstartalma, mely kapcsolódhat az etnikai identitáshoz, a presztízshoz, a hit-, vagy hiedelemvilágbeli háttérhez; a halotti reprezentáció, a halotti-, az ünnepi-, a mindennapi viselet kérdésköre, a temetés során felmerülő reprezentáció és reprezentációs eszközök azonosítása; egyes társadalmi csoportok elkülönülése a közösségen belül, a személy-, vagy a csoportidentitás megnyilvánulásának módozatai.

A langobard kori Pannoniát érintően nem csak a kronológia, hanem a viseletkutatások terén is jelentős elmaradást kell bepótolni, ezért alapvető fontosságú a viseleti módozatok

egyrészt a vizigótok és a rómaiak elhatárolódását, másrészt a vizigót „*Volksgenosse*” társadalmi homogenitását jelzi (Bővebben ld. FEHR 2001, 370–371).

¹²¹ BRATHER 2007, 205–206. A viselet, hagyományos viselet problematikáját bővebben ld. BRATHER 2007, 185–206.

¹²² DÖHRER 2011, 45.

elkülönítése, a viselettípusok időrendjének meghatározása, hiszen kizárólag a kronológiai és térbeli besorolás után lehet a felismert jelenségeket történeti kontextusba helyezni és elemezni.¹²³ Ezen okból kifolyólag a célom inkább a lehetséges jövőbeli kutatások alapfeltételeinek megteremtése volt, vagyis a női viselet első két szempontjának vizsgálata. A továbbiakban elsősorban a fibulák elhelyezkedését, összetételének módozatait vizsgálom, ezek lehetséges funkcionális, időbeli és regionális eltéréseit, továbbá a viselet összetételének életkorfüggőségét a pannoniai langobard térség tekintetében. Ezek mellett érintőlegesen kitérek a harmadik elemzési réteg egyes témáinak ismertetésére, a szakirodalom felvázolására, de mivel nem ez az elsődleges célja a dolgozatnak, ezért nem tudtam teljeskörű gyűjtésre törekedni.

4.2.1. Fibulaviselet a Meroving korban

4.2.1.1. Történeti előzmények

A Meroving kori fibulaviselet a Római Birodalomban élő germánok többfibulás öltözetén alapul. Ennek gyökerei egészen a vaskorig („pre-római” vaskor, *Vorrömische Eisenzeit*) nyúlnak vissza. A *La Tène kultúra területéről érkező hatások által, azzal kb. egyidőben*, Közép-, Észak- és Kelet-Európában a nők körében a több-, míg a férfiak körében az egyfibulás viselet hódított teret. A B2/C periódusból, a Przeworsk- és a Wielbark-kultúra hordozóinak női temetkezéseiből szintén több fibulából álló készletek kerültek napvilágra.¹²⁴

A kora császárkori, provinciális ruhakapcsoló típusok is kelta környezetből származtak, mivel a teljes kelta kultúrkörben a fibulaviselet hosszú hagyományokra tekint vissza. A Közép-Rajna-vidéktől nyugatra található, keltezhető ábrázolások egyértelműen nem római ruházatot mutatnak, ennek jó példája a Mainz–Weisenauban talált kőemlék, amely Blussus hajóst és feleségét, Menimanet ábrázolja. A női „Menimane-ruházat” több ruhakapcsolóból állt, melyek közül három tartotta a felsőruhát, az alsóruhát egy kisebb darabbal tűzték össze. A császárkorban a provinciális fibulákat általában fejjel, azaz a túszerkezettel lefelé viselték. Míg

¹²³ BRATHER 2007, 187.

¹²⁴ GODŁOWSKI 1994b, 492–495.

a férfiak általában a jobb vállukra erősítették a köpenyszerű ruházatot összetartó kapcsot, addig a nők – a Menimane-ruházat mintája alapján – kettő vagy több példánnyal tűzték meg ruhájukat, a két vállon viselt a *peplos* zárta [ld. 24. kép].¹²⁵

A késő császárkorban a germánok teljes szállásterületén a fibulaviselet más-más módon fejlődött, egyrészt az elbai germánoknál, a Rajna-Weser közének törzseinél, másrészt a keleti és az északi népeknél.¹²⁶

A migrációk miatt egyre növekvő térbeli távolságok ellenére megmaradt a két vállon fibulával záródó öltözet (római korban *peplos*, mely nem feltétlenül megegyező az 5. századi „*peplos*-szal”) ¹²⁷ mind a keleti-, mind az északi germánoknál, míg a nyugati germán öltözet a római kultúrával és viselettel való érintkezés miatt jelentős transzformáción ment át. A Meroving kor kezdetén a nyugati germánok a két vállon fibulával zárt öltözetet felhagyták, ezt a Mediterráneumból érkező *tunicával* helyettesítették. M. Martin szerint az átvett *tunica* részei varrottak voltak, melyet már nem kellett fibulákkal zárni, így a vállról immár a test alsó részére átkerült nagyméretű fibulák kizárólag reprezentatív funkciót töltöttek be.¹²⁸

A Kr. u. 2. századtól alapvetően több germán fibulát találunk provinciális környezetben, néhány esetben megfigyelhetjük ezek önálló továbbfejlődését: a romanizált lakosság és a germán törzsek közötti szoros kapcsolat (főként katonai) kölcsönös befolyáshoz vezetett. A provinciális római és a germán művészet szimbiózisa a 3. és különösen a 4. századtól kezdve

24. kép: Blussus hajós (jobb) és felesége, Menimane (bal) sírköve, Mainz–Weisneau (forrás: <https://westfalen.museum-digital.de/object/246>, hozzáférés: 2025.07.21. 10:47)

¹²⁵ GODŁOWSKI 1994b, 492–495.

¹²⁶ MARTIN 1994, 543.

¹²⁷ A problematika tárgyalását ld. MIHÁCSI-PÁLFI 2018, 24–30.

¹²⁸ MARTIN 1994, 543.

jól érzékelhetővé vált, ez tetten érhető a későbbi kengyelfibulák kialakulásában és fejlődésében is.¹²⁹

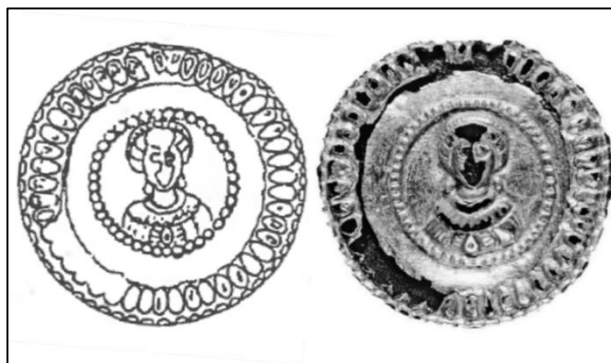
4.2.1.2. Rekonstrukciós lehetőségek

A Meroving kori női ruházat rekonstrukcióját számos oldalról próbálták megközelíteni, mind az írott források, mind a képi ábrázolások, mind a régészet szempontjából:

A korábbi szakirodalomban gyakran használták fel az antik forrásokat és a provinciális, késő császárkori ábrázolásokat a korabeli ruházat rekonstrukciójához, noha a női viseletre vonatkozóan különösen kevés információval szolgáltak.¹³⁰ A Meroving kor egyik legismertebb írott forrása Tours-i Szent Gergely püspök leírásai, aki élénk képet festett a korszakról, a frank udvari nemesség életéről. Különbséget tett a férfi és női ruházat között, bár leírásai szinte kizárólag a férfi ruházatra vonatkoztak, mivel a nők alárendelt szerepet játszottak a korabeli társadalomban.¹³¹ Az írott források áttekintést biztosítanak a különböző ruhadarabokra vonatkozóan, de a fibula használatára nincs megfelelő utalás. Létezésükre mindössze négy forráshely utal.¹³²

A Meroving kor esetében csak néhány korabeli viseletet megörökítő képpel rendelkezünk. Ilyen a Nocera Umbra-i 39. sír korongfibulája,¹³³ melyen valószínűleg egy fejfedős, díszes ruhát viselő nő portréját jelenítették meg, ruházatát egy korongfibula zárja le a mellkasán [*ld. 25. kép*].¹³⁴ C. Rupp a temetkezést a 2. betelepülési fázisra, 590–610 környékére keltezte.¹³⁵

25. kép: Nocera Umbra 39. sír
korongfibulája
(bal: RUPP 2005, Taf. 59.1; jobb: DIE
LANGOBARDEN 2008, 133, Abb. 25).

¹²⁹ BÖHME-SCHÖNBERGER 1994, 108, 111–112.

¹³⁰ STRAUSS 1992, 10.

¹³¹ Leírásokat forrásközléssel bővebben ld. STRAUSS 1992, 10–11.

¹³² Forrásidézéssel és elemzéssel ld. KÜHN 1965, 38; STRAUSS 1992, 11.

¹³³ RUPP 2005, 241, Taf. 59. 39: 1.

¹³⁴ Leírásokkal bővebben ld. STRAUSS 1992, 11–13.

¹³⁵ RUPP 1995, 74, Textabb. 7. 13.

Theodora (500–548) bizánci császárné mozaikképe a ravennai San Vitale-templomban betekintést nyújt a bizánci udvar öltözködésébe. Akárcsak Justinianus császár mozaikképén, Theodora jobb vállán is jól látható a ruhát záró nagyméretű korongfibula [ld. 26. kép].¹³⁶

26. kép: Theodora császárné udvarhölgyeivel, San Vitale-templom, Ravenna, Itália (FINAMORE 1983, Abb. 31–32).

A kései Meroving és Karoling kor ábrázolásai lényegében vallási motívumokra korlátozódnak és főként férfiakat örökítenek meg. A kevés női alak Mediterrán ruházatot visel, többnyire fibula nélkül.¹³⁷ A viseleti rekonstrukciók alapjaként a 8–9. századi ábrázolásokat idézte mind Gisella Clauss, mind M. Martin a kiterjedt elemzésükben, melyek a késő Meroving és Karoling kortól teret hódító, a nyaknál egy kisméretű fibulával zárt köpenyre, az ún. *pallára* utalnak.¹³⁸ [ld. 27. kép]

G. Clauss a 9. század eleji stuttgarti zsoltároskönyv¹³⁹ miniatúrái alapján egy háromrétegű öltözetet határozott meg. Az alsó öltözet egy hosszú ruha, melynek hosszú ujjá felül szűk, alul kiszélesedő, ezt fedi a hosszú, rövidebb ujjú, nyitott felsőruha, amely a lábfejig

¹³⁶ FUCHS 1944, 77; STRAUSS 1992, 12.

¹³⁷ STRAUSS 1992, 12.

¹³⁸ Ezt jelzi a 600-as évekből származó, Lambousán (Ciprus) talált bizánci ezüstkincs tálja, emellett a 9. század elején keletkezett stuttgarti zsoltároskönyv egyes miniatúrái (CLAUSS 1987, 491; MARTIN 1995, 629).

¹³⁹ A stuttgarti zsoltároskönyv forrásértékéről a kora középkori, Karoling-kori öltözetek kapcsán legutóbb Id. WESKI 2015, 425–257.

haladt és a nyaktól az alsó szegélyig a peremét széles sávban színes mintákkal díszítették. A felsőruhát deréktájékon övvel is elköthették. Felette egy ujjatlan lepelszerű köpenyt viseltek, néhány nő a fejükre húzva, mások a vállukra rakva hordták. Legtöbbször a köpeny ugyanolyan hosszúságú volt, mint a felsőruha. Ezt az áll alatt, vagy a mellkason tűzték össze egy nagyméretű korongfibulával. G. Clauss két további ábrázolást idézett a 8. század közepéről, mely közül az egyik genoels-elderni elefántcsontfaragvány diptichonja: a Szűz Mária és Erzsébet ábrázoláson az alakok egy hosszú, lábfejig érő, övvel elcsatolt ruhát, valamint a mellkason korongfibulával zárt köpenyt viselnek.¹⁴⁰

27. kép: Egy korongfibulával zárt köpenyek példái a 9. századi stuttgarti zsolnároskönyv miniaturái alapján (DIE ALAMANNEN 1997, 351, Abb. 386).

A langobard kori női viselet esetében mind Bóna I., mind Wilfried Menghin hivatkozott képi forrásokra. Bóna I. források megjelölése nélkül úgy nyilatkozott, hogy „... a kevés ránk maradt nőábrázolás csaknem bokáig érő, hosszú szoknyaviseletről tanúskodik.”¹⁴¹ W. Menghin a ravennai Theodora mozaikot elemezte, de nem említette sem a jobb oldalon viselt fibulát, sem a vállon lévő két kör alakú díszet, melyek két további korongfibulára utalhatnak.¹⁴²

4.2.1.2.1. Régészet szerepe a ruházati rekonstrukciókban

A Meroving kortól átalakuló női viselet a temetkezések alapján vizsgálható a legjobban, a ruházat típusát meghatározó fő viseleti elemeknek a fibulák bizonyulnak.

A *kengyelfibulák* általában a test alsó részén, a medencétől a térdekig voltak megtalálhatóak a sírokban. Ezek elhelyezkedésének és ruházatban betöltött szerepének vizsgálata hosszú múltra tekint vissza:

¹⁴⁰ CLAUSS 1987, 495, Abb. 4.

¹⁴¹ BÓNA 1974a, 35.

¹⁴² MENGHIN 1985, 81–82, Abb. 75; ld. STRAUSS 1992, 13.

A fibulák elhelyezkedésére vonatkozó egyik legkorábbi megfigyelést Wilhelm Dorow tette 1826-ban. Neuwied–Heddesdorf területén 1804 nyarán tizenegy sír feltárását végezte el, melyet később római koriként határozott meg. Néhány tárgy, különösen a kengyel-, madár- és korongfibulák elhelyezkedését példásan feljegyezte: a páros kengyelfibulák a mellkasról, madár- és korongfibulák a medence eredeti helyéről kerültek elő. Utóbbiakat „övfibulaként” (*Gürtelfibel*), míg az ugyanabban a sírban talált kengyelfibulákat „ruhapocsként” (*Kleiderspangen*) határozta meg.¹⁴³ Ludwig Lindenschmit selzeni¹⁴⁴ feltárásai alapján világossá vált, hogy a kengyelfibulák nem mindig a test felső részén helyezkednek el. A kutató a nem a felsőtesten viselt fibulákat jórészt ékszerként vagy mellékletként határozta meg, szerinte ezek nem minden esetben rendelkeztek gyakorlati funkcióval.¹⁴⁵

1930-ban Waldemar Haberey a köln–müngersdorfi temetőről szóló jelentésben¹⁴⁶ egyértelműen bizonyította a fibulák tájolását, hogy fejlemezrel lefelé helyezkedtek el a temetkezésben.¹⁴⁷ A kutató a viselet funkcionális elemeként tekintett a tárgytipusra.¹⁴⁸ A kengyelfibulák elhelyezkedésének módja, tájolása viszont a további 40 évben sem volt tisztázott, nem született egyértelmű álláspont a kutatásban. Ennek egyik oka az volt, hogy gyakran úgy helyezték el a fibulákat a temetkezésekben, hogy nehéz volt a ruházat részeként értelmezni. Később azonban fokozatosan felismerték, hogy ezek a ruházat olyan részei lehettek, melyek talán valamilyen ruhadarabot zártak.¹⁴⁹

A langobardok esetében a felsőtesten viselt kisfibulákat először Bóna I.,¹⁵⁰ majd J. Werner¹⁵¹ különítette el. Bóna I. az S-, madár- és korongfibulák sírbéli helyzetéből egy magasan a nyakon, az áll alatt és a mell közepén záródó felsőruhára következtetett,¹⁵² véleménye szerint az elöl záródó köpenyt derékban az övnél, a bokáig érő, hosszú szoknya alá tűrték be.¹⁵³ Bóna I. 1956-ban közölt tanulmányában a mellékletek között tárgyalta a kengyelfibulákat. Számos nyugat-európai párhuzamát ismertette a combok és a medence környékéről felbukkanó

¹⁴³ DOROW 1826, 145; ld. STRAUSS 1992, 14. Továbbá: SORG 2022, 12.

¹⁴⁴ LINDENSCHMIT – LINDENSCHMIT 1848.

¹⁴⁵ LINDENSCHMIT 1880, 410, 436; ld. STRAUSS 1992, 14.

¹⁴⁶ HABEREY 1930.

¹⁴⁷ SORG 2022, 12.

¹⁴⁸ STRAUSS 1992, 14.

¹⁴⁹ Vonatkozó irodalommal ld. SORG 2022, 12–13. További értelmezések a 19. századtól ld. STRAUSS 1992, 10–25.

¹⁵⁰ BÓNA 1956, 210–212.

¹⁵¹ Várpalotai temető: WERNER 1962, 41–44. Nem helybéli kisfibulák: WERNER 1962, 71–78.

¹⁵² BÓNA 1956, 224; BÓNA 1974a, 36.

¹⁵³ BÓNA 1993, 128.

kengyelfibuláknak, összesen hat előfordulási módozatot különített el. Bóna I. akkoriban, a nyugati Meroving álláspontok tükrében úgy vélte, hogy ezeket utólag helyezték a halottra, mellékletként, de egyes analógiák értelmezése során felvetette, hogy egy középén, felfelé nyitott rövid szoknyához vagy ruhához tartozó, ruharögzítő alkalmatosságok lehettek. Több lehetséges értelmezést is felvetett a leletek elhelyezkedése kapcsán: ha a fibulák egymás mellett voltak, vagy az ezüstlemez veretek sora zártnak bizonyul, akkor a ruha zárt lehetett, ha ezek egy kicsit távol állnak egymástól, akkor a ruha nyitott lehetett. A fejlemezzel lefelé fordított kengyelfibulák szerint nem jelöltek viseleti helyzetet, az elhunytat ekkor fordítva fedhették le a tárgyalt ruhadarabbal, ha ezek fejlemezzel lefelé, egymás alatt helyezkedtek el, összehajtvá tehették a ruhadarabot a sírba.¹⁵⁴

J. Werner bizonytalan volt a kisfibulák funkciójában, számára nyitott kérdés maradt a textilleletek hiányában, hogy köpenyt vagy leplet zártak-e.¹⁵⁵ Hasonlóan vélekedett a combok között elhelyezett fibulák kapcsán, a lefelé tájolt fejlemezzel inkább túlvilági ajándékként, lepelzáróként értelmezte ezeket, szintén a textilleletek hiányában.¹⁵⁶

A kor bizonytalan álláspontja ellenére Kiss A. igyekezett egy rekonstrukciót készíteni a korabeli viseletről a mohács–farostlemezgyári 2. sír halottjának öltözete alapján. A rekonstrukcióban kizárólag a vascsatnak tulajdonított gyakorlati funkciót. A ruházat többi elemét, a gyöngyöket a kengyelfibulákkal együtt kizárólag egy nagyméretű díszes köpeny díszítményeiként értelmezte, amely megfelel a római Szent Ágnes-bazilikában lévő mozaikábrázolásnak.¹⁵⁷

Korszakalkotó volt a témában H. Hinz 1966-ban közzétett tanulmánya, akinek egyértelműen sikerült bizonyítani, hogy a test alsó részén előforduló, fejlemezzel lefelé tájolt kengyelfibulák összefüggésben voltak a díszes övszalaggal, melynek végén az általa összegyűjtött esetekben hegyikristályok függtek. Úgy vélte, hogy a váll vagy az áll tájékán megtalálható kisfibulák a felső ruhadarabok összetartására szolgáltak. H. Hinz ellenezte a medence/csípő tájékán található kengyelfibulák lepelzáróként való értelmezését, úgy vélte, hogy a fibulák elhelyezkedése a sírban a tényleges viseletet tükrözte, hiszen egy „népviseleti”

¹⁵⁴ BÓNA 1956, 226, 228.

¹⁵⁵ WERNER 1962, 33.

¹⁵⁶ WERNER 1962, 33. Korábban: WERNER 1961, 5.

¹⁵⁷ KISS – NEMESKÉRI 1964, 123–125, Abb. 14.

divatnak nagyobb esélye van arra, hogy széles régiókban elterjedjen, mint a temetkezési szokásnak.¹⁵⁸

A következő évtizedekben a számos pannoniai langobard kori soros temető és az egyre gyarapodó nyugati Meroving női viseletre irányuló kutatási anyaggal Bóna I. álláspontja is megváltozott a kengyelfibula-viselet kapcsán, a bizánci divat „barbár” utánezataként értelmezte a langobard női övcsüngős viseletet és ennek részeként rekonstruálta a test alsó részén viselt kengyelfibulákat. Bóna I. a tárgytypust a ruházat díszeként, gyakorlati funkció nélkül értelmezte.¹⁵⁹ Az általa elkülönített „Hegykő-csoport” sírjaiban megfigyelte a langobardok alapvető viseleti módjától (combok környéke) elkülönülő, medence- és deréktájon viselt kengyelfibulákat. A jelenséget akkoriban a helybéli germánok rövidebb szoknyaviseletével magyarázta.¹⁶⁰ Bóna I. fibulaviselettel kapcsolatos megfigyeléseit jellemzi a sírleletek száma és minősége alapján történő társadalmi differenciálódás megállapítására való igény, vagyis az elhunyt egykori társadalmi helyzetének meghatározása. Ennek egyik legfőbb eleme volt a kengyelfibulák jelenléte, minősége és anyaga szerinti csoportosítás.¹⁶¹

W. Menghin 1985-ben megkísérelte bemutatni a langobard kori női viselet teljes rekonstrukcióját: az áll alatt és a mellkason két kisfibula zárta a könnyű vászon alsóruhát, az elöl nyitott hosszú ujjú ruhát két kengyelfibula zárta le a combok vagy a test alsó részén, az övről bőrszíjak lógtak, a fejét fátyol fedte. Ez a Meroving divatnak felel meg, a nyugati térséggel szemben a négyfibulás viselethez való ragaszkodás miatt a langobard öltözetet konzervatívnak tekintette.¹⁶²

G. Clauss az 1987-ben megjelent, kiterjedt viseleti elemzésében a kengyelfibulák funkcióját teljeskörűen igyekezett vizsgálni a nyugati Meroving térséget érintően. Rekonstrukciója alapját a St. Denis-i bazilikánál eltemetett Arnegunde öltözete és a güttingeni 38. sírban eltemetett nő öltözete jelentette. Véleménye szerint a kengyelfibulák egyazon funkciót láttak el, páronként viselve egy nyitott felsőruhát zárhattak. Feltételezte, hogy a nőket hagyományos viseletükben temették el, mivel a tárgyak rendszeres lelőhelye funkcionalitásra utal.¹⁶³ Az övszalagok és a kengyelfibulák kapcsolatát nem ismerte fel egyértelműen, felmerült,

¹⁵⁸ HINZ 1966,

¹⁵⁹ BÓNA 1974a, 36–37.

¹⁶⁰ BÓNA 1993, 128.

¹⁶¹ BÓNA 1974a, 36–37; BÓNA 1993, 127–129.

¹⁶² MENGHIN 1985, 81–83.

¹⁶³ CLAUSS 1987, 495–505, 510.

hogyan a pántok vagy övhöz, vagy a fibulákhoz lehettek rögzítve.¹⁶⁴ A St. Denis-i sír nyomán G. Clauss egy két rétegből álló viseletet azonosított, amely az 5. század közepétől jöhetett divatba. Ennek alapja a kis- és kengyelfibulák eltérő funkció-meghatározásaira épül, miszerint a kisfibulák egy vékony alsóruhát, kengyelfibulák egy vastagabb anyagból záródó felsőruhát zárhattak.¹⁶⁵ A 6. századra vonatkozóan három fő pozícióját határozta meg a kengyelfibuláknak: a mellkas, a medence és a combok környéke. A kengyelfibulapárok többnyire kisfibulapárral együtt kerültek elő. A viselet kor szerinti differenciálódása nem bizonyítható, G. Clauss szerint a gyermeksírokban az egyes kengyelfibulák sokkal gyakrabban fordulnak elő, mint a kengyelfibulapárok. A Meroving kor végén megfigyelt tendencia alapján a 7. században fokozatosan tűntek el a kengyelfibulák és rendszeressé vált az egyetlen nagyméretű korongfibula és köpenyzáró tű viselete, a gazdagon díszített övcsüngő, ill. az övveretek.¹⁶⁶

M. Martin szerint az 5. század második felében a nyugati germán törzsek, a frankok, az alamannok, a türingek és a langobardok kialakítottak egy egységes négyfibulás viseletet, amely a 6. század végéig uralkodott.¹⁶⁷ G. Clauss álláspontjával szemben, főként M. Martin munkássága nyomán a kengyelfibulák értelmezése az utóbbi három évtizedben arra felé hajlott, hogy ezek az övfüggő nem funkcionális, kiegészítő részei voltak. M. Martin az övön viselt kengyelfibulákat a késő antik hagyományokra vezette vissza, véleménye szerint viseletük a katonai övekhez (*cingulum*) kapcsolható, mely a kora középkorban került át a női ruházatba. A fibulák funkcióját a hagymagombos típusokból vezette le, így ezek nem töltötték be gyakorlati funkciót: a kengyelfibulapár egy széles övhöz tartozhatott és kizárólag reprezentatív szerepe volt az övszalagok összefogása mellett, a zárt ruházatot, szoknyát nem rögzítették.¹⁶⁸ A kisfibulák által zárt ruhadarabot a késő római és a népvándorlás kori *peplos*-viseletben megfigyelt köpenyhez hasonlította, melyet középen egy fibulával zártak.¹⁶⁹

E. G. Strauss 1992-ben tette közzé a „*Studien zur Fibeltracht der Merowingerzeit*” c. munkáját, melyben a fő hangsúlyt a fibulák használatára helyezte, így ezek elhelyezkedése alapján a viseletük módjára vonatkozó kérdéseket vizsgálta. Összesen öt viseleti módot határozott meg, mely a fibulák számában különült el. A módokat további típusokra osztotta fel

¹⁶⁴ CLAUSS 1987, 515.

¹⁶⁵ CLAUSS 1987, 519.

¹⁶⁶ CLAUSS 1987, 519–539, 549.

¹⁶⁷ MARTIN 1995, 633.

¹⁶⁸ MARTIN 1994, 545; MARTIN 1995, 654, 659, 676; MARTIN 2006, 255.

¹⁶⁹ MARTIN 1994, 543–545.

a fibulák sírban elfoglalt helyzete alapján. Mindkét felosztás esetében elemezte az egyes fibulacsoportok kronológiai előfordulását, gyakoriságát, földrajzi eloszlását és az antropológiai korosztályok közötti megoszlását.¹⁷⁰ Adatbázisa 2286 temetkezéssel meglehetősen csekély egész Európa Meroving korát tekintve, ezt még 1218-ra szűkítette, mivel ezekben az esetekben volt meghatározva a fibulák helyzete.¹⁷¹ Ernst-Günther Strauss a fibulák szerkezete, mérete és elhelyezkedése kapcsán megjegyzéseket tett az összefogott ruházat típusára vonatkozóan. Szerinte az áll alatt viselt kisfibulák gyenge szerkezete és kisméretű tűje egy vékony anyagot volt képes összefogni, ezért valamilyen ing, fejkendő vagy könnyű köpeny összefogására lehetett csak alkalmas.¹⁷²

A textilrégészet¹⁷³ eredményei sok esetben ellentmondanak a korábbi feltételezésének. Antja Bartel a Waging am See lelőhelyről származó fibulák szerves maradványait vizsgálata. Számos esetben a fibulák hátlapján textilpántokat, bőrszalagokat és a ruha szélére varrt fűzőlyukakat sikerült megfogni. A fibulákat ennek alapján nem közvetlenül a szöveten keresztül, hanem a textil és az ékszer védelmére szolgáló fűzőlyukakon keresztül vezették át. A fibulákat a tű körül futó, csomózott bőrszalagokkal tovább rögzítették.¹⁷⁴ A textilrégészet további eredménye közé sorolható, hogy azonosítottak egy gyöngyláncot fedő finom textilt, amely rendszerint rákorrodálódott a kisfibulák aljára. Ez a felsőruházatként funkcionáló finom textil többször megjelent az ugyanabból a sírból származó kengyelfibulák felső oldalán is. E leletek alapján egy elől nyitott, legalább térdig érő, könnyű köpeny rekonstruálható, melyet a nyaknál és a mellkason kisfibulák zártak le. A kengyelfibulák szíjhoz való rögzítése nem egyeztethető össze a textilleletekkel, ezek sokkal inkább egy elől nyitott ruhadarab mellett szólnak, amelyet a köpeny alatt viseltek. Ezenfelül a kengyelfibulák övcsathoz való viszonyára vonatkozóan is születtek eredmények. Néhány példa van arra, hogy az övcsaton és a kengyelfibulán ugyanaz az anyag figyelhető meg, vagyis a fibulákat ugyanarra a ruharétegre erősítették, amelyet az övcsat tartott össze. Néha a textil a csat tetején és alján is megtalálható, néha csak alatta, melyet úgy értelmeztek, hogy a fűzős ruha az öv fölé lógva domború részt alkotott, melyet alul kengyelfibulákkal fogtak le. Néhány esetben az egyik vagy mindkét

¹⁷⁰ STRAUSS 1992.

¹⁷¹ Értékelését ld. SORG 2022, 48–49.

¹⁷² STRAUSS 1992, 85.

¹⁷³ A langobard kori fibulaviseletre vonatkozó célirányos kutatások nem születtek. Egyéb langobard kori textilekkel foglalkozó tanulmányokat ld. B. TÓTH – SIPOS 2018, 477–490; GRÖMER – RAST-EICHER 2019, 83–112; SAUNDERSON et al. 2022, 97–108.

¹⁷⁴ BARTEL – KNÖCHLEIN 1993, 419–439.

kengyelfibula másfajta textilhez, azaz más ruharéteghez is kapcsolódhatott, mint az öv által összefogott. Egyes esetekben az azonos textiltípus még azt is valószínűsítette, hogy egy kengyelfibula és egy kisfibula összetartozhatott. A fentiek alapján kijelenthető, hogy a párként összetartozó kis- vagy kengyelfibulák nem mindig ugyanahhoz a ruharéteghez voltak rögzítve, ennek fényében az azonos megjelenéséből már nem lehet fenntartás nélkül arra következtetni, hogy funkcionálisan is összetartoztak. A fibulákat a fűzőlyukak alapján tehát kiegészítő, záró és/vagy díszítő elemként lehetett a ruházatra erősíteni, de technikailag nem volt rájuk szükség.¹⁷⁵

4.2.1.3. A kengyelfibulák értelmezési horizontjai a Meroving kori régészetben

A Meroving kori kengyelfibulákkal egy új elit viseletét véljük megragadni. Időbeli és földrajzi elterjedésük egybeesik a 450 környékén induló, korabeli soros temetőkkel, melyek a mai Észak-Franciaországtól a Duna-vidékig húzódtak. A leletkör a helyi elit újonnan kialakuló szokásait tükrözi a késő császárkor kora középkorba való átmenetének periódusában. Mivel viseletük a reprezentáció iránti fokozott igényt mutatja, ezért a ruházatban betöltött funkcionális szerepük mellett státusszimbólumként vagy rangjelzőként definiálhatjuk őket.¹⁷⁶

Ezen értelmezések széles skálája miatt számos vizsgálati szempont helyet kapott a régészeti kutatásban:

(1.) A kengyelfibulák etnikai jelzőként való értelmezése a 19. századi nemzetállami eszmék felerősödésével összefüggésben hódított teret. A fibulák földrajzi elterjedését vetették össze az írott források alapján dokumentált csoportok szállásterületével és ezek alapján nevezték el az egyes típusokat. Ezek viselőit egyértelműen besorolták etnikai csoportokba. A kora középkori nőket általánosan az etnikum „hordozóinak” tekintették. Úgy gondolták, hogy a népességmozgások a női sírok alapján rekonstruálhatók, mivel a nők konzervatív módon megőrizték származásuk etnikai identitását. A kutatásban a fibulák „etnikai besorolása” (ld. osztrogót vagy türing fibulák) egy olyan irányzat, melyet ma sem lehet teljes mértékben kizárni a régészeti kutatásból.¹⁷⁷

¹⁷⁵ SORG 2022, 85. Bővebben ld. BARTEL – KNÖCHLEIN 1993, 419–439; BARTEL 1998; BARTEL 2005, 36; GUTSCHMIEDL-SCHÜMANN 2010, 90–93. További példa a tiszauzi 556. sír fibulája (ÁTKELŐK 2022, 221, Kat. 311).

¹⁷⁶ BRATHER-WALTER 2020, 287.

¹⁷⁷ HAKENBECK 2011, 81; SORG 2022, 12–14.

Alapvetően a kora középkori régészet etnikai szempontú elemzéseinek legélesebb kritikáját a 2000-es évektől S. Brather fogalmazta meg, aki szerint az anyagi kultúra bármilyen etnikai értelmezése hibás, maga az etnikai identitás és az anyagi kultúra közötti kapcsolat olyan megfoghatatlan eszmék által meghatározott, hogy értelmezésük nem lehetséges. S. Brather szerint egyes stílusok közötti különbségek lehettek etnikai jelentőségűek, de mára már nincsenek meg a módszereink, hogy megállapíthassuk, ezek fontosak voltak-e az akkor élő emberek számára. Nem ismerhetjük meg, hogy ezeket etnikai jelzőkét vagy apotropaikus szimbólumként használták-e, esetleg magas minőségű műhelyek jeleként, vagy valami másra.¹⁷⁸ S. Brather módszereit V. Bierbrauer¹⁷⁹ több ízben erős kritikával illette, melynek alapja, hogy az etnikai értelmezések feladása a szakterület, mint történeti tudományág feladását jelentené,¹⁸⁰ így munkáiban továbbra is az etnocentrikus terminológiát alkalmazza.¹⁸¹

Az etnikai identitás és a sírleletek értelmezése kapcsán nem elhanyagolandó Susanne Hakenbeck 2011-es munkája, kinek kutatásai Bajorország kora középkori temetőire épültek. S. Hakenbeck szerint a férfiak és a nők temetkezéseiben kifejezett identitás különböző szinteken működött. A nők (halotti) viseletében a (kengyel)fibulák igenis szimbolizálhattak valamiféle kapcsolatot a távoli, valós vagy vélt hazaként felfogott vidékkel is. Azt, hogy ezek a kapcsolatok exogám házassági struktúrákon keresztül alakulhattak ki, az antropológiai anyag stabilizotópos elemzésével végzett legújabb munkák is kimutatták. A kora középkori temetkezési rítus és a viselet a bajuvár női sírok esetében egyszerre fejezhette ki a „helybéli” és az „idegen” identitást is.¹⁸²

A témában további áttekintést nyújt S. Brather-Walter 2020-ban megjelent munkája, melyben esettanulmányok során próbálja szemléltetni és összegezni az elterjedési minták/formakörök etnikai értelmezésének dilemmáját, hangsúlyozva, hogy még ma sem találtunk megfelelő megoldást az ezzel kapcsolatban felmerülő problémákra.¹⁸³ Az etnikai meghatározások mára inkább olyan tudományos osztályzásoknak bizonyulnak, melyek a fibulák fő értékesítési területeit, elérhetőségét mutatják, mintsem, hogy következtetni lehessen

¹⁷⁸ BRATHER 2002, 172. Ld. HAKENBECK 2011, 24. Kapcsolódó irodalmat ld. BRATHER 2000; BRATHER 2002; BRATHER 2004a.

¹⁷⁹ Kapcsolódó irodalmat ld. BIERBRAUER 2004b, 45–84; BIERBRAUER 2008. Langobardokra vonatkozóan BIERBRAUER 2005, 21–66.

¹⁸⁰ A két szembenálló nézet részletes taglalását ld. HAKENBECK 2011, 23–24. Etnikum kérdése a német kora középkori régészetben, összefoglalással, ld. VIDA 2006, 203–215.

¹⁸¹ VIDA 2006, 211.

¹⁸² HAKENBECK 2011, 103–104, 145.

¹⁸³ BRATHER-WALTER 2020, 287–301.

az eltemetett etnikai hovatartozására.¹⁸⁴ Vagy Vida T. megfogalmazása alapján: „*a kialakított „formai körök” csupán a tárgyak formai és díszítésbeli jegyeit fogják össze, egyfajta kulturális tipológiát és térbeliségét jelenítenek meg, de nem határozzák meg a tárgy birtokosának etnikus identitását.*”¹⁸⁵

(2.) Általános vélekedés, hogy a korábbi fejedelmi temetkezésekhez hasonlóan egyes kengyelfibulák akár státuszszimbólumként is szolgálhattak.¹⁸⁶ R. Christlein minőségi csoportjainak (Qualitätsgruppe) felső, B osztályát a kengyelfibulaviselet is jellemezte.¹⁸⁷ Bóna I. szerint a langobardoknál a kengyelfibulákat kizárólag a férjezett szabad asszonyok viselték.¹⁸⁸

(3.) Közvetlenül ehhez kapcsolódik az az elmélet, miszerint a fibulák olyan szorosan kötődtek az egyénhez, hogy csak egyszer szerezték meg őket életük során és halálukig ezeket viselték. Ennek alapján feltételezhető egy konkrét beszerzési időpont, amely a nő életének fontos eseményéhez kapcsolódott, ez a felnőtté válás, a házasságkötés lehetett.¹⁸⁹ Az elméletet M. Martin az altenerdingi fibulákat elemző, 1987-ben munkájában alátámasztani vélte, mely a Meroving kutatásban ez sokáig toposzként uralkodott. M. Martin felvetette a fibula használatának több lehetséges értelmezését (mindennapi vagy ünnepi viselet részei lehettek-e, társadalmi osztályok és a fibulaviselet kapcsolatai), alapvető kérdésfelvetése volt, hogy milyen mértékű kopást értek el azon tulajdonosok fibulái, akiknek az elhalálozási életkorát ismerjük.¹⁹⁰ Langobard vonatkozásban elmondható, hogy J. Werner már az 1962-ben megjelent tanulmányában egy-egy fibula használatának időtartamát az egyének életkorához kötötte, így egy-egy „élettartamát” kb. 50 évben határozta meg.¹⁹¹ J. Tejral közvetett módon hasonló, egyénhez kötött szereppel és használati időkkel számolt a Közép-Duna-vidéki kronológia kialakítása során.¹⁹² Ezeket a meghatározásokat az utóbbi húsz évben számos kritika érte.¹⁹³

¹⁸⁴ SORG 2022, 12. Az elterjedési térképek értelmezési horizontjáról újabban ld. BRATHER-WALTER 2020, 287–301.

¹⁸⁵ VIDA 2018, 15.

¹⁸⁶ STRAUSS 1992, 14.

¹⁸⁷ CHRISTLEIN 1973, 155.

¹⁸⁸ BÓNA 1993, 128.

¹⁸⁹ Vonatkozó irodalommal ld. SORG 2022, 15.

¹⁹⁰ MARTIN 1987, 269–280. Hasonlóan: MARTIN 1994, 574.

¹⁹¹ WERNER 1962, 63.

¹⁹² Ld. 4.1.1. fejezet.

¹⁹³ Részletes ismertetéssel ld. SORG 2022, 15, 77. lj.

Mindhárom témakör szervesen összekapcsolódik egymással. Továbbá együtt értelmezendők a sírba került egyéb tárgyakkal, temetkezési szokásokkal, életkorfüggőséggel. Ezek kutatástörténetét legutóbb M. Sorg (2022) foglalta össze teljességre törekvően. Mivel a disszertáció fő témája nem kívánja meg ezek újbóli részletes felvonultatását és elemzését, ezért a vonatkozó témakörök esetében kerülnek összehasonlításra a korábbi eredmények a pannoniai langobard horizontban tett megfigyelésekkel.

4.2.2. Fibulaviselet Pannonia langobard korában

A katalógusba vett 183 pannoniai női temetkezésből 81-ben volt megtalálható kis- és/vagy kengyelfibula (44%). Összesen 77 közzétett temetkezésből tudjuk vizsgálni a fibulaviseletet, melyből 31 sír bizonyul bolygatatlannak. Utóbbi a 81 fibulás temetkezés 38%-a. A további temetkezéseket érintően vagy nem rendelkezünk információval a másodlagos sírfelnyitásokról (25%), vagy utólagos sírfelnyitással kellett számolni (34%). Utóbbi két esetben nem hiteles a leletegyüttes, a fibulák száma és elhelyezkedése nem feltétlenül ad ki önálló viseleti modellt, vagyis tanulsággal nem szolgálhatnak. Teljeskörű vizsgálatot a 31 bizonyosan bolygatatlan temetkezés esetében tudunk végezni.

Viseleti módokat több szempontból lehet elhatárolni, a fibulák száma, kombinációja, a temetkezésben elfoglalt helyük és kronológiájuk alapján. A fibulák száma alapján kilenc módozatot lehet elkülöníteni: *1. mód:* 1 db kisfibula; *2. mód:* 1 db kisfibula, 1 db kengyelfibula; *3. mód:* 1 db kisfibula, 2 db kengyelfibula; *4. mód:* 2 db kisfibula; *5. mód:* 2 db kisfibula, 1 db kengyelfibula; *6. mód:* 2 db kisfibula, 2 db kengyelfibula; *7. mód:* 3 darab kisfibula; *8. mód:* 1 db kengyelfibula; *9. mód:* 2 db kengyelfibula. Mivel a 7. módhoz nem tartozik bolygatatlan sír, ezért az elemzésbe sem kerültek be [28. kép] [ld. 12. táblázat].

Fibulakombinációk összesítő táblázata					
Viseleti mód sz.	kisfibula sz.	kengyelfibula sz.	sz.	raboltság, bolygatás	temető, sírsz.
1.	1 kisfibula	x kengyel	2	rabolatlan	Schwechat 34.
			11	rabolt	Bezenye 73, Gyöng 5., Kajdacs 29., Kajdacs 37., Mohács 3., Schwechat 25., Szentendre 2., Szentendre 28., Szentendre 48.
			4	ismeretlen/nem teljes	Bezenye 17., Gyöng 27., Schwechat 2., Várpalota 29.
2.	1 kisfibula	1 kengyel	1	bolygatatlan	Hegykő 4.
			1	ismeretlen	Bezenye 20.
3.	1 kisfibula	2 kengyel	2	rabolatlan	Jutas 196., Tamási 29.
			1	rabolt	Fertőszentmiklós 9.
			1	ismeretlen	Várpalota 19.
4.	2 kisfibula	x kengyel	5	rabolatlan	Mohács 5., Rácalmás 6., Rácalmás 20., Szentendre 43., Szőlád 38.
			5	ismeretlen	Bezenye 11., Gyöng 31, Nikitsch 11., Várpalota 4/b., Várpalota 34.
			11	rabolt	Bezenye 69., Budapest III. 30., Hegykő 72., Tamási 10., Tamási 18., Tamási 30., Tamási 50., Tamási 52., Vörs 17., Vörs 21., Vörs 33.
5.	2 kisfibula	1 kengyel	1	rabolatlan	Hegykő 65.
6.	2 kisfibula	2 kengyel	15	rabolatlan	Hegykő 18., Hegykő 21., Kajdacs 2., Kápolnásnyék 2., Mohács 2., Mödling 2., Rácalmás 2., Rácalmás 16., Szentendre 29., Szentendre 33., Szentendre 54., Szentendre 56., Szentendre 85., Tamási 23., Tamási 26.
			5	ismeretlen	Bezenye 8., Schwechat 13., Várpalota 1., Várpalota 5., Várpalota 17.
			1	rabolt	Szőlád 21.
7.	3 kisfibula	x kengyel	1	ismeretlen	Nikitsch 24.
8.	x kisfibula	1 kengyel	3	rabolatlan	Fertőszentmiklós 4., Kápolnásnyék 1., Mohács 4.
			4	ismeretlen/nem teljes	Gyöng 24., Gyöng 1., Schwechat 1., Várpalota 13.
			2	rabolt	Nikitsch 1., Schwechat 31.
9.	x kisfibula	2 kengyel	3	rabolatlan	Bratislava-Rusovce 26., Tamási 6., Tamási 7.
			1	ismeretlen	Bécs 1897.
			1	rabolt	Fertőszentmiklós A.

28. kép. Viseleti módok a fibulák száma alapján.

Mindazonáltal fibulák száma alapján való csoportosításnak megvannak a maga hátrányai, nem feltétlenül nyújtanak megfelelő képet a tényleges viseleti modellek vagy ruházat-típusok kronológiai és területi megoszlásáról. Jó példa erre az egy kisfibulát és két kengyelfibulát (3. mód) tartalmazó temetkezések, melyek között megfigyelhető a klasszikus, kengyelfibulával ellátott övcsüngős viselet, de a két vállon kengyelfibulával záródó öltözet is. A két sírnál, noha a két kisfibula azonos helyzetben, a felsőtesten foglal helyet, a kengyelfibulák teljesen más ruházat-típust, vagyis viseleti modellt határoznak meg. A csoportokon belüli további bontások (ld. E.-G. Strauss funkciócsoportjai) megnehezíthetik a valós viseleti modellek tényleges megoszlásának és előfordulásának vizsgálatát, a mesterséges határok meghúzásával elvesznek azok a szembetűnő információk, melyek a korszak fibulaviseletéről teljes képet nyújtanak

A fibulák kombinációja és a testen való elhelyezkedésük alapján, a felsorolt fibulaviseleti módok összevonásával öt csoportot különítettem el, melyek a tényleges viseleti modelleket, ruházat-típusokat jelölik Pannonia langobard korában. Noha az E. G. Strauss által meghatározott funkciócsoportok nem feltétlenül szolgálnak hiteles információval, kiterjedt regionális és kronológiai elemzést csak ő végzett a fibulaviselet kapcsán, ezért elengedhetetlen tartottam minden viseleti modell értékelésekor felhasználni az eredményeit.

Az ismertett irodalmak és a tetilrégészetben elért eredmények alapján megfigyelhető, hogy mind a kis-, mind a kengyelfibulák díszítő és/vagy ruházáró funkciót is ellátathattak. Mivel Pannonia langobard korára vonatkozóan a fibulák funkciójára irányuló textilrégészeti vizsgálatok nem történtek, ezért a későbbiekben nem fibulával „záródó”, hanem fibulával „ellátott” viseleti módként határozom meg az elemzendő modelleket.

4.2.2.1. A felsőtesten (egy vagy két) kisfibulával ellátott ruházat (1. mód, 4. mód)

Egy darab kisméretű fibula mindössze egy rabolatlan temetkezésben feküdt, Schwechat 34. sírjában, melyben a mellkas felső részén helyezkedett el, középen. A viseleti mód egy adultus korú nő (25-30 év közötti) esetében volt adatolható. A temetkezés az 1. fázisba tartozik. Az egy sír a fibulával ellátott temetkezések 1%-át teszi ki [78. tábl. 1].

További 14 olyan temetkezés ismert, melyből kizárólag egy kisfibula került elő, ezek mindegyike vagy bolygatott (Gyöng 5., Kajdacs 29., Kajdacs 37., Mohács 3., Schwechat 25., Szentendre 2., Szentendre 28., Szentendre 48., Vörs 20., Vörs 32.), vagy ismeretlen bolygatottságú (Bezenye 13., Bezenye 17., Schwechat 2., Várpalota 29.). A 14 temetkezés a fibulával ellátott temetkezések 17%-át teszik ki.

E.-G. Strauss elemzésében a nyaknál, az áll alatt lévő egy fibula viseletét a 1.1. funkciótypusába sorolta (Funktionstyp 1.1.), melyet 170 temetkezésben sikerült igazolnia. A mód az infans és a senium korosztály között oszlik meg, kiugró értékkel az infansnál és az adultusnál. Az összegyűjtött temetkezések az AM3 és JM2 közötti periódusban (560/70–680) fordultak elő, területileg a Rajna és a Szajna közöttől délkeletre, az Innig széles sávban szóródtak.¹⁹⁴

Két kisfibulával ellátott öltözet öt temetkezésnél volt megfigyelhető (Mohács 5., Rácalmás 6., Rácalmás 20., Szentendre 43., Szólád 38.). A fibulák minden esetben a nyak és a mellkas tájékán, középen, vagy alul helyezkedtek el, enyhe jobb, vagy bal irányú

¹⁹⁴ STRAUSS 1992, 83, 85.

eltolódásokkal. Egy esetben, a rácalmási 6. temetkezésnél a két kisfibula egymás mellett, a nyak két oldalán foglalt helyet [78. tábl. 2–5].

A két fibulával ellátott viselet az infans I (1 sír), az adultus (1 sír) és a senium (1 sír) korosztálynál is feltűnt. A rácalmási 6. sír egyedi viseletét egy ismeretlen életkorú gyermek sírjából adatolták.

Összesen négy esetben két S-alakú fibulát ismerünk, egy esetben két eltérő típusú rekeszes korongfibulát. Az S-fibulák a 3. fázisra, a korongfibulák a 2. fázisra keltezhetőek, noha utóbbiak olykor hosszú használati idővel bírnak egészen a 6. század utolsó harmadáig. Az öt sírból adatolt viseleti mód a fibulával ellátott temetkezések 6%-át teszi ki.

Két kisfibula számos temetkezésből került napvilágra, melyek közül öt ismeretlen bolygatottságú (Bezenye 11., Gyirmót 31., Nikitsch 11., Várpalota 4/b., Várpalota 34.) és 11 másodlagosan felnyitott (Bezenye 69., Budapest III. Vályog u. 30., Hegykő 72., Tamási 10., Tamási 18., Tamási 30., Tamási 50., Tamási 52., Vörs 17., Vörs 21., Vörs 33.). A 16 temetkezés a fibulával ellátott sírok 20%-át teszi ki. Utóbbi esetekben vagy a teljes sír volt feldúlt (Vörs 17., Vörs 21.), vagy a medence és a lábak környékén ráásás figyelhető meg (Hegykő 72., Tamási 10., Tamási 30., Tamási 50., Tamási 52., Vörs 33.), mely a kengyelfibulák meglétét sejtetik.

A felsőtesten egy-egy kisfibulával ellátott ruházat általánosnak bizonyult a kora Meroving kor folyamán, mely esetekben az áll alól, a váll és a mellkas környékéről bukkanhatnak fel a leletek. E.-G. Strauss a két fibulával (kis és/vagy kengyel) ellátott viselet alapján öt funkciócsoportot különített el, de ezek különválasztásával nem kapunk egységes képet az időbeli, regionális és korcsoport szerinti megoszlásról, ezt mutatják az egyes funkciótipusok kis számú képviselői és nagyfokú földrajzi szórása.¹⁹⁵ Példaként a nyak és a mellkas területéről előkerült kisfibulák mellett különálló viseleti modellként kezeli a kulcscsont környékéről és a mellkas környékéről napvilágra került kisfibulákat, de ezek akár elmozdulások, vagy a sírba helyezés során történt elmozdulások is lehettek, vagy alapvetően így kapcsolták össze ruhájukat. Ha tudatos elhelyezés merülne fel –, amit kétlek, hiszen E.-G. Strauss több ezer esetből mindössze 25 esetben adatolt hasonlót –, a váll környékén lévő fibula

¹⁹⁵ Egyedüli kivételt képezhet talán a két vállon elhelyezkedő, talán más ruhatípust jelző fibulaviseleti mód, és a medencén előforduló két kengyelfibula, amely egyrészt nem egyeztethető össze az alsó és a felsőtesten záródó ruházattal, vagy utóbbi eset nem feltétlenül tartozhatott a kisfibulával felül záródó ruhatípushoz. A két viseleti módot (két vállon és medencén) külön kellett volna kezelni a kétfibulás viselet összegzésétől. Ezért is nem feltétlenül relevánsak a funkciócsoportok (2.1. és 2.2. funkciócs.). Ld. STRAUSS 1992, 102–104, 110–119.

ugyanazzal a funkcióval rendelkezne, mint az állkapocs alatt lévő. A langobard kori Pannoniában kizárólag a tamási 18. sírban feküdt a jobb kulcscsontnál a fibula.

A felsőtestről 114 sírból azonosított E.-G. Strauss az állkapocs, a váll (kulcscsont) és a mellkas területéről páros kis- és/vagy kengyelfibulákat. A kétfibulás viseletek főként az AM 2 (510/20–560/70) fázisban jelentek meg. Földrajzi eloszlás szempontjából a Rajna-Szajna-köze, a Rajna-mente és a Felső-Duna-vidék áll a fókuszban, néhány sír a Közép-Duna-vidéken, Dalmáciában és az Ibériai-félszigeten szóródott. A váll vagy a mellkas területéről származó fibulák szinte minden régióból rendelkezésre állnak és a kengyelfibulák voltak leginkább használatban az összes érintett területen. A Drávaszögben és Dalmáciában az S-fibulák magas aránya figyelhető meg. A rekeszbetétes korong- és a madárfibulák nagyjából azonos számban fordultak elő a Rajna és a Szajna közén, a Rajna mentén és a Felső-Duna-vidéken. A mindössze 18 temetkezés aligha képez reprezentatív alapot a gyermek- és felnőttkori fibulaviselet elkülönítéséhez.¹⁹⁶

A rácalmási 6. sírban megfigyelt, az állkapocs alatt egymás mellett elhelyezkedő két kisfibulát E.-G. Strauss (Funktionstyp 2.1.) összesen 39 esetből az AM 2 és AM 3 periódusból (510/20–590/600) adatolta. A sírok többsége a mai Franciaország területéről származik, ezt követik a Németország nyugati feléből, főként a Felső-Duna-vidék és a Rajna-vidék déli része közti térségből származó leletek. A rácalmási 6. sírhoz hasonlóan leginkább különböző típusú korongfibulákkal fordult elő, ritkábban S- és madárfibulákkal, azonos és különböző típusok kombinációjában egyaránt. Életkorra vonatkozó megfigyeléseket nem tudott tenni.¹⁹⁷

4.2.2.2. Két vállon kengyelfibulával, középen kisfibulával ellátott ruházat (3. mód)

A kora avar kortól keltezhető jutasi temető 196. sírja nem csak leletegyüttesével, de viseleti módjával is kiemelkedik a Közép-Duna-vidéki temetkezések közül, noha a kora avar kor szempontjából tekintve nem unikális jelenség a Kárpát-medencében.¹⁹⁸ A jutasi temetkezésben a juvenis korú (kb. 20 év) női váz vállainak környékén volt megtalálható egy-egy kengyelfibula, a mellkas közepén egy S-fibula és egy bordázott ezüsttű. A temetkezés a leletegyüttese alapján a 4. fázisába tartozik. Az egy sírból adatolt viseleti mód a fibulával ellátott temetkezések 1%-át teszi ki.

¹⁹⁶ STRAUSS 1992, 97–100.

¹⁹⁷ STRAUSS 1992, 100–102.

¹⁹⁸ Legutóbbi értékelést ld. RÁCZ 2022, 263–268.

A fentebb leírt,¹⁹⁹ nyugati Meroving körben lezajlott viseleti transzformáció kontextusában mindenképpen figyelemre méltó jelenség, hogy másfél évszázad után egy kora avar kori temetőben megjelenik a két vállon kengyelfibulával zárt ruházat.

Hol keresendők a „visszatérő” ruházat térben és időben közelálló analógiái? Milyen képet mutatnak a fibulaviseletről a korszak női temetkezései, ha a Meroving környezetben nem jellemző ez a modell?

Az itáliai langobard temetők 6–7. század fordulójára keltezhető sírjaiban nem ismert hasonló jelenség. A Nocera Umbra-i temetőben a combok közötti területről,²⁰⁰ vagy a medence környékéről,²⁰¹ az övvel, vagy az övcsüngővel való összefüggésben láttak napvilágot a kengyelfibulák, amelyet Pannoniából is jól ismerünk. Ez a jellegzetes viseleti modell figyelhető meg Cividale del Friuliban, és Collegnóban is, ahol szintén a medence²⁰² és/vagy a combok környékén²⁰³ hordták őket.

A Kárpát-medence keleti oldalán, a 6. században a gepida nők a mellkason vagy az övcsüngő környékén, leginkább a medencén viselték a kengyelfibuláikat. Ezek mellett azonban ismert két olyan temetkezés, amely a „*peplos*” jellegű, két vállon záródó ruházat továbbélését őrzi, vagy annak egy kései, újjáéledő divatját jelenti. Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében, a Tisza mentén, Tiszagyenda–Bússzerző I–II. lelőhelyen 2006 folyamán került feltárássra egy gepida kori temető.²⁰⁴ A 49. számú, Ny-K tájolású sírban eltemetett nő mesterségesen torzított koponyával rendelkezett, melynek jobb oldalára egy kétsoros agancsfésűt helyeztek. A jobb és a bal kulcscsont alatt, fejlemezrel lefelé tájolva egy-egy rombikus láblemezű, félkörös fejlemezű, gombos, madáralakokkal, rekeszbetétekkel és spirálmintákkal díszített fibula feküdt, a jobb oldali fibula alatt egy gyöngy helyezkedett el. Az eltemetett medencéje alatt, a két combcsont feje között egy vascsat és egy veret jelezte az egykori övet, mely jellegzetes eleme a két vállon fibulával záródó ruházatnak. A fibulák a 6. század első felére, második harmadára keltezhetők.²⁰⁵ A lelőhely 129/B. sírja DNy-ÉK tájolásban feküdt. Az eltemetett hasonlóan a kulcscsontok környékén viselte két rombikus láblemezű, félkörös fejlemezű, madaras díszű

¹⁹⁹ Ld. 4.2.1. fejezet.

²⁰⁰ 17. sír (RUPP 2005, Taf. 28–29).

²⁰¹ 21., 22., 23., 37., 48. és 87. sír (RUPP 2005, Taf. 35, Taf. 37, Taf. 39, Taf. 53, Taf. 84, Taf. 105).

²⁰² Cividale del Friuli 27. és 53. sír (AHUMADA SILVA 2010, 50, 137, Tav. 14–15, 74–75).

²⁰³ Cividale del Friuli 21., 39. és 51. sír (AHUMADA SILVA 2010, 35, 78, 123, Tav. 8–9, Tav. 37–42, Tav. 66–70). Collegno 48. sír (GIOSTRA 2004, 73–77).

²⁰⁴ Kocsis László vezetésével. MNM RA: <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/9853>, 2024.02.01. A két sír leírását Kocsis László és B. Tóth Ágnes bocsátották rendelkezésemre, akiknek ezúton is szeretnék köszönetet mondani.

²⁰⁵ KOCH 2001a, 74, Abb. 14. F47; LOSERT – PLETESKI 2003, 96–99, Abb. 10. 1–2.

gombokkal körülvett, geometrikus és rekeszbetétes díszű kengyelfibuláit (H. Kühn: *Champlieu* típ.).²⁰⁶ A nyak körül és a bal fibula környékén gyöngyök feküdtek, a bal alakar alatt egy vaskés, a medence tájékon egy vascsat, a koponya fölött egy kétsoros agancsfésű helyezkedett el. A nyugati Meroving körben, a Rajnától K-re, főként ÉNy-Franciaország területén terjedt el a fibulátípus, A. Koch alapján a 6. század első felére keltezhető.²⁰⁷ B. Tóth Á. elmondása alapján a fibulák kivitele nem azonosítható a nyugati Meroving, plasztikusan kidolgozott darabokkal. A gyengébb kivitelű és kopott példányok a két temetkezést inkább a 6. század közepe környékére keltezik.

A Kárpát-medence kora avar korában ritka leletípusok voltak a kengyelfibulák.²⁰⁸ Garam Éva gyűjtése alapján 7. századi, germán jellegű, emberi maszkos, öntött kengyelfibulák avar kori környezetből, a Dunántúlról és a Tisza-vidékről is ismertek. Ezekben a sírokban az egyik vállon elhelyezkedő kengyelfibula párja más-más helyről volt adatolható: a szakály-öreghegyi 12. sírból²⁰⁹ a bal felkarcsont és combcsont környékéről, Szeged–Fehértó A temető 33. sírjából²¹⁰ a medence jobb oldaláról kerültek elő.²¹¹ A 7. század első felére keltezhető, félkörös fejlemezű, gombos kengyelfibula viselete Csepelsziget–Háros 14. sírban²¹² tűnt fel, ahol a medencén feküdt egyetlen példány.²¹³ A 7. század első feléből a *Martinovka* típusú kengyelfibulák szintén medence tájékáról,²¹⁴ a 6–7. század fordulóján elterjedt *Cividale* típusok a derék tájékáról láttak napvilágot.²¹⁵ Vida T. további három esetet ismertetett a felsőtesten viselt két kengyelfibulás modell köréből a kora avar kori Kárpát-medencéből,²¹⁶ de egyikben sem volt dokumentálható a vállakon záródó ruházat. Vida T. a páros fibulaviselet kora bizánci előképére példát az al-dunai Piatra Frecaței temetőjéből hozott, ahol egy sírból²¹⁷ a mellkasról kerültek elő gombos kengyelfibulák.²¹⁸ A felsorolt példák tükrében, egyik esetben sem

²⁰⁶ Kühn 25. típus: KÜHN 1965, 227–232.

²⁰⁷ KOCH 1998, 207–212.

²⁰⁸ GARAM 2003, 95.

²⁰⁹ CSALOG 1944, 295–296, t. XCIII.

²¹⁰ MADARAS 1995, 18, Pl. 5.

²¹¹ GARAM 2003, 107.

²¹² Cs. SÓS 1961, 38–39, 11. kép.

²¹³ GARAM 2003, 109.

²¹⁴ GARAM 2003, 111. Kölked–Feketekapu A 388. sír (KISS 1996a, 106–108, Taf. 76); Csákberény 112. sír (közöletlen), Verbász–Polet téglagyár (Vrbas, Szerbia) (SEOBE NARODA 1962, 63).

²¹⁵ GARAM 2003, 116. Kölked–Feketekapu B. 85. és 439. sír (KISS 2001, 25–26, 140, Taf. 29, Taf. 81).

²¹⁶ VIDA 2018, 93–94.

²¹⁷ PETRE 1987, 77, Pl. 41.

²¹⁸ VIDA 2018, 94.

bizonyított a „peplos” jellegű, két vállon záródó ruházat megléte a korabeli Kárpát-medencében, sem a Bizáncban.

A Kárpát-medence keleti felén, a Tisza-Maros-Körös közén, Csongrád-Csanád vármegyében, 2014 folyamán előkerült a viseleti modell eddigi egyetlen párhuzama, amely időben és térben is közel áll a jutasi 196. sírhoz. A szegedi Móra Ferenc Múzeum Hódmezővásárhely 437., Kutasi-dűlő V. lelőhelyen²¹⁹ végzett feltárást 2014-ben, ahol egy kiscsaládi kora avar kori, 7. századi temető került napvilágra. A 11. sírban az ásató elmondása alapján egy felnőtt, robosztus testalkatú, magas nő nyugodott. Az elhunyt két vállán két bronzból öntött maszkos fibula feküdt viseleti helyzetben, fejlemezze lefelé tájolva. A nő viseletében és mellékletei között mind az avar, mind a germán népek hagyatékára jellemző lelettípusok megjelentek. A fej mellett egy kézzel formált, jellegzetes avar kori tölcséres peremű edény, egy fésűkagyló, egy orsógomb, madárcsontok, egy vastárgy és egy vadkanagyar feküdt. A koponya két oldalán csillagsüngös fülbevalópár, a nyakban üveggyöngyök, bronz láncszemek, a medencén vascsat volt megfigyelhető. A maszkos fibulák ebben az esetben is a kora avar időszakra keltezhetőek, a 7. századra [79. tábl. 2].²²⁰

A *peplos* kései továbbélése a Kárpát-medence kora avar időszakával párhuzamosan a krími gótoknál figyelhető meg.²²¹ A krími Lucsisztoje (Лучистое) gót-alán temetőjéből számos példája hozható a *peplos* jellegű viseletnek. A két vállon fekvő fibulák típusai párhuzamban állnak a Kárpát-medencében a 7. században elterjedt, maszkos és gombos, pontkördíszes fibulákkal.²²² A két vállon fekvő kengyelfibulát gyakran gyöngysorral vagy láncsal tűzték össze, rajtuk különböző óvó-védő funkcióval bíró csüngők függhettek. A derékon vagy a csípőn a ruhát övvel szorították el [79. tábl. 4].²²³ A Kutasi-dűlőn feltárt temetkezés tehát mind a viseleti modell, mind a fibulatípus tekintetében párhuzamban áll a Krímmel. A jutasi sírban nem volt megfigyelhető maradandó anyagból készült övcsat, de előfordul, hogy egyszerűen megkötötték övüket. A kutasi-dűlői sírban az ásató elmondása alapján egy vascsat jelezte az öv jelenlétét.

²¹⁹ Köszönettel tartozom az ásatónak, Pópitay Dánielnek a Móra Ferenc Múzeum régészének, hogy szíves engedélyével hozzájárult a sír ismertetéséhez.

²²⁰ GARAM 2003, 107.

²²¹ A Marosszentanna–Csernyahov-kultúra időszakában jelent meg ebben a közegben (MARTIN 1994, 545). A 6. századig az Ibériai-félszigetet meghódító vizigótoknál is követhető a *peplos* (SASSE 2000, 105–115).

²²² Lucsisztoje 36/7. sír (AIBABIN 2011, 7–8). Lucsisztoje 46a/4. sír (AIBABIN – HAJREDINOVA 2014, 177, Tab. 29). Lucsisztoje 54/12. sír (AIBABIN – HAJREDINOVA 2014, 205–208, Tab. 57–61). Lucsisztoje 54/16. sír (AIBABIN – HAJREDINOVA 2014, 212–216, Tab. 64–67). Lucsisztoje 54/20. sír (AIBABIN – HAJREDINOVA 2014, 217–223, Tab. 69–75).

²²³ AIBABIN 2011, 7–9.

A jutasi 196. sírban az elhunyt mellkasán helyezkedett el az ezüsttű és a fibula, kérdéses, hogy melyik feküdt felül és melyik alul. A mellkason lévő tűk a fentebbiek alapján funkciójukat tekintve valamilyen ujjas vagy ujjatlan köpenyt, sálát esetleg fátylat tűzhetek meg [ld. 79. tábl. 1].²²⁴

Vida T. ismertetett egy, a jutasi viselet vonatkozásában is fontos jelenséget, a Meroving divatban történt változást: a Rajnától nyugatra a hajtűket a melltűk váltották fel a 6. században, de az alamann-bajuvár régiókban megmaradt eredeti funkciójuk még a 7. században is. A melltűk viselete a langobard kori Itáliában feltűnt és az avar korban is jellemző volt a Kárpát-medence területén, de más tűtípusokkal.²²⁵ A jutasi 196. sír vagy a Meroving-divatban lezajló változásnak az egyik legkorábbi példája területünkön, vagy egyszerűen praktikus okokból használta ezt a rögzítési módot az eltemetett fiatal nő. Tény, hogy a Meroving korban a divatban történt változások közel azonos időhorizontban jelentek meg a Meroving kultúrkör teljes területén, így annak a keleti peremét jelentő Kárpát-medencében is.²²⁶ Bármelyik lehetőség áll fenn, a tárgytypus funkcióját mindkét esetben a korabeli öltözet-típusokban kell keresnünk. A jutasi temetkezésben a díszes kengyelfibulákkal záródó ruházatot nem valószínű, hogy elfedte volna egy elől nyitott felsőruha, inkább egy ujjas vagy ujjatlan köpennyel számolhatunk, amelyet a vállukra teríthettek és „langobard módra” S-fibulával zártak össze középen, melyet egy további tűvel is biztosították [79. tábl. 3].

Kiemelendő példa a mellkason egy vagy több kengyelfibulával ellátott ruházatok között a Kárpát-medence 5. századában jellegzetes köpenyviselet. Pannonia területén az 5. század második felében fogható meg a jelenléte, általában egy, a mellkas közepén elhelyezkedő fibulával zárták, emellett azokban a temetkezésekben, ahol a felsőtesten egy harmadik fibula is megjelent, lehet következtetni a köpeny jelenlétére.²²⁷

Összességében, a késő antikvitás után az 5. századi horizontban is felbukkanó peplos jellegű ruházat a 6–7. század folyamán is adathozható a Kárpát-medencében, noha igen szórtan, mind térbeli, mind időbeli szempontból. Ennek a hagyománya a tiszagyendai gepida sírok alapján vagy tovább élhetett, vagy külső hatások révén újonnan felbukkant a 6. század folyamán

²²⁴ MÖLLER 1982, 43–44. A tűk viseletéről a jutasi rekonstrukció kapcsán ld. RÁCZ 2022, 263–268.

²²⁵ VIDA 1999, 567–569.

²²⁶ Legkézenfekvőbb példa a *peplos* és *tunica* megjelenése, illetve váltása, emellett az övecsüngös női viselet változásai.

²²⁷ MIHÁCSI-PÁLFI 2018, 30. Időben és térben távoli, de viseleti modell tekintetében mindenképpen kiemelendő analógia az angolszász térségben, Muckingban (Essex) feltárt 5. század közepétől a század végéig keltezhető, 845. és 975. női sírok. A két vállon korongfibulával zárt *peplos* jellegű ruházatra egy tűvel rögzített köpenyt öltöttek (DOBIE 2006, 38–40. Mucking: HIRST – CLARK 2009.)

(ezt a temető kronológiai rendjének meghatározásáig nem tisztázhatjuk), de a kora avar korban, a 6–7. század fordulóján mindenképpen külső impulzusok révén jelenhetett meg. Vida T. szerint e jelenség a kora avar korban Bizánc irányából érkezhetett, a temetkezés az új kora avar kori divat, új típusú ruhaviselet megnyilvánulása lehet, amelyhez kulturális eredetétől függetlenül használtak korhű kora bizánci és a korábbi szakirodalomban „szlávnak” nevezett fibulákat, valamint régi késő római és Meroving típusú fibulákat.²²⁸ Vida T. szerint a Meroving jellegű fibulák megőrzött presztízsüknek köszönhetően a kulturális átalakulási folyamat részeként szerepet kaphattak a kora avar kori új női viseletben.²²⁹ A kora avar kori kulturális hatások esetében (legalábbis a Tisza-Maros-Körös közén) nem elhanyagolandó analógia a Krím-félsziget, ahol valóban bizonyított a „peplos” jellegű viselet jelenléte még a 7. század folyamán is, hasonló maszkos fibulatípusokkal, mint a Hódmezővásárhely–Kutasi-dűlői temetkezés esetében.

4.2.2.3. A test alsó részén (egy vagy két) kengyelfibulával ellátott ruházatok (8. mód, 9. mód)

A test alsó részén egy kengyelfibula egy rabolatlan temetkezésből került napvilágra. Fertőszentmiklós 4. sírjából egy ismeretlen korú nő váza mellől, a medencecsont jobb, alsó oldaláról, fejlemezze lefelé fordítva adatolták a leletípust. A temetkezésből övecsüngőre utaló leletek is ismertek. A temetkezés az 1. fázisba tartozik. Az egy sírból adatolt viseleti mód a fibulával ellátott temetkezések 1%-át teszi ki [80. tábl. 1].

Egy darab kengyelfibula került elő további hat ismeretlen bolygatottságú temetkezésből (Mohács 4., Gyirmót 24., Gyöngyös 1., Schwechat 1., Steinbrunn 10., Várpalota 13.) és két másodlagosan felnyitott temetkezésből (Kápolnásnyék 1., Schwechat 31.). A nyolc érintett temetkezés a fibulával ellátott sírok 10%-át alkotják.

A nyugati Meroving körből E.-G. Strauss hasonló viseleti módot mindössze 69 temetkezésből adatolt, melynél legtöbb esetben kengyelfibula, olykor kisfibula zárta a ruházatot. A temetkezések mindegyike a kora Meroving korhoz köthető, az AM1-től az AM3-ig (460–560/600), de az esetek több, mint fele Meroving kor kezdeti fázisához kapcsolódik (AM1, 460–510/20). A legtöbb temetkezés a Rajna-mentén, Közép- és Dél-Németország területén szóródott.²³⁰ A térségben ekkor a kengyellel egyenlő szélességű láblemezű fibulák

²²⁸ VIDA 2018, 94.

²²⁹ VIDA 2018, 94.

²³⁰ STRAUSS 1992, 93–95.

voltak divatban,²³¹ ehhez a körhöz kapcsolható a fertőszentmiklósi 4. sír fibulája és viseleti modellje is. A kora Meroving jellegű viseleti mód erősíti a sír 1. fázisra való keltezését is.

A test alsó részén két kengyelfibulával ellátott ruházat három esetben volt adatolható, Oroszvár/Rusovce 26., Tamási 6. és 7. sírjaiból [80. tábl. 2–4]. Az oroszvári (Rusovce) 26. sírban mindkét fibula a medence környékén helyezkedett el, az egyik a medence bal alsó felén, a másik alatta, egészen a combtőnél. A tamási 6. sírban a fibulák a combok között feküdtek, az egyik a felső harmadában, középen, a másik a középső harmadában, a bal combhoz közel. Az alsó fibula a comb felé fordult. A tamási 7. sírban a medence középső, alsó részén és a két comb között, annak felső harmadában, középen feküdt. Mindhárom temetkezésből övcsüngő jelenléte is adatolható.

Az oroszvári (Rusovce) temetkezésben a két kengyelfibula az 1. fázisra keltezhető, a két tamási sír a 3. fázisra, a 6. század közepe utáni időszakra. Mindhárom temetkezés maturus korú nőkhöz kapcsolható. A három temetkezés a fibulával ellátott sírok 4%-át teszi ki.

További egy ismeretlen bolygatottságú (Bécs 1897. évi sír) és két bolygatott temetkezésből (Fertőszentmiklós A., Nikitsch 1.) került napvilágra két darab kengyelfibula, melyek a fibulás sírok további 4%-át adják.

A két fibulával záródó ruházatot E.-G. Strauss mindössze 39 temetkezés esetében figyelt meg, ezek között a has- és a medencetájékról származott a legtöbb fibula és mindössze hét esetben volt a lejjebb, a lábak területén. Az esetek nagy részében kengyelfibulák fordultak elő. Az egy kengyelfibulás viselethez hasonlóan a sírok többsége a kora Meroving időszakra, az 5. század végétől a század első negyedéig keltezhető (AM1, 460–510/20). A temetkezések legtöbbször a Felső-Duna-vidékről, a mai délnémet régióból és Svájc területéről adatolható. Kiemelkedő számban voltak jelen Altenerding és Hemmingen temetőiben, mely a helybéli viselet meglétére utalhat E.-G. Strauss szerint. A fibulaviselet minden korcsoportban előfordult, de a maturusban mutatkozott kiugró számban.²³²

4.2.2.4. Kisfibulával és kengyelfibulával ellátott ruházatok (2. mód, 3. mód, 5. mód)

Egy darab kisfibula, egy darab kengyelfibula összesen egy rabolatlan temetkezésből volt adatolható, a hegykői 4. sírból [80. tábl. 5]. A kisfibula az állkapocs jobb oldalán, a kengyelfibula a medence közepén feküdt. Az elhunyt életkora ismeretlen, a fibulák a 2. fázisra

²³¹ Ld. KOCH 1998; KOCH 2001a; FRIEDRICH 2016.

²³² STRAUSS 1992, 114.

keltezhető nyugati Meroving jellegű példányok: egy rekeszbetétes díszű korongfibula és a kengyellel egyenlőszéles láblemezű kengyelfibula. Az egy sírból adatolt viseleti mód a fibulával ellátott temetkezések 1%-át teszi ki.

Ismeretlen a bolygatottsága a bezenyei 20. sírnak, melyben hasonlóan a tárgyalt kombináció volt megfigyelhető. Az egy eset a fibulával ellátott temetkezések további 1%-át alkotják

Bóna I. az általa elkülönített Hegykő-csoport egyik sajátosságának a medence környékén viselt kengyelfibulákat tartja, melyet a helybéli csoportok eltérő etnikai jellegével és/vagy más ruházattípusával (rövid szoknya) magyarázta.²³³ Ehhez a körhöz kapcsolódik a medencén egy kengyelfibulával ellátott, fertőszentmiklósi 4. sír öltözete, mely az 1. fázisba tartozik a korai, nyugati Meroving típusú fibulájával.

Az egy kengyelfibulás viselethez hasonlóan a tárgyalt modell meglétének kronológiai okai lehettek, mivel előfordulását a Meroving kor korai szakaszától a 6. század közepéig (AM1-AM2, 480–560/70) adatolta E.-G. Strauss, főként a mai Franciaország Atlanti-óceán környéki partvidéke és az Elba közötti területen koncentrálódva. A fibulatípusok viszonylag széles spektruma a földrajzi elterjedés tekintetében néhány sajátosságot mutat: a kengyelfibulák, az S- és a madárfibulák szinte kizárólag Dél-, Nyugat- és Közép-Németországban fordultak elő, míg a korongfibulák különböző csoportjai a franciaországi régióban erősebben képviselve voltak. Mindkét régióból vannak a hegykői 4. sírhoz hasonló, rekeszes korongfibulákkal ellátott temetkezések. A kevés meghatározott életkor a felnőtt és idősebb korosztály túlsúlyát mutatja. Egyetlen probléma a viseleti modell tekintetében, hogy azokat a két kisfibulás temetkezéseket is ide sorolta, mely esetekben a nyaknál és a mellkason vagy a has/medence tájékán kerültek elő a ruhakapcsolók. Azt viszont kiemelete, hogy a legalsó fibula hasi területen való elhelyezkedése jelentősen elkülöníti a csoportot a 6. század későbbi temetkezéseinek nagy részétől.²³⁴

A kis- és kengyelfibulák kombinációjának következő példája a két kisfibulát, egy kengyelfibulát tartalmazó hegykői 65. temetkezés [80. tábl. 6]. A kisfibulák a felsőtesten, egy madárfibula nyakcsigolyáknál és egy S-fibula a mellkas felső részén, középen helyezkedett el, míg a kengyelfibula a medence közepén, a bal medencelapáton. Az elhunyt övcsüngőt is

²³³ BÓNA 1993, 128.

²³⁴ STRAUSS 1992, 115–119.

viselhetett. Az adultus korú nő temetkezése a 3. fázisra, a 6. század második felére keltezhető. Az egy sírból adatolt viseleti mód a fibulával ellátott temetkezések 1%-át teszi ki.

Az egymás alatt elhelyezkedő két kisfibula és az test alsó felén lévő egy kengyelfibula E.-G. Strauss 3.2. funkciótípusába sorolható. Ezek kis számban a kora Meroving kor elejétől, az 5. század második felétől a 6. század első feléig, az AM1, majd az AM2 periódusban koncentráálódtak (460–560/70) a mai Dél- és Nyugat-Németország soros temetőiben, a Felső-Duna-vidéken és a Rajna-mentén. Kiugró számban jellemzőek a kengyelfibulák és a madárfibulák együttesei, melyeket gyakran S-fibulával kombináltak. Életkor mindössze négy temetkezésből volt ismert, ebből kettő gyermek volt.²³⁵ E körhöz a hegyközi 65. sír is kapcsolódik. A viseleti módhoz közel áll az egy kisfibulával és egy kengyelfibulával ellátott hegyközi 4. sír és az egy kengyelfibulával ellátott fertőszentmiklósi 4. sír az ÉNy-i térségből, a század első feléből.

Egy kisfibula, két kengyelfibula a tamási 29. sírből került napvilágra [81. tábl. 1–2]. A madárfibula valószínűleg a felsőtesten foglalhatott helyet, de a bolygatás folyamán a bal lábszárcsont és a sírfal közti területen foglalt helyet. A két kengyelfibula a két comb közötti terület jobb felén feküdt, egyik a comb felső, a másik a comb középső harmada környékén. A kengyelfibulák fejlemezrel felfelé, rézsűs irányban feküdtek. A test bal oldalán övecsüngő feltételezhető. Az eltemetett egy adultus korú nő volt. A temetkezés az 1. fázisba sorolható a fibulaegyüttes alapján. Az egy sírből adatolt viseleti mód a fibulával ellátott temetkezések 1%-át teszi ki.

Egy további másodlagosan felnyitott (Fertőszentmiklós 9.) és egy ismeretlen bolygatottságú (Várpalota 19.) temetkezésből is adatolható a tárgyalt fibulakombináció, melyek a fibulával ellátott temetkezések 2,5%-át teszik ki.

E.-G. Strauss 3.3. funkciótípusa egyezik meg a tárgyalt módozattal, melyre egy 525–600 között (AM2, AM3) elterjedt viselet-típusként hivatkozik, sűrűsödése szintén a mai Dél- és Nyugat-Németország, a Felső-Duna-vidéken és a Rajna-menti térségében figyelhető meg. Megjegyezte, hogy a kengyelfibulák különböző tájolásban kerültek elő a medence és a combok tájékáig, S- és korongfibulákkal kombinálva, előbbiek esetében mindig azonos pár volt megfigyelhető. Csak két esetben tudtak életkort megfigyelni, amely nem bizonyul reprezentatívnak.²³⁶

²³⁵ STRAUSS 1992, 121–123.

²³⁶ STRAUSS 1992, 124–126.

4.2.2.5. A négyfibulás viselet (6. mód)

A négyfibulás viseleti modell a két kisfibula és két kengyelfibula kombinációját jelenti. Noha gyakorlatilag a kisfibulával és a kengyelfibulával ellátott viseletek körébe tartozik (2. és 3. mód), langobardok esetében kiemelt szereppel bír, hiszen eredetét mind a hazai, mind a nyugati Meroving kutatásban hozzájuk kapcsolták.²³⁷ A négyfibulás ruházat valóban kiemelkedő számban jelentkezett a pannoniai langobard kori szállásterületről a többi modellhez képest, összesen 15 bolygatatlan (Hegykő 18. [81. tábl. 3], Hegykő 21. [81. tábl. 4], Kajdacs 2. [82. tábl. 1], Kápolnásnyék 2. [82. tábl. 2], Mohács 2. [82. tábl. 3], Mödling 2. [82. tábl. 4], Rácalmás 2. [83. tábl. 1], Rácalmás 16. [83. tábl. 2], Szentendre 29. [83. tábl. 3], Szentendre 33. [83. tábl. 4], Szentendre 54. [84. tábl. 1], Szentendre 56. [84. tábl. 2], Szentendre 85. [84. tábl. 3], Tamási 23. [84. tábl. 4], Tamási 26. [85. tábl. 1]), öt ismeretlen bolygatottságú (Bezenye 8., Schwechat 13., Várpalota 1., Várpalota 5., Várpalota 17.) és egy másodlagosan felnyitott temetkezés esetében (Szólád 21.) volt azonosítható. Utóbbi hat temetkezés esetében a másodlagos felnyitás ténye vagy lehetősége nem befolyásolja a fibulaszett teljességét, amely maximum négy példányt tartalmazhat. A 21 sír a fibulát tartalmazó temetkezések 26%-át teszik ki.

Összesen 11 esetben azonos típusú S-fibulapárok helyezkedtek el a felsőtesten, egy esetben egy S- és egy korongfibula kombinációja. Hét esetben azonos korongfibulapár, egy esetben két különböző típusú korongfibula volt adatolható. A kengyelfibulák közül szinte mindegyiket (összesen 20) párban viselték, mindössze egyetlen esetben volt eltérő a két kengyelfibula típusa.

A felső kisfibulák helyzete 19 esetben ismert, ebből 14 a nyak és az alsó állkapocs környékén helyezkedett el, három a mellkas felső részén, közepén, egy a koponya jobb oldaláról, egy a jobb kulcscsont környékéről került napvilágra. Minden helyzetben számolhatunk enyhe jobb vagy bal oldalra való eltolódással. Az alsó kisfibula helyzete 20 esetben volt adatolható, melyből 12 sírban a mellkas középső részén helyezkedett el, négyben a mellkas felső, két sírban a mellkas alsó részén. A schwechati 13. sírnál temetkezésnél a bal kulcscsont környékén feküdt, de az 1913-ban publikált temetkezés esetében nem rendelkezünk pontos dokumentációval. A hegykői 18. sírban a nyakcsigolyák bal oldalán foglalt helyet a kisfibula, míg a másik a koponya jobb oldaláról került napvilágra, ez esetben számolhatunk a sírba helyezéskor történő vagy utólagos elmozdulással is.

²³⁷ MARTIN 1994, 543–545; BIERBRAUER 1996, 110–113. Langobard kori négyfibulás viselet és a korábbi értekezések kritikájáról szakirodalmi összefoglalással: KONCZ 2018, 163–175, 4. lj.

A kengyelfibulák helyzete 20 temetkezésből ismert. 12 esetben a felső kengyelfibula a két comb közötti terület felső harmadában foglalt helyet, míg az alsó 11 esetben a combcsont középső harmada környékén, egy esetben az alsó kengyelfibula közvetlenül a felső alatt, a comb felső harmadában foglalt helyet. A combok közötti fibulák többnyire a test középső tengelyében foglaltak helyet (7 sír), olykor a jobb combhoz közel (3 sír) és ritkán a bal comb (1 sír) környékén. Három temetkezésnél a felső kengyelfibula a combok között, annak középső harmadában feküdt, míg az alsó annak alsó harmadában, a test középső tengelyén (2 sír), vagy a jobb comb (1 sír) közelében. A medence környéki kengyelfibulák öt sírnál ismertek, ebből négy dokumentált: egy esetben az egyik a medence felső, bal oldalán, a másik ez alatt feküdt; egy esetben az egyik a mellkas jobb alsó felén, a másik a medence közepén, a jobb medencelapáton volt; egy esetben az egyik a medence középső, alsó részén, a másik a két comb közötti rész felső harmadában helyezkedett el; egy esetben a bal medencelapát alsó felén foglalt helyet az egyik, a másik bolygatás miatt a bordák között, nem viseleti helyzetben feküdt. Minden esetben övcsüngővel is számolhatunk.

A combok között viselt kengyelfibulák legkorábbi megjelenése a 2. fázisban figyelhető meg, összesen egy sírból adatolható, legnagyobb sűrűsödésük a 3. és a 4. fázisban dokumentálható: a 3. fázisra 15, a 4. fázisra négy temetkezés keltezhető. A 3. fázis kilenc temetkezésében a combok közötti rész felső és középső harmadában helyezkedtek el, egy sírban a középső és alsó harmadban. A 4. fázisba sorolható négy sír közül kettőben a combok felső és középső harmadában, kettőben a középső és alsó harmadában feküdtek a kengyelfibulák. A medence környéki fibulák a 2. fázis egyetlen sírjában tűntek fel, a 3. fázisból négy további temetkezésből ismerjük.

A 21 temetkezésből 14 esetben közölték az elhunyt életkorát, ennek alapján elmondható, hogy a viseleti mód a juvenis korosztálynál jelent meg (1 sír), és viszonylag arányosan oszlik meg a matus korosztályig: juvenis-adultus 3 sír, adultus 3 sír, adultus-matus 2 sír, matus 5 sír.

E.-G. Strauss a négyfibulás viseletnek négy funkciótípusát különítette el (4.1.–4.4.), a kisfibulák és a kengyelfibulák helyzete alapján:

A 4.1. funkciótípus esetében a kisfibulák a nyak és a kulcscsont környékén, egymás mellett, a kengyelfibulák a medencén helyezkedtek el egymás alatt. Ebbe 19 temetkezés tartozik, melyek a Felső-Duna- és a Rajna-vidéken, a mai Dél- és Nyugat-Németországban sűrűsödtek. A temetkezések legtöbbje az 5. század közepétől a 6. század első negyedéig

keltezhető (AM1, 460–510/20), de egészen a század végéig követhető (AM3-ig, 560/70–590/600) elszórtan. A funkciótípus mindhárom kisfibulatípussal (S-, madár-, korongfibula) előfordult és övcső is adatolható a temetkezésekből. Életkor hat sírnál volt közölve, melyek az adultus és matus korosztály túlsúlyát mutatják.²³⁸ Pannonia esetében –, ha nem számolunk jelentős mértékű utólagos elmozdulással – a hegyközi 18. sír sorolható be a tárgyalt kora Meroving kori viselet-típusba.

Az egyik legnagyobb esetszáma 4.2. funkciócsoportba azok a temetkezések tartoznak, melyben a kisfibulák és a kengyelfibulák is egymás alatt helyezkednek el, előbbiek a test felső, utóbbiak a test alsó részén (a medence és a combok környéke nincs elválasztva egymástól!). Ezek Nyugat- és Dél-Németországban csoportosultak a korábbi modellekhez hasonlóan. Használatuk az 5. század közepétől a 6. század közepéig volt adatolható (AM1 és AM2, 460–560/70). A kengyelfibulapárokkal S-, állatalakos-, korong-, madárfibulák és egyenlőkarú kisméretű fibulák is előfordultak. A viseleti modell leginkább a felnőtt női sírokra volt jellemző (kiemelkedő számban adultus, matus, senium). A pannoniai temetkezések mindegyike ebbe a funkciócsoportba tartozik.²³⁹

A négyfibulás viselet korcsoportonkénti pontos eloszlását vizsgálta Helga Schach-Dörge a 2005-ben közzétett *Zur Vierfibeltracht der älteren Merowingerzeit* c. tanulmányában, tíz dél-németországi és észak-svájci soros temető esetében. A tíz temető vizsgálata során 44 darab négy fibulás temetkezés esetében állt rendelkezésre pontos életkor. Ezek alapján elmondható, hogy az adultus korcsoportnál volt legnagyobb számban jelen a viseleti mód, összesen 61,4%-ban, mely mind a fiatalabb, mind az idősebb korosztályok felé csökkenő tendenciát mutatott: infans. I/II 2,3%, juvenis 6,8%, matus 18,2%, senium 11,4%. H. Schach-Dörge további öt temetőt önállóan is kiértékelte (Pleidelsheim, Weingarten, Basel-Kleinhüningen, Altenerding, Straubing), melyek hasonló arányban mutatták az adultus korcsoport kiugró tendenciáját.²⁴⁰

4.2.3. Fibulaviselet a Cseh–Morva-medencében

A pannoniai langobard kori fibulaviselet nehezen értelmezhető a korábbi, Észak-Közép-Duna-vidéki szállásterület vonatkozásában, tekintve a sírok másodlagos felnyitásának igen magas

²³⁸ STRAUSS 1992, 131–134.

²³⁹ STRAUSS 1992, 134–137.

²⁴⁰ SCHACH-DÖRGES 2005a, 349–355, Tab. 1–3.

arányát a Dunától É-ra eső régióban. Kizárólag öt fibulával ellátott, bolygatatlannak bizonyuló temetkezés hozható példaként:

Prága/Praha–Hostivař 1973. évben feltárt női sírja a négyfibulás fibulaszettjét tekintve bolygatatlannak bizonyul. A temetkezés az 5. század második felére keltezhető, mely az 1. fázisnak felel meg, a Cseh-medence kronológiájában E. Droberjar E1, ún. „türing” periódusának. Az S-fibulapár a test jobb oldalán, a karoknál volt megtalálható, míg a kengyelfibulapár a keresztcsontnál helyezkedett el. A sírból övcsüngőre utaló leletek is előkerültek. Ez a legkorábbi adatolható négyfibulás női sír az északi Közép-Duna vidéken.²⁴¹

A Cseh-medencei Zvoleněves 1. sírja talán bolygatatlan lehet, melyben a kengyelfibulapár a medencén helyezkedett el, ismeretlen tájolásban. A temetkezés a 2. fázisnak, E. Droberjar E2, „langobard” fázisának felel meg. A leletek helyzete alapján az övcsüngő a bal comb mellett húzódott.²⁴²

A Morva-medence egyik bolygatatlan temetkezése a holubicei 95. sír, mely az egyik legészakibb és legkorábbi biztosan langobard kori megjelenése a négyfibulás viseletnek [85. tábl. 2]. A 2. fázisnak megfelelő, J. Tejral MDo4 fázisába sorolható leletegyüttest tartalmazott az ismeretlen korú nő sírja. A korongfibulák az állkapocs alatt és a mellkas közepén, a kengyelfibulák közül a felső a medence közepén, a másik a két comb között feküdt, a medencéhez közel. A fibulák fejlemezzel lefelé fordultak.

A lužicei 27., juvenis korú (20-22 év) nő sírjából hasonlóan adatolható a négyfibulás viselet [85. tábl. 3]. Az S-fibulapár egyik példánya a jobb kulcscsonton, a másik az állkapocs bal oldalán feküdt. A kengyelfibulák a bal medencelapát eredeti helyén feküdtek, rézsűsen egymás alatt, fejlemezzel lefelé, ÉK irányba fordulva. A test középső tengelyén övcsüngő húzódott. A leletegyüttes keltezése a 2. fázisnak felel meg, J. Tejral MDo4 fázisába sorolható.

Lužice 54. sírjában egy maturus korú (kb. 50 év) nő váza feküdt. A temetkezés a négyfibulás viselet egy újabb Észak-Közép-Duna-vidéki példájának bizonyul, melynek fibulaszettje és fibuláinak elhelyezkedése unikálisnak bizonyul a langobard korban [85. tábl. 4]. A mellkas középső és alsó felében, egymás alatt két kisfibula zárta a viseletet, egy kisméretű állatalakos típus és egy kisméretű fogófejes kengyelfibula. Utóbbi fejlemezzel felfelé, DNy irányba tájolva rézsűsen feküdt. A medence közepén lévő két kengyelfibula a jobb medencelapáton egymás mellett helyezkedett el, fejlemezzel lefelé fordítva. Az övcsüngő a bal

²⁴¹ Sírrajzzal nem rendelkezünk. A fibulákat ld. 1. tábl. 5; 27. tábl. IV: 2.

²⁴² Sírrajzzal nem rendelkezünk. A kengyelfibulát ld. 15. tábl. 4.

comb mellett húzódott. A síregyüttes a 2. fázisnak felel meg, a régióban J. Tejral MDo4 fázisába tartozik.

4.2.4. A langobard kori fibulaviselet értékelése. Kronológiai és regionális eltérések.

Kronológiai értékelés

Pannonia korai fázisaiból csak néhány fibulával ellátott viselet adatolható. A legkorábbi, 5. század végétől keltezhető 1. fázis temetkezései főképp a legkorábbi pannoniai szállásterületen, É- és ÉNy-Pannoniában sűrűsödtek. Itt a fibulák változatos összetétele figyelhető meg, az egy kengyelfibula a mellkas felső részén (Schwechat 34.) és az egy vagy két kengyelfibula a medence tájékán (Fertőszentmiklós 4., Oroszvár/Rusovce 26.). A dél-pannoniai Tamási temető egyik legkorábbi leletegyüttese, az Észak-Duna-vidéki kultúrmilióhoz kapcsolódó 29. sír tartalmazta a felsőtesten egy kisfibula és a combok között két kengyelfibula kombinációját. Utóbbi példányok a medencéhez közel feküdtek a jobb comb közelében, fejlemezssel rézsűsen felfelé tájolva, egymás alatt.

A 6. század második negyedétől induló 2. fázisban hasonlóan kevés példáját ismerjük a fibulás, bolygatatlan temetkezéseknek. Az ÉNy-i térségből ide sorolható a hegyközi 4. sír, melyben az egy kisfibula és egy kengyelfibula kombinációja fordult elő. Utóbbi a medence közepén helyezkedett el, a korábbi 1. fázisba tartozó Fertőszentmiklós 4. sírhoz hasonlóan. Ebbe a körbe tartozhat még a régióból a nikitschi 1. sír, mely bizonytalan bolygatottságú. A téglalap alakú láblemezű kengyelfibulapár a „mellkas” környékéről, ismeretlen viseleti helyzetből került napvilágra. A steinbrunni 10. sírből, nem meghatározott viseleti helyzetből ismert egy hun kor utáni, rombikus lábú, spirális díszű kengyelfibula. A medencén való egy vagy két fibula E.-G. Strauss alapján a kora Meroving divat lenyomata. A rácalmási 6. sír két korongfibulája a nyaknál, egymás mellett helyezkedett el. Az első négyfibulás öltözet is felbukkant ebben az időszakban, ennek példái a tamási 23. és a várpalotai 5. sírok. A felsőtesten egymás alatt elhelyezkedő fibulák mellett a kengyelfibulák Tamásiban a medence alsó felén és a két comb közötti rész felső harmadában feküdtek, míg Várpalotán a két comb között, annak felső és középső harmadában. A kengyelfibulák helyzete már ebben az időszakban egységesnek bizonyult, fejlemezssel lefelé fordulva, egymás alatt hordták őket a test alsó részén.

A 3. és a 4. fázisban, vagyis a 6. század közepe környékétől jelentősen megnövekedett a keltezhető síregyüttesek száma. A fibulás temetkezések egy részében előfordultak különféle kombinációk, elszórva Pannonia területén: két kisfibula a felsőtesten

(Mohács 5., Rácalmás 20., Szentendre 43.), két kisfibula a felsőtesten, egy kengyelfibula a medencén (Hegykő 65.), két kengyelfibula a medence környékén és/vagy a két comb közötti részen (Tamási 6., 7.).

Míg a kengyelfibula nélküli leletegyüttesek nem rajzolnak ki sémát, a kora Meroving kori, medence környéki kengyelfibula viselet ÉNy-Pannoniában, Hegykőn és D-Pannoniában a Tamási temetőben jelent meg. Míg Hegykőn (ismét!) a jellegzetes medencén való elhelyezkedés, addig Tamásiban inkább a két comb közti páros kengyelfibulák voltak jellemzőek, melyek a klasszikus övecsüngős, kengyelfibulás viseleti módhoz állnak közel. A bolygatott temetkezések esetében a 3. fázisba tartozó fertőszentmiklósi 9. sír az egy kisfibula, két kengyelfibula kombinációjával is a hegykői 65. sír körébe tartozik földrajzi, időrendi és a viseleti modell szempontjából is, mivel az ÉNy-pannoniai temetkezésben a két kengyelfibula a medence tájékán helyezkedett el. A medencén való viseleti mód azonos idejű vagy korábbi felbukkanása a Cseh-medencében, Zvoleněves 1. sírjából ismert, mely esetben két kengyelfibula helyezkedett el a medence környékén.

Noha a felsoroltak alapján néhány eltérő fibulakombináció is megjelent a korszakban, a 3. fázis legtöbb temetkezését egyértelműen az egységes, uniformizálódott négyfibulás viseleti mód teszik ki, összesen 16 esetben:

A Cseh- és a Morva-medence érintett sírjai minden bizonnyal a négyfibulás öltözet korai variánsáról, a medencén viselt kengyelfibulákról tanúskodtak. Pannoniában hasonló módozatok a ÉNy-Pannoniában, főként a hegykői temetőben csoportosultak, ahol a mellkas alsó, jobb oldaláról és a medencéről (Hegykő 21.) és a medence felső és alsó részéről (Hegykő 18.) különböző tájolásból kerültek elő a kengyelfibulák. A hegykői 18. sír egymás mellett lévő két fibulája a kora Meroving délnémet régióhoz kapcsolható jellegzetesség. Schwechat 13. sírjában is a medencén viselt kengyelfibulák jellemzőek. A D-pannoniai tamási temető a már idézett viseleti modelleken felül újfent ehhez a körhöz kapcsolható, melynek 26. sírjában az egyik kengyelfibula a medence bal alsó oldalán feküdt, a másik helyzete bizonytalan. A langobard korban is kirajzolódó tendenciák ellenére E.-G. Strauss nem adatolta e viseleti helyzet ilyen jellegű időbeli eltéréseit a nyugati Meroving térségben, hiszen egységesen kezelte a medencétől lefelé adatolt fibulák csoportját.

A fennmaradó, Pannonia teljes területén (Bezenye, Kápolnásnyék, Mohács, Mödling, Rácalmás, Szentendre, Szólád, Várpalota) szóródó temetkezések mindegyike a felsőtesten egymás alatt elhelyezkedő kisfibulák és a combok közötti rész felső és középső harmadában

elhelyezkedő kengyelfibulák uniformizálódott viseletéről ad tanúbizonyságot. A 6. század utolsó harmadától induló 4. fázisból két temetkezés is ezt a viseleti módot őrzi (Rácalmás 16., Várpalota 17.).

A 6. század második felében (3. fázis) megjelent a két comb közötti rész középső és alsó harmadában, a térdek magasságában viselt kengyelfibulák divatja (Rácalmás 2.). Utóbbi a 4. fázisban is jellemző, két igen kései fibulákkal keltezhető temetkezés esetében volt adatolható (Kajdacs 2., Szentendre 56.).

A 4. fázisban, vagy ezt követően a klasszikus Meroving kori övcsüngős viselet eltűnése érhető tetten, ezzel egyidőben, az Avar Kaganátus időszaka alatt érkező külső hatások alakították a divatot, melynek egyik lenyomata a jutasi 196. sír két vállon kengyelfibulával záródó öltözete. Míg minden „klasszikus” langobard kori, pannoniai fibulás temetkezésben jellemző az övcsüngő jelenléte, a jutasi sír ez alapvető viseleti elem fokozatos eltűnéséről árulkodik.²⁴³

Összességében elmondható, hogy Pannonia langobard kori fibuladivatja és annak változásai összefüggésben álltak a nyugati Meroving térségben zajló folyamatokkal, legszorosabb kapcsolat E.-G. Strauss funkciócsoportokra vonatkozó elterjedési térképei alapján a dél- és nyugat-németországi térséggel áll fenn, annak Felső-Duna-vidéki és Rajna-menti területeivel. A Dunától északra húzódó szállásterülettel való együttes értékelés során igazolható a kengyelfibulaviselet átalakulása: míg a Dunától északra és Pannonia legkorábbi sírjaiban a medencén foglatlak helyet a kengyelfibulák, a későbbi fázisokban egyre lejjebb, a két comb közti területen, annak felső és középső harmadában helyezkedtek el. Pannoniában utóbbi transzformációs szakaszt reprezentálja a legtöbb temetkezés. A 3. fázis második felében és a 4. fázisban ezek már a térdek környékére is kerülhettek, melyről három sír tanúskodik. Pannoniában a kora Meroving divat lenyomataként megőrződő, medencén viselt kengyelfibulákkal (Fertőszentmiklós, Hegykő, Nikitsch) kb. egyidőben jelent meg a combok között viselt fibulák divatja már az 1. (Tamási 29.) és a 2. (Tamási 23., Várpalota 5.) fázis leletegyütteseivel, de csak a 3. fázistól, a 6. század közepe környékétől teljességedt ki. Mivel az életkorok és a fibulák elsajátítási módozatai ismeretlenek az 1. és 2. fázis temetkezései esetében,

²⁴³ Noha az avar kori (sokszor Meroving jellegű temetőkben) a többtagú övcsüngők divatja még élt. Garam É. a 8. századig adatolta ezek meglétét különböző formában Pannoniában, Erdélyben és a Közép–Tisza-vidéken (gyűjtést ld. GARAM 2011, 87, 4. tábl.). Ezek teljeskörű összefoglalásáról ld. VIDA 1996, 107–124; VIDA 2000, 367–377; GARAM 2011, 63–93. Továbbá ld. Kölked–Feketekapu „B” 85. sír: VIDA 2004b, 435–442; Csákberény–Orondpuszta: VIDA 2017, 148–152.

bizonytalan, hogy a viseleti mód a 6. századon belül mikor állt össze, vagyis, hogy mikor kerültek a fibulák az ismert viseleti helyzetbe.

A nyugati Meroving térség késő Meroving, kora Karoling periódusában lezajló transzformáció, az egy korongfibulára való áttérés²⁴⁴ a langobard kori Pannoniában már nem érhető tetten. A kora avar kori jutasi temető 196. sírja egy külső hatások során a Kárpát-medencébe érkező viseleti mód térhódításáról tanúskodik.

Regionális értékelés

Az É-i és ÉNy-pannoniai szállásterületen a korai, medencén lévő egy- vagy két kengyelfibulával jellemezhető viseleti módok már a 6. század elején megjelentek a nyugati Meroving térséghez hasonlóan, de Pannonia más régióival ellentétben nem tértek át a 6. század második felében sem (ld. Hegykő 18., Hegykő 21.) a két comb közt viselt kengyelfibulák divatjára. Nem csak a viseleti módok, de a leletek (Fertőszentmiklós, Hegykő, Nikitsch) is erős kapcsolódást mutatnak a kora Meroving soros temetőkkel, a rekeszbetétes korong- és madárfibulákkal, illetve a kengyellel egyenlő szélességű, szögletes láblemezű kengyelfibulákkal. Ennek a korai divatnak a lenyomatát őrzik a Cseh–Morva-medencei temetkezések a 6. század első harmadából, első feléből, de eltérő, „langobard”/dunai jellegű fibulatípusokkal. A Dunától É-ra kronológiai okokból még nem jelent meg a combok között lévő kengyelfibulák viselete a rabolatlan temetkezések tanúsága alapján. Visszatérve az É-pannoniai régióra, a többi, talán egykorú (ld. Schwechat, Gyirmót), esetleg később nyitott (ld. Bezenye) soros temetők nem tanúskodnak ilyen fokú kapcsolódásról a nyugati Meroving térséggel. Nem véletlen, hogy többek között a felsorolt jelenségek miatt a hazai langobard kori kutatásban többször felmerültek a Hegykő-csoport körüli kérdések.²⁴⁵ Bóna I. az eltérő etnikai háttérrel magyarázta a medencén lévő kengyelfibulák viseletét, mely szerinte a rövidebb szoknyával párosult,²⁴⁶ de Tomka P. felvetette a lelőhelycsoport korábbi keltezését,²⁴⁷ amely a viseleti módok jelenlétére is választ adhat. E.-G. Strauss nyugati Meroving térségben megfigyelt eredményei is ez utóbbit támasztották alá. A Hegykő-környéki közösség ezt a korai

²⁴⁴ CLAUSS 1987, 549.

²⁴⁵ Ld. 2.2.2.3. fejezet.

²⁴⁶ BÓNA 1993, 128.

²⁴⁷ TOMKA 2016, 185–190.

Meroving divatot őrizhette meg később, a 6. század közepét követően is. A nyugati Meroving típusú fibulák csoportosulását a térségben a Duna közelségével is magyarázhatjuk.²⁴⁸

További, jellegzetestől eltérő példákat képvisel a D-pannoniai tamási temető. Egyes viseleti módok erős kapcsolódást mutatnak az Észak-Közép-Duna-vidéki és az ÉNy-pannoniai szállásterület divatjával. A D-Pannoniában, feltételezhetően a 3. fázisban megtelepedő csoportok fibulaviselete őrzi a korábbi szokás lenyomatát, a medencéhez közel viselt kengyelfibulákat (Tamási 7., 23., 26.), de már a legkorábbi keltezhető leletegyüttesben (29. sír) megjelent a két comb között lévő kengyelfibulapár, vagyis a két viselet-típus kb. egyidőben élhetett. Az ÉNy-on csoportosuló temetőkkel ellentétben nem jellemzőek a nyugati Meroving típusú leletek, ez szintén az Észak–Duna-vidékkel kapcsolja össze a régiót. Ezt az összefüggést Bóna I. is hangsúlyozta a „Vörs–Kajdacs” típusú D-pannoniai temetők kapcsán.²⁴⁹

4.2.5. A fibulaviselet életkorfüggése

4.2.5.1. A fibulaviselet életkorfüggése és a fibulák megszerzési módozatai a Meroving korban

A 4.2.1.3. fejezetben M. Martin (1987) tanulmánya kapcsán felmerült a fibulák személyhez való kötöttsége és fibulaviselet életkorral való összefüggése, melyet a régészeti kutatásban az utóbbi 40 évben számos kritika ért. Ezek legújabb összegzése, továbbá a probléma megoldására irányuló javaslat a közelmúltból M. Sorg (2022) tollából származik, kinek a részletes kutatástörténeti összefoglalása felment ennek újbóli tárgyalásától.²⁵⁰

E munka eredményeinek rövid bemutatását fontosnak találom a langobard kori fibulaviselet vonatkozásában is, hiszen egy olyan specifikus módszernek bizonyul a fibulák kopásnyomainak vizsgálata, osztályozása és az életkorok közötti különbségek e módon történő összehasonlítása, melyet Pannonia esetében még nem volt mód véghez vinni.

M. Sorg a kengyelfibulák anyagvizsgálata (anyagösszetétel, keménység), kopásnyomai és az életkorok összehasonlításával különböző életkorokra alapuló elsajátítási módozatokat javasolt. Arra a kérdésre kereste a választ, hogy a fibulák az elhunyt tulajdonát képezték-e, vagy a családja, illetve a temetkezési közösség tulajdonát. Ehhez kapcsolódó, mérlegelendő tényezőnek számított, hogy az elhunyt volt-e közvetlen, személyes kapcsolata a sírban lévő

²⁴⁸ Ld. 2.2.2.2. fejezet.

²⁴⁹ Ld. 2.2.2.1. fejezet.

²⁵⁰ Ld. SORG 2022, 8–70.

fibulákkal, vagyis viselte-e azokat életében. További szempont volt, hogy hány fibulakészlet lehetett egy nő birtokában élete során. A megszerzési gyakoriságot és a megszerzési időre vonatkozó kulturálisan előírt szabályokat is figyelembe kellett venni a megszerzési minták meghatározásakor.²⁵¹

Mindenekelőtt érdemes leszögezni, hogy a valóságban nem lehet kikövetkeztetni, hogy a fibulák megszerzése és sírba helyezése milyen szabályok szerint történt, ezért csak teoretikus magyarázatokat és azok megjelenési mintáit vetette fel.²⁵²

A felsorolt tényezők alapján M. Sorg három modellt különített el arra vonatkozóan, hogy a fibulák megszerzése mikor történhetett a nő élete során, azzal a feltétellel, hogy a fibulákkal eltemetett nők ezek kizárólagos tulajdonosai is voltak:

1. modell: minden nő csak egy fibulakészletet kapott élete során;
2. modell: egy nő élete során egymás után több fibulakészletet is birtokolhatott, egyszerre azonban mindig csak egy volt a birtokában;
3. modell: egy nő egyszerre több fibulakészletet is birtokolhatott, és a fibulák száma az életkor előrehaladtával növekedett.²⁵³

A három modell mindegyike tartalmaz bizonyos számú variációt a megszerzés szabályaira vonatkozóan:

Noha a modellek meglétének egyik fő kikötése az volt, hogy a nők a fibulák kizárólagos tulajdonosai voltak, az 1. modell esetében fennáll az a lehetőség, hogy a fibulákat nem az elhunyt szerezte meg élete során, hanem a temetést végző közösség helyezte a sírjába, vagy önkényesen választották ki a családi vagyonból. Ebben az esetben a fibulák és a nők csak a temetéskor kerültek kapcsolatba, vagyis a fibulákon lévő kopásnyomok önkényesek és teljesen függetlenek az elhunyt korától. Az esetleges szabályszerűségek, ezzel a megközelítéssel nem dolgozhatók ki.

Azonban, ha az elhunyt még életében megkapta fibuláit, és így szorosabb kapcsolat állt fenn az elhunyt és az ékszerek között, a megszerzésnek három módja különíthető el:

Az elsőben a fibulák megszerzése történhetett teljesen változó, választható vagy rögzített időpontban. Az 1. modellben a nők életük során csak egyszer kaptak meg a fibulát, de az első változat szerint teljesen szabadon dönthettek arról, hogy mikor szereztek meg. A

²⁵¹ SORG 2022, 209.

²⁵² Alapfelvetésekről bővebben ld. SORG 2022, 208.

²⁵³ SORG 2022, 209.

második változat szerint lehetőségük volt arra, hogy egyszer, életük különböző eseményei vagy időpontjai során szerezzék meg azokat. Ebben az esetben bizonyos alkalmak közül lehetett választani, de a megszerzés csakis ekkor történhetett. A harmadik lehetőség alapján felmerülhet, hogy a fibulákat minden nő az egységesen előírt időpontban kapta meg, ez lehetett pl. a nagykorúvá válás vagy a házasságkötés.²⁵⁴ A M. Martin által kiemelt személyes birtoklás és az egységesen előírt megszerzési idő –, mely az elhalálozási életkorokkal és a kopásnyomok összefüggésével áll kapcsolatban – ennek a megszerzési modellnek a meglétét feltételezi.²⁵⁵

Az 1. modellben felmerült a tulajdon kérdése, hogy személyes vagy családi „vagyonként” kezelhetjük a fibulákat. Mivel nem minden nő kapott fibulát temetéskor, az öröklés lehetősége minden bizonnyal fennáll, viselőjük halála után a család tulajdonába is kerülhettek vagy visszaszállhattak. A sírleletekben azonban már nem lehet különbséget tenni a tulajdonosra és a viselőre vonatkozóan.²⁵⁶

A fibulák kopásnyomainak osztályozását, a kopási fokok eloszlását M. Sorg diagramokban ábrázolta, melyek csúcsokat vagy hullámértékeket mutatnak.²⁵⁷ Az 1. modell szerint a fibulák számának változatlanul meg kell maradnia és egyértelmű összefüggésnek kellene mutatkoznia az életkor és az elhasználódás között, de ez nem figyelhető meg. Az 1. modellben a lehetséges három megszerzési minta közül a vizsgálat eredményei inkább a megszerzés választható időpontja mellett szólnak: a fibulával ellátott sírok száma a nők életkorával együtt nő, és a kopási fokozatok eloszlásában csúcsok figyelhetők meg. Feltételezve, hogy az 1. modell helyes, és hogy egy nő élete során csak egyszer szerzett fibulákat, akkor a megszerzés választható időpontját kellene feltételeznünk.²⁵⁸

A 2. modell alaptétele, hogy a nő élete során egymás után több fibulakészletet is kaphatott, de egyszerre mindig csak egy lehetett a birtokában, vagyis a korábbi készlettől minden egyes új „beszerzés” meg kellett válniuk. Eszerint közvetlenül a halál előtt viselt fibulák maradtak fenn az utókor számára. Az 1. modellhez hasonlóan a rögzített, a választható és a változó beszerzési időpontok alapján kilenc lehetséges módozatot különített el (2.1.–2.9.).

²⁵⁴ SORG 2022, 209–210. Az egyes lehetőségek részletes elemzését ld. SORG 2022, 213–215.

²⁵⁵ MARTIN 1987, 269–280.

²⁵⁶ SORG 2022, 211. A családi tulajdon esetében több felosztás is lehetséges, ld. SORG 2022, 212. Továbbá vizsgálta a fibulákat adó személy(ek), a fibulák kiválasztási kritériumai és a mindenkori döntéshozók közötti összefüggéseket. Alapvető kérdések között felmerülhet, hogy kitől származnak a sírban lévő fibulák, és ki döntötte el, hogy a rendelkezésre álló fibulák közül mely személy(ek)nek adták a sírban lévő fibulákat (ld. SORG 2022, 231–233).

²⁵⁷ Részletes elemzést ld. SORG 2022, 216.

²⁵⁸ SORG 2022, 216–224.

Az első megszerzés módozatai hatással vannak a fibulák számára, valamint az egyes korcsoportokban a kopási fokok gyakoriságára és átlagára, ami az empirikus adatok állításaival való összehasonlítás szempontjából fontos.²⁵⁹ M. Sorg a különböző módozatokat a diagramok elvárható kritériumai alapján osztályozta, melyek jelen dolgozatban nem kerülnek bemutatásra.²⁶⁰

A 2.1. módozat alapján a fibulákat a meghatározott időben kell beszerezni és meghatározott időpontokban kell cserélni. A 2.2. módozatban a fibulákat egy adott időpontban kell beszerezni, és különböző időpontokban lehet cserélni. A 2.3. módozat szerint a fibulákat egy bizonyos időpontban kell beszerezni, és bármikor cserélhetők. A 2.4. módozat szerint a fibulákat különböző időpontokban lehet megszerezni, és bizonyos időpontokban cserélni kell ezeket. A fibulák száma az egyes korcsoportokban a megszerzés minden egyes pontja után fokozatosan növekszik. A 2.5. módozat alapján a fibulák különböző időpontokban szerezhetők be és különböző időpontokban cserélhetők ki. A fibulák minden egyes beszerzési időpont után a korcsoportok szerint egyre nagyobb számban fordulnak elő. A 2.6. módozatban a fibulákat különböző időpontokban lehet megszerezni és bármikor cserélni. A fibulákat csak bizonyos események alkalmával lehet megszerezni, de utána bármikor cserélhetők, vagyis elméletileg többféle kötött első beszerzési időpont is lehetséges. A fibulák minden egyes megszerzési időpont után fokozatosan, a korcsoportok szerint egyre nagyobb számban fordulnak elő. A 2.7. módozat szerint a fibulákat bármikor lehet szerezni, és bizonyos időközönként cserélni kell. A fibulák száma a korcsoportok szerint folyamatosan növekszik. A 2.8. módozat szerint a fibulák bármikor beszerezhetők és különböző időpontokban kicserélhetők. A fibulák száma a korcsoportok alapján folyamatosan növekszik. A 2.9. módozat esetében a fibulák bármikor beszerezhetők és bármikor cserélhetők. A fibulák száma folyamatosan növekszik a korcsoportok alapján.²⁶¹

A 2. modell esetében három kritériumot határozott meg, hogy a kilenc közül valamelyik változat lehetségesnek bizonyuljon, ez a fibulák számának változásai, a kopás gyakorisága és a kopás átlagos mértéke az egyes korcsoportokban. Összesen csak két módozat felelt meg mindhárom kritériumnak, ez a 2.5. és a 2.8.²⁶²

²⁵⁹ SORG 2022, 217.

²⁶⁰ Minden módozat különböző csúcsokkal, hullámokkal és szórással különül el egymástól, ld. SORG 2022, 218–224.

²⁶¹ SORG 2022, 218–224.

²⁶² SORG 2022, 225–226.

A 3. modell szerint a nő élete során több fibulakészletet is beszerezhetett és birtokolhatott egyidejűleg, így egyre több fibulát halmozhatott fel az idő múlásával. Ez növeli az elméleti lehetőségeket arra vonatkozóan, hogy az egyes fibulákat milyen gyakran viselte, és hogy halála után esetleg melyik készletet választotta. A fibulakészletek nagyobb száma a 3. modell nagyobb számú lehetséges felosztását eredményezi. A felosztás az előbbiekhöz hasonlóan a megszerzés időpontjára irányul, továbbá, hogy mely életkorban birtokolhatta az elhunyt az ékszereket. Az első lépcső tehát ismét aszerint tagolódik, hogy a fibulát meghatározott, választható vagy változó időpontban lehetett-e megszerezni. A második lépcső a többi modellhez hasonlóan megkülönbözteti a személyes és a családi birtoklást.²⁶³

A 3. modell lehetőségei közül a mai elképzelések szerinti leggyakoribb kiválasztási szempont lehetett, hogy a nő a kedvenc készletét vagy a különösen fontos eseményre hordott fibulákat vihette a túlvilágra. Ugyanilyen valószínű az is, hogy a kiválasztás egészen más szabályok és kritériumok szerint történt, amelyre ma már lehet, hogy senki sem gondol. Függetlenül attól, hogy az egyes fibulákat milyen gyakran viselték, a viselés több fibulakészleten oszlik meg, így a kopás és az életkor közötti kapcsolat már nem ismerhető fel. Ha az itt bemutatott modell az alapja a fibulák megszerzésének és eltemetésének és még abban az esetben is, ha minden fibulát többé-kevésbé egyforma gyakorisággal viseltek, nem lehet összefüggést bizonyítani a kopás mértéke és az életkor között.²⁶⁴

Ahogy M. Sorg munkája rávilágított a számos megszerzési mintázat lehetőségére, még hangsúlyosabban elvált, hogy ezek megválaszolására nincsenek meg a megfelelő forrásaink. Ez megmutatkozik abban, hogy nem lehet megállapítani a nő életében történt tulajdonlási módokat, a sírba került fibulák lehettek temetési ajándékok, mellékletek, odakerülhettek a család vagyonából, vagy a fibula és az elhunyt közötti személyes kapcsolat/tulajdon miatt. A legutolsó, 3. modell lehetséges fennállásának esetében nem lehetett meghatározni, hogy az egyes fibulakészletet milyen gyakran és milyen alkalomkor viselték és ezek közül melyik kerülhetett a temetkezésbe.

Összességében eredményei az alábbi tanúságokkal szolgáltak a kora középkori fibulaviselet kapcsán:

A fibulák száma a korcsoportok szerint felfelé enyhén növekedett. A kopási mintázatok diagramjai alapján elmondható, hogy a kopási fokok korcsoportonként változatosak. Ennek

²⁶³ SORG 2002, 227–229.

²⁶⁴ SORG 2022, 228. Bővebben ld. SORG 2022, 228–230.

alapján feltételezhető, hogy választható beszerzési és csereidők állhattak fenn, és hogy a cserék valószínűleg nem voltak túl gyakoriak, így az egy nőre jutó fibulakészletek száma kezelhető tartományon belül maradt. Úgy tűnik, voltak bizonyos szokások vagy szabályok, melyek nélkül a vizsgálati eredmények viszonylag szabályos mintázata nem magyarázható. A viselési, kopási fokozatok mintázata azonban csak akkor egyeztethető össze az elméleti lehetőségekkel, ha valamilyen kapcsolatot feltételezünk a fibulák és az azokat viselő személy között, noha a családi tulajdonlás, öröklés nem zárható ki.²⁶⁵

4.2.5.2. Az életkor és a fibulaviselet összefüggései Pannonia langobard korában

Adatok

A fibulával ellátott temetkezések esetében a 81 érintett sír közül összesen 48 esetben rendelkezünk életkoradattal, vagyis a temetkezések több, mint felénél (60%). Az életkoradatok elemzésének két lehetősége adott: a viseleti modellek korcsoportonkénti eloszlása, melynek alapját kizárólag a rabolatlan temetkezések adhatják, vagy a fibula meglétének kérdése.

A viseleti modelleknél minden lehetséges esetben jelölésre kerültek az életkorok:

A kizárólag kisfibulákkal ellátott viseleti módok közül az egy kisfibulás sírok köréből 1 adultus korú nő adatolható, míg a két kisfibulával rendelkező rabolatlan temetkezések életkorai az infans I és a senium között szóródnak. Utóbbi esetben 1 infans I, 1 gyermek (ismeretlen életkor), 1 adultus és 1 senium korcsoportba sorolható női sír ismert.

A két kengyelfibulával és egy kisfibulával meghatározható „peplos” jellegű (két vállon kengyelfibulával, középen kisfibulával ellátott) ruházat 1 juvenis korú nő esetében volt ismert.

A kizárólag kengyelfibulával ellátott öltözetek közül a két kengyelfibulás temetkezések esetében rendelkezünk elhalálozási életkorral, mely 3 matus korú nőt jelent.

A két kisfibula, egy kengyelfibula együttese 1 adultus korú nő sírjában jelent meg.

A négyfibulás viselet legfiatalabb korosztálya a juvenis, melyet 1 temetkezés képvisel. A felnőtt korcsoport felé ez a szám már növekszik, így a juvenis-adultus 3 sírral, az adultus 3 sírral, az adultus-matus 2 sírral és a matus 5 sírral képviseli a fiatal felnőtt, a felnőtt és az érett felnőtt korosztályt. Utóbbi korrelál a H. Schach-Dörges által megfigyelt életkoradatokkal.²⁶⁶

²⁶⁵ SORG 2002, 234–236.

²⁶⁶ SCHACH-DÖRGES 2005a, 349–355, Tab. 1–3.

A korcsoportok szerinti lebontás alapján elmondható, hogy a fibulák már infans I korosztály temetkezésében megjelentek (Szólád 38.). A langobard kor esetében a 2 kisfibulás öltözet volt adatolható ebben az életszakaszban. Hasonlóan két kisfibulával záródott az öltözet a „gyermek”-ként meghatározott rácalmási 6. sír eltemetettje esetében.

A juvenis korcsoportba mindössze 1 sír sorolható, ahol az elhunyt már négyfibulás viseletben volt eltemetve (Mohács 2.).

A felnőtt korosztályok felé haladva az életkorgörbe fokozatosan növekszik:

A juvenis-adultus határán lévő korcsoportot 1 temetkezés képviseli, melyben négyfibulás öltözetben volt eltemetve az elhunyt (Szentendre 56.).

Az adultus korcsoport már 10 temetkezésből volt adatolható, a temetkezések a fibulakombinációk variabilitását mutatják. Feltűnt az egy kisfibulás viseleti mód (Schwechat 34.), az egy kisfibulás, két kengyelfibulás viseleti mód (Tamási 29., Jutas 196. sírban két vállon kengyelfibulával záródó), a két kisfibulás viseleti mód (Mohács 5.), a két kisfibula, egy kengyelfibula kombinációja (Hegykő 65.) és 5 temetkezésben a négyfibulás viselet (Hegykő 18., Hegykő 21., Hegykő 65., Szentendre 29., Szentendre 54.).

Az adultus-maturus határán lévő korcsoportot további 1 temetkezés gyarapítja, melyben szintén a négyfibulás modell rekonstruálható (Szentendre 33.).

A maturus korosztály esetében 6 temetkezés érintett. Összesen 3 tartozik a négyfibulás viselet körébe (Szentendre 85., Tamási 23., Tamási 26.) és további 3 a két kengyelfibulával ellátott öltözetek körébe (Oroszvár/Rusovce 26., Tamási 6., Tamási 7.).

A senium korcsoportba tartozó 1 bolygatatlan sír a két kisfibulával ellátott öltözet körét bővíti (Szentendre 43.).

Értékelés

A korcsoportonkénti megoszlás nem mondható reprezentatívnak, tekintve a kis esetszámot, mely egyrészt a hiányzó életkorok, másrészt a másodlagos sírfelnyitások nagy aránya miatt áll fenn. Az viszont valószínűsíthető, hogy a hiányzó életkorok mögött nem gyermek temetkezések állnak, mivel ezek minden lelőhely esetében jelölésre kerültek az adott helyen, kivételt képez ez alól a bezenyei temető Sötér Á. által feltárt része és a nikitschi temető. A fennmaradó lehetőségek viszont nagy halmazt fedhetnek le a juvenis és a senium korosztály között.

Pannonia langobard korában egyértelműen kirajzolódik, hogy az infans I-től az egy sírból származó fibulák száma M. Sorg megfigyeléseire hasonlóan növekvő tendenciát

mutatnak. A fibulák mennyisége az adultus korban éri el a csúcst, a matus korban közel azonos ezek száma, a senium felé csökkenő értéket mutat. Ez magyarázható a két szélső korcsoport alapvetően kis képviseletével is. Az infans és a senium korosztályokban sem a kengyelfibulák-kisfibulák kombinációi, sem négyfibulás viselet nem figyelhető meg. Ezek a viselet-típusok a juvenis és a matus korosztály között oszlanak meg (15-16 éves kortól), eközben ezeknél a korcsoportoknál a kizárólag kisfibulával és a kizárólag kengyelfibulával rendelkező modellek is jellemzőek.

Az eltérő viseleti módok jelenléte tehát nem csak az életkorral, és mint fentebb láttuk, nem csak kronológiai vagy regionális jellemzőkkel magyarázható, noha néhány esetben szerepet játszanak ezek meglétében. E három tényező mellett a különböző viseleti módok párhuzamos jelenlétét befolyásolhatta az egy-egy csoportban megörzödött divat, hagyomány, a halotti reprezentáció, a társadalomban betöltött helyzet, ezen felül számunkra ismeretlen szokások is.

S. Brather szerint a sírmellékletek mennyiségének és összetevőinek korfüggő differenciálódása rajzolódik ki a Meroving korban. A nők esetében a viseleti elemek és mellékletek alkotta „sírfelszerelés” maximális mennyiségét 14 és 40 év között figyelhetjük meg. A fibulák S. Brather szerint a felnőtt nők attribútuma lehetett. A sírmellékletek életkorfüggőségét a társadalmi szerepek sírban való megjelenítésével vonta párhuzamba: a személy a ruházata és a ruházati elemei révén tette láthatóvá ezt a szerepet. A gyermekek és az idősök ennek megfelelően még nem, vagy már nem töltötték be azokat a társadalmi pozíciókat, melyet egy felnőtt egyén. A nők esetében a szerepvállalás legegértelműbb megnyilvánulása a házasság és a gyermekvállalás volt, melyet ékszereikkel mutattak be. A gyermekek túl fiatalnak bizonyultak ehhez a társadalmi szerepvállaláshoz, így nem voltak jogosultak bizonyos javakra temetkezéseikben, míg az idősök már átadták ezeket az őket követő generációnak. Alapvetően egy nő lemondott társadalmi szerepéről, így ékszereiről, amint a fia(i) megházasodtak. A Meroving kori soros temetők tanúsága alapján a sírmellékletek száma a nők kb. 40 éves korától kezd csökkeni, vagyis ebben az időszakban kezdhettek megválni korábbi szerepüktől. Az ettől eltérő kivételeket részben a családok egyéni sorsával magyarázza: a szülő korai halálával a még nem felnőtt gyermek vette át a szerepet és a hozzá tartozó javakat; ha egy gyermek a szülők előtt halt meg, a szülőknek meg kellett várniuk, amíg egy másik gyermek elég idős lesz ahhoz, hogy utódjuk legyen és örökölje ezeket. Mivel a lányokat korábban látták el nemspecifikus mellékletekkel, S. Brather szerint ez a család jövőbe való befektetése lehetett. A felruházott

gyermek halála a család státuszbiztonsága szempontjából óriási veszteséget jelentett a korban. Másik lehetőségként a nemspecifikus tárgyak viszonylag korai birtoklása a gyermek későbbi szerepét is jelezhetette. Ezt a veszteséget és azt a szerepet, amelyet a lány egykor átvehetett volna, a gazdag sírfelszerelés teszi egyértelművé, helyreállítva ezzel a család társadalmi hálózatában keletkezett törést.²⁶⁷ Az *Edictus Rothari* alapján a vagyon birtoklása és használata a családfő akaratára volt bízva. Az utódlás annak érdekében történt, hogy a legalkalmasabb fiúgyermek megőrizze a család folytonosságát. A nőknek annyi adományra volt csak joguk, amelyet házasodásuk alkalmával szüleik megállapítottak számukra, ezt akkor kellett visszaszolgáltatniuk, ha esetleg özvegygé váltak és visszatértek a családjukhoz.²⁶⁸

Noha M. Sorg munkájához hasonló mérések és vizsgálatok nem történtek a térségben, meg lehet figyelni az életkorok és a fibulák keltezésével kapcsolatos összefüggéseket. A 2 gyermeksír nem reprezentatív a 2. és a 3. fázisba tartozó fibuláival, tekintve, hogy ezek a hosszú időt megélt kisfibulatípusok nem nyújtanak pontos keltezést, főként nem a gyermekként meghatározott rácalmási 6. eltemetettje esetében. A juvenis korosztály 1 sírja a 3. fázisra keltezhető. Az juvenis-adultus közti korosztályt képviselő 1 leletegyüttes a 4. fázisba tartozik.

Az adultus korcsoportban az 1. fázis 2 sírral reprezentálható, a további 7 temetkezés a 3. fázisba tartozik, ezek közül mindegyik a 6. század második felére keltezhető időszakra. Egy további sír a 4. fázisba tartozik. Az adultus-maturus közti korcsoportba sorolt 1 temetkezés fibulaszettje szintén a 3. fázisra keltezhető. A maturus esetében az 1. fázisba 1 és a 2. fázisba szintén 1 sír tehető. A 3. fázist összesen 4 sír képviseli. A senium korosztály 1 sírja a 2. fázis fibuláival keltezhető, de a temetkezést a 3. fázis alapvető lelettipusai jellemzik.

A pannoniai langobardok kis számú zárt leletegyüttese alapján az első kengyelfibulákat a lányok bizonyosan csak fiatal felnőttként, juvenis korukban kaphatták meg. A mohácsi 2. sírban egy 15-16 éves lány kengyelfibulái csak enyhe kopásnyomokat őriznek. A szentendrei 56. sírban eltemetett, 15-25 éves korában elhunyt egyén Pannoniában az egyik legkésőbbi kengyelfibulatípust viselete, amely a 6. század utolsó harmadától keltezhető. Hasonlóan fiatal a szőládi 21. sír eltemetettje, 18-24 év körüli nő, akit szintén a 6. század második felére keltezhető öltözetben bocsátottak a túlvilágra. Ezen fiatal nők mindegyike négyfibulás viseletben volt eltemetve. A legidősebb egyének jellemzően korábbi időhorizontok fibuláit

²⁶⁷ Bővebben ld. BRATHER 2004a, 406–408; BRATHER 2004b, 1–58; BRATHER 2007, 194–198; BRATHER et al. 2009, 273–378. Összefoglalását ld. SORG 2022, 35–43.

²⁶⁸ DELOGU 2004, 27.

viselték, ilyenek a mohácsi 4. sír (63-70 év) „tűring” jellegű fibulái, a mohácsi 3. sír (63-72 év), a szentendrei 2. sír (60-70 év) és 43. sír (65-75 év) kisfibulái. Az adultus és az adultus-maturus közti korcsoport jól reprezentálja, hogy többségében „újabb típusú”, értsd a 6. század közepe környékére keltezhető kengyelfibulákkal voltak eltemetve, míg a maturustól felfelé az idősebb korosztály esetében meg-meg jelennek a korábbi horizontok fibulatípusai. Ahogy az életkor növekszik, úgy a korábbi horizontokba tartozó fibulák vagy -szettek mennyisége arányosan növekedést mutat. A senium korosztályban már nem jellemzőek a 4. fázis ékszertípusai. Látványos kopásnyomok jellemzik pl. a tamási 29. és a mohácsi 4. sírok kengyelfibuláit, melyek hosszú viselésnek lehettek kitéve. Ezek szélei és/vagy mintázata is jelentősen megkopott.

Mivel nem rendelkezünk hasonló eredményekkel, mint a nyugati Meroving térség esetében, a M. Sorg által meghatározott megszerzési minták közül az életkorok és a fibulák keltezése alapján több modell is valószínűnek tűnik. Jellemző, hogy az idős nők korábbi fibulatípusokkal voltak eltemetve, vagyis lehetséges, hogy a fiatal korukban megszerzett szettjükkel. Ez a lehetőség akkor is fennállhat, ha azzal a modell-típusokkal számolunk, mely szerint a nők egyszer, egy választott időpontban szerezhették meg fibuláikat (Sorg 1. modellje). Ha több fibulakészlet meglétével számolunk (Sorg 3. modellje), a túlvilágra vagy a kedvenc- vagy személyes kötődésű darabokat vihették, vagy a többi szettjüket továbbörökítették.

4.2.6. Összegzés

A kis- és kengyelfibulák kombinációit tekintve elmondható, hogy a langobard kori női fibulaviselet egységesnek bizonyul, amely az 5. század utolsó harmadától a 6. század végéig a Meroving kori divatnak megfelelő transzformáción ment át.

Az 5. század közepétől jellemző, medencén viselt kengyelfibulák előképét mind a Cseh–Morva-medencében, mind a Felső-Duna-mentén és a Rajna-vidéken megtaláljuk, Pannoniában az ÉNy-on csoportosuló legkorábbi soros temetőkben tűnt fel. A korábban Hegykő-csoportként azonosított közösség képviselői a Pannonia teljes területén elterjedt, két comb közötti fibulák viseletére még a 6. század második felében sem tért át. Ennek magyarázatául az időrendi okok mellett számos lehetőség felmerülhet, köztük nem zárható ki a Langobard Királyságban élő, eltérő etnikumú, vagy valamilyen szempontból eltérő identitással, vagy eltérő kapcsolatokkal rendelkező népcsoportok jelenléte sem.

Pannonia D-i részén lévő tamási temetőben előfordult mind a korábbi, medencéhez közel viselt fibulák szokása, ezen felül egyes leletek is ezt az Észak-Közép-Duna-vidéki és közép-németországi langobard és türing kultúrmilióhoz való kapcsolódást erősítik.

Ennek ellenére Pannonia teljes területén, beleértve az ÉNy-i régiót és a tamási temetőt is, az egységes fibulaviselet különböző változatai jelentek meg. A változatokat (vagy viseleti modelleket) kizárólag a fibulák száma és nem az elhelyezkedése, ezzel a viseletben betöltött funkciója határolja el. A kisfibulák minden esetben a felsőttesten jelentek meg, a nyak és a mellkas környékén, nagyon ritkán mindkettő a nyak és valamelyik kulcsfont környékén, a kengyelfibulák mindig a medence és a két comb közötti területen. Az idő múlásával megfigyelhető, hogy a kezdetben a medence környékén lévő kengyelfibulákat a térdekhez egyre közelebb hordták. Különösen az 1. és 3. fázis között előforduló eltérő fibulakombinációk jelenléte nem magyarázható kizárólag az időbeli, vagy regionális különbségekkel, ezen változatok mögött különböző életkorra vonatkozó, társadalmi, reprezentációs okok is állhatnak.

A több fibulával és/vagy övcsüngővel bíró viseleti mód Pannoniában a langobard kor legvégéig megfigyelhető. Az újonnan nyitott kora avar kori, germán, Meroving jellegű temetkezésekben a fibulaviselet változatossága látszik, melyet (talán) bizánci divat alakított az idők folyamán. Itália langobard kori soros temetőiben a 7. század elejéig követhető a több fibulával és övcsüngővel jellemezhető viselet, ezt követően a langobard nőket már csak romanizált viseletben temették el – egyetlen fibulával, amely egy köpenyszerű ruházatot zárt a nyak környékén.²⁶⁹

A fibulák megszerzésének életkorfüggése a langobard korban nehezen vizsgálható, egyrészt a hiányzó életkoradatok, másrészt a sírok bolygatottságából kifolyólag. Alapvetően a langobard korban már az infans I korosztályban megjelentek a különböző kisméretű fibulák. A kengyelfibulával való kombináció a juvenis korcsoporttól volt adatolható, itt fordultak elő az első négyfibulás szettek is. Az adultus és maturus korosztály felé a fibulás sírok száma fokozatos növekedést mutatott, mely ebben az életkorszakaszban érte el a csúcát, köztük a legtöbb fibulavariáció és a legtöbb négyfibulás viselet is ebben a korosztályban fordult elő. A senium felé ezek az értékek fokozatosan csökkentek, továbbá a négyfibulás viselet ebben a szakaszban már nem volt megfigyelhető.

²⁶⁹ RUPP 2008, 129.

Összességében a fibulák mennyisége az adultus korban érte el a csúcát, a maturus korban közel azonos ezek száma, lefelé és felfelé (infans és senium) azonban csökkenő értéket mutattak. Az infans és a senium korosztályokban sem a kengyelfibulák-kisfibulák kombinációi, sem négyfibulás viselet nem figyelhető meg. Ezek a viselet-típusok a juvenis és a maturus korosztály között oszlanak meg, eközben ezeknél a korcsoportoknál a kizárólag kisfibulával és a kizárólag kengyelfibulával rendelkező modellek is jellemzőek. E jelenség a nyugati Meroving térségben megfigyeltekkel állítható párhuzamba, melynek magyarázatát az életkorral járó társadalmi szerepvállalás fontosságában látták.

Az életkorokkal kapcsolatban megfigyelhető volt az is, hogy a lányok az első kengyelfibulákat fiatal felnőttként, juvenis korukban kaphatták kézhez.

Az életkor mellett kiemelendő, hogy a juvenis, adultus és az adultus-maturus korcsoport többségében „újabb típusú”, a 6. század közepe környékére keltezhető kengyelfibulákkal voltak eltemetve, míg a maturustól felfelé az idősebb korosztály esetében jobban képviseltették magukat a korábbi fázisok fibulatípusai. Ahogy az életkor növekedett, úgy a korábbi horizontokba tartozó fibulák vagy -szettek mennyisége arányosan nőtt. A senium korosztályban már nem voltak jellemzőek a 4. fázis ékszertípusai. Jellemző, hogy az idős nők korábbi fibulatípusokkal (1. és 2. fázis) voltak eltemetve, vagyis lehetséges, hogy a fiatal korukban megszerzett példányokkal. Ez a lehetőség akkor is fennállhat, ha azzal számolunk, hogy a nők egyszer, egy választott időpontban szerezték meg fibuláikat, de ha több fibulakészlet meglétével számolunk, a túlvilágra vagy a kedvenc/személyes kötődésű darabokat vihették magukkal, vagy a többi szettjüket továbbörökítették.

4.3. Kísérletek a női temetkezések csoportosítására a viseleti elemek összetétele és a temetkezési szokások alapján

Akár egy-egy temetőt, akár egy adott régiót illetően a leletegyüttesek, a temetkezési szokások és a temetők térhasználata alapján előforduló elkülönülési módozatokat vizsgáljuk, a leggyakoribb szempont a nemek, az életkorok, a regionális és kronológiai megoszlások esetleges sémáinak azonosítása. Az ezek által kirajzolódó, ismétlődő minták alapján a kora középkori kutatásban megkíséreltek különböző csoportokat felállítani az eltemetett(ek) jogi státuszára, vallási-, esetleg etnikai jellegű elkülönülésére vonatkozóan is. Utóbbi témában számos tanulmány megfogalmazódott főként a német és az angolszász kora középkori történeti- és régészeti kutatás keretein belül.

Ezen elméletek kialakításának azonban számos előfeltétele van. Az egyik a kronológia ismerete, azaz a leletek és kontextusuk minél pontosabb és megbízhatóbb datálásának képessége: ez alapvető feltétel ahhoz, hogy elkerülhető legyen a látszólag hasonló, de dinamikus jelentéstartalmat kifejező tárgyak egymás mellé helyezése, és hogy a történelmi fejlődés rekonstruálásában követhető legyen a fejlődésük.²⁷⁰ Továbbá a differenciálódást csak teljes képében, az eddigi kutatások részletes ismerete mellett, szigorú fogalmi keretek között és ennek kontextusában érdemes taglalni, lehetőség szerint természettudományos vizsgálatok bevonásával (antropológia, genetika, izotópos elemzések). Ezek kontrollja nélkül nem lehet semmiféle bizonyos megállapítást tenni az elkülönülési módozatok háttérének azonosítására.

A továbbiakban, egyrészt szem előtt tartva a disszertáció célját, alapvető tipokronológiai módszerét és a terjedelmi korlátokat, nem célom a társadalmi régészeti elemzések teljeskörű ismertetése és adaptálása, kizárólag statisztikai szempontok segítségével az esetleges elkülönülő csoportok felvázolása. Az elemzések elvégzéséhez a kronológia ismeretének előfeltétele adott, de a társadalmi jelenségek komplexitásából adódóan a kontextus elemzése a disszertáció kereteit szétfeszítené.²⁷¹ A következő fejezetben a módszertan szakirodalmi vonatkozásait, kutatástörténetét kizárólag áttekintő jelleggel tárgyalom, ezek a társadalmi differenciálódás alapvető elemeire, az esetlegesen fennálló társadalmi hierarchiára és a csoportidentitás megnyilvánulási módozataira irányulnak. Ezt kiegészíti a langobard korra vonatkozó kutatástörténeti ismertetés, melyet a 2.2.2.3. *(Romanizált közösségek Pannonia*

²⁷⁰ GIOSTRA 2022, 223.

²⁷¹ Önálló munkaként ld. HAKENBECK 2011; DÖHRER 2011; VIDA 2018.

langobard korában?) és 2.2.2.4. (*Társadalom a temetkezési rítus kontextusában*) fejezetben vázoltam fel. Ezt követően részletesen ismertetem az alkalmazott módszer kritériumait és az esetlegesen kirajzolódó csoportok főbb jellegzetességeit.

4.3.1. Kutatástörténet (rövid áttekintés)

A soros temetők által megörökített kora középkori társadalom régészeti szempontú vizsgálatára és a síregyüttesek csoportosítására a Meroving kori temetők kutatásának kezdetével egyidőben indultak el különböző kísérletek, a 20. század elejétől.²⁷²

A régészeti módszertanban mérföldkőnek számított a társadalmi csoportok elkülönítésének első tudományos igényű kísérlete, amely R. Christlein nevéhez köthető, aki a marktoberdorfi temető férfisírjainak minőségi csoportosítását végezte el. A legkorábbi kutatások módszerével egybecseng,²⁷³ hogy a férfisírok esetében a spatha jelenléte alapján következtek a társadalomban betöltött szerepre, így „A” és „B” csoportokat hozott létre, melyben spatha jelenléte a jobban felszerelt, gazdagabb mellékletekkel ellátott „B” csoportba tartozás kritériumaként szolgált.²⁷⁴ E kutatás mentén született disszertációja *Qualitätsgruppen unter den Grabausstattungen des 6. und 7. Jahrhunderts aus Süd- und Westdeutschland* (1968) címmel. Célként tűzte ki, hogy a mellékletek és viseleti elemek összességét minőségi csoportokba (*Qualitätsgruppe*) sorolja, mely alapján az elhunytat körülvevő közösség kontextusában az elhunyt vagyonára, egykori gazdasági erejére következtessen, azzal az igénnyel, hogy a korábbi kutatásban használt „szegényes sírok” vagy „gazdag sírok” terminológiáját elhagyja. A csoportokat alapvetően nem akarta kiterjeszteni a kora középkori társadalom jogi struktúrájára, de véleménye szerint ezek minden bizonnyal tükrözték a korabeli viszonyokat.²⁷⁵

²⁷² A korai kutatások részletes kutatástörténeti összefoglalását ld. DÖHRER 2011, 6–7.

²⁷³ DÖHRER 2011, 6.

²⁷⁴ CHRISTLEIN 1966.

²⁷⁵ CHRISTLEIN 1968; CHRISTLEIN 1973, 147. A női sírokat érintően összesen négy minőségi csoportot különített el, melyből a legmagasabb „D” jelzésűbe a nyugati Meroving térség lemagasabb rangú temetkezései tartoztak, melyek elkülönülnek a temető többi sírjától. A „C” csoportba a gazdag női sírokat sorolta be, melyekben megtalálható volt többek között az aranygyűrű, az aranygyöngy, vagy filigránózott aranygyöngy, az aranymarkolatú kés, a nyakláncba fűzött aranyfüggő, az aranyfibula, a *solidus*, az aranylemezkereszt, az aranyfülbevaló, az ezüst lábbeligarnitúrák, a bronzedény, a bronzveretes favödör, a bronz- vagy csontveretes ládika, az üveg ivókürt, az ún. *Rüsselbecher* típusú üvegpohár. A „B” minőségi csoportba tartoztak többek között a kengyel- és a kisfibulák, az ezüstérmék, az ezüstitűk, az ezüstgyűrűk, az ezüstfülbevalók, az ezüstkarperecek, az ezüstkorongfibulák, a bronz- és vas lábbeligarnitúrák, az övcsüngő, az áttört bronz díszkorongok, a bronz amulettkapszulák és egyes üvegedények. Ezek a tárgyak a „C” csoport sírjaiban is előfordulhatnak. A legalacsonyabban elhelyezkedő „A” minőségi csoportba a bronzfülbevalók, a 6. században üvegek és üvegyöngyök fordulnak elő. Ezek olykor előfordulhatnak a „B” vagy „C” csoport temetkezéseiben is. Férfisírok

Noha R. Christlein kísérlete először tette lehetővé, hogy nagyobb területekre vonatkozóan meghatározzák a leletegyüttesek szerkezetét, számos kritika érte a későbbiekben. H. Steuer 1979-es tanulmányában (*Frühgeschichtliche Sozialstrukturen in Mitteleuropa* c.) rávilágított a modell gyenge pontjára: a meghatározott csoportok egy olyan társadalmi struktúrát feltételeznek, amelyek rögzítettek, nem átjárhatók, továbbá a felosztás csak módszertani segédeszköznek számít, de nem a valós rétegződést reprezentálja. A valós helyzet azonban azt mutatja, hogy a „szegényesebben” berendezett és „fejedelmi” sírok között többféle átmenet is jelen van.²⁷⁶ A kutató továbbá rávilágított arra, hogy a kronológiai differenciáltság a sírmellékletek kombinációiban nem volt szempont.²⁷⁷

F. Siegmund szerint R. Christlein eredményeit az időben és térben (etnikailag) eltérő attribúciós szokás problémája is érinti.²⁷⁸ Példaként ide sorolta Judith Oexle lószerszámokról szóló munkáját (*Studien zu merowingerzeitlichem Pferdegeschirr am Beispiel der Trensen* c.). R. Christlein a felső, „C” minőségi csoport férfisírhajainak mellékleteiként többek között a lószerszámzatot és a zablát határozta meg. J. Oexle kimutatta, hogy e feltételezés, a lelettípus időben és térben egységes mellékelésének szokása tévesnek bizonyul.²⁷⁹ Ehhez a problémakörhöz kapcsolódik C. Theune 2002-ben közzétett kutatása, melyben kimutatta, hogy Alamannia területén belül regionális különbségekkel kell számolni a temetkezési szokásokat illetően, amelyeket nem szabad társadalmi különbségként értelmezni.²⁸⁰

Hasonló módszertannal történő megközelítéseket a későbbiekben is alkalmaztak. Ezek között említendő Sabine Donié schretzheimi temetőre vonatkozó minőségi csoportjai, melyben a leletegyütteseket mennyiségük és minőségük szerint rendszerezte.²⁸¹ S. Walter a mengeni temető esetében is a sírmellékletek mennyisége alapján alakított ki minőségi csoportokat, melyben egyes tárgyaknak meghatározó, rangjelző szerepet tulajdonított (pl. spatha,

esetében az „A1”-ben nyíl(ak), egyszerű övek voltak, az „A2”-ben egy sax, egy lándzsa, nyilak, öv, sarkantyú, a „B” csoportban teljes fegyverzet, spathával, a 6. században üvegedények. A „C” csoport az előzővel megegyező fegyverzet mellett aranygyűrűt, lószerszámzatot, bronzedényeket és a 7. századtól üvegedényeket tartalmazott. A „D” csoport az előzővel azonos tartalmú együtteseket foglalta magába, de személyre szabott termékeket is tartalmazott. Ld. CHRISTLEIN 1973, 147–180; CHRISTLEIN 1978.

²⁷⁶ STEUER 1979, 630. H. Steuer a szigorúan rétegzett kora középkori társadalom képét szembe állítja egy többdimenziós társadalmi struktúrával, amely rugalmasabb, nyitottabb fokozatokkal bír, a pozíciók mobilisak és a rangok képlékenyebbek voltak (STEUER 1979, 600, Abb. 2. Továbbá ld. SIEGMUND 2000, 317).

²⁷⁷ STEUER 1982, 317–335.

²⁷⁸ SIEGMUND 2000, 317.

²⁷⁹ SIEGMUND 2000, 317. Ld. OEXLE 1992, 107.

²⁸⁰ THEUNE 2002; ld. DÖHRER 2011, 9.

²⁸¹ DONIÉ 1999.

kengyelfibula, fibula, nemesfémgyűrűk).²⁸² A két csoportosítás, noha jobban igazodik a lelőhely kronológiájához, nem tudott túllépni az egyes tárgyaknak tulajdonított rangjelző funkciókon. A „szegényesebben” felszerelt (Christlein) „A” és „B” csoportokon belül Constanze Döhrer különböző átmeneti struktúrákat alakított ki, mellyel szemléltette a társadalom komplexitását.²⁸³

A sírmellékletek viszonylagos szegénységét S. Brather elemzései szerint az eltemetett életkora jelentősen befolyásolhatja, melyet a fibulaviselet életkorfüggése kapcsán már fentebb kifejtettem (ld. 4.2.5. fejezet). S. Brather több átfogó elemzésében is amellett érvelt, hogy a sírmellékletek viszonylagos gazdagsága nem tükrözi a társadalmi hierarchia módozatait. Ez az életkorra kivetítve úgy magyarázható, hogy a gyermekek és az idősek temetkezései az életkorukból, így a társadalmi szerepvállalásukból kifolyólag gyakran szegényesebbek, kevésbé felszereltek, ezért tévesen a „szegény” temetkezések közé sorolták ezeket.²⁸⁴ Ez persze nem azt jelenti, hogy kizárólag életkor alapján kerültek az elhunythoz különböző viseleti elemek, tárgytipusok, vagyontárgyak. P. de Vingo elemzése szerint az itáliai langobard női temetkezések azt mutatják, hogy nemcsak a magas rangú nők kapták meg a családjuknak kijáró hatalmi kitüntetések, hanem még a korán elhunyt lányoknak is biztosítottak a származásuknak méltó sírboltot, ajándékokat, ruhákat, ékszereket és egyéb tárgyakat, melyeket helyi és bizánci műhelyekből szereztek meg.²⁸⁵

A temetkezési szokások és a síregyüttesek jellegének vizsgálatai az 1990-es évektől induló társadalom-, identitásrégészeti kutatásokban nagyobb szerepet kaptak. A mai nézet a sírmellékletek kiválasztásáról és azok jelentőségéről jelentősen megváltozott. Míg R. Christlein a temetkezési tárgyakat az elhunyt személy vagyonának kifejeződésekként értelmezte, ma már úgy vélik, hogy a temetkezési tárgyak kiválasztásakor a temetkező közösség szándéka állhatott a középpontban. S. Brather kiemelte, hogy a temetésben különböző csoportok vehettek részt, így az is elképzelhető, hogy nem csak családtagok járultak hozzá a sírokban talált felszereléshez. A társadalmi megbecsültséget, valamint a családon kívüli egyéb csoporthoz tartozást is tükrözhetette a rítus egy-egy eleme.²⁸⁶ Azonban fontos hangsúlyozni, hogy a

²⁸² WALTER 2008, 202–206. Kritikát ld. DÖHRER 2011, 12.

²⁸³ DÖHRER 2011.

²⁸⁴ BRATHER 2005, 170; BRATHER et al. 2009, 289–375.

²⁸⁵ DE VINGO 2020, 708.

²⁸⁶ BRATHER 2007, 201–203; BRATHER 2008, 150–154. A témáról bővebben ld. DÖHRER 2011, 13. Ugyanitt teljességre törekvő kutatástörténeti összefoglalással, mely felment ezek ismertetése alól: DÖHRER 2011, 13–20.

társadalmi státusz valamilyen módon összefüggthetett a sírban talált tárgyakkal és viseleti elemekkel. Minél nagyobb volt a haláleset potenciális veszélye a társadalmi kapcsolatok megszakadására, annál nagyobb szükség volt arra, hogy erőforrásokat fordítsanak a kapcsolatok helyreállítására reprezentáció és ajándékozás révén. Ez a sírok „gazdagságában” nyilvánul meg.²⁸⁷ A társadalmi megbecsültség, fontosság általában az adott közösségben a társadalmi hierarchiában betöltött magasabb pozícióval függ össze.

A sírok csoportosítása szempontjából egy másik mérföldkő volt F. Siegmund módszere, aki elkülönítette a szászok, a frankok, az alamannok és a türingek 5–7. századi leletanyagát a sírleletek, a temetkezési szokások, egyes technológiai jellemzők statisztikai vizsgálatával és elterjedésük elemzésével.²⁸⁸ F. Siegmund a „csoportidentitás” kutatásának új módszerét dolgozta ki, mely szerint leletkombinációkat keres, és vallja, hogy a leletek és temetkezési szokások statisztikai elemzése elősegíti a regionális jellegzetességek meghatározását, kulturális csoportok, vagy akár az adott területen élő népességnek/etnikumnak az azonosítását.²⁸⁹

A különböző csoportidentitások kérdéskörét taglalva nem lehet elmenni az etnikai identitás problematikája mellett sem. A kora középkori etnikumok történeti megközelítésében Reinhard Wenskus 1961-ben megjelent *Stammesbildung und Verfassung* c. munkája forradalmat indított el. Elméletében az etnogenezis (*Stammesbildung*) vált a magyarázatok domináns modelljévé, amely az etnikai identitás kialakulásához vezetett.²⁹⁰ A történészek ezt követően az etnikai hovatartozásról olyan összetett nézeteket alakítottak ki, amelyek az önazonosítás fontosságára összpontosítanak.²⁹¹ Az etnikummal kapcsolatos elméletek kidolgozásában a régészet kevésbé volt aktív, és az anyagi kultúra elemzése ezért a legtöbb ilyen jellegű kutatásból hiányzik. Legtöbb régész azonban továbbra is az etnikai paradigma oldaláról közelíti meg az anyagi kultúrát.²⁹² Ha leegyszerűsítve csak a leletek, a leletösszetételek és a temetkezési szokások differenciálódására összpontosítunk az etnikai identitás kérdéskörében, vissza kell utalni a kengyelfibulák esetében is felmerült, S. Brather-

További összefoglalások kutatástörténeti vonatkozással ld. VIDA 2006, 203–215; HAKENBECK 2011, 11–26, 85–101; KONCZ – SZILÁGYI 2017, 193–215; VIDA 2018, 11–13. Langobardok esetében: DE VINGO 2020.

²⁸⁷ HALSALL 1996, 13.

²⁸⁸ SIEGMUND 1998; SIEGMUND 2000.

²⁸⁹ VIDA 2018, 16. A módszer kritikájáról ld. HAKENBECK 2011, 23.

²⁹⁰ Eredeti forrásban ld. WENSKUS 1961. Kritikai összefoglalóval pl. HAKENBECK 2011, 19–20.

²⁹¹ HAKENBECK 2011, 21. Vonatkozó szakirodalom a történettudomány oldaláról ld. WOLFRAM 1979; GEARY 1983, 15–26; WOLFRAM 1985, 97–151; AMORY 1993, 1–28; AMORY 1994, 1–30; POHL 1994b, 9–26; AMORY 1997; GEARY 2002; POHL 1998, 17–69; POHL 2002, 221–239.

²⁹² HAKENBECK 2011, 22. Ugyanitt teljeskörű kutatástörténeti ismertetéssel. Bővebben ld. HAKENBECK 2011, 21–24.

féle nézőponthoz, mely szerint az anyagi kultúra bármilyen etnikai értelmezése hibás, maga az etnikai identitás és az anyagi kultúra közötti kapcsolat olyan megfoghatatlan eszmék által meghatározott, hogy értelmezésük nem lehetséges. A régészet csak azt a keretet vagy kontextust figyelheti, amelyben a leletek előkerülnek. Legjobb esetben is csak ezt érthetjük meg, nem pedig az egyes szimbólumokat és helyzeteket.²⁹³ Míg a korai kutatások esetében is felmerült, hogy a férfiaknál a temetkezési rítust a státusz (ld. *spatha* jelenléte alapján), addig a női temetkezési rítust az etnikai hovatartozásra meghatározására használták, amely már a kengyelfibulák esetében is említésre került.²⁹⁴

A langobard kori női sírok differenciálódásának vizsgálatához iránymutatásul leginkább talán S. Hakenbeck 2008-as munkája (*Local, regional and ethnic identities in Early Medieval cemeteries in Bavaria* c.) szolgálhat legjobban, melyben a kronológia mellett az identitás módozataira is próbált választ találni. Szerinte az etnikai identitás megértéséhez a temetkezési rítus egészére kell összpontosítanunk. Amellett, hogy megvizsgáljuk, hogy milyen típusú fibulákat mikor használtak, a rítus más aspektusait is figyelembe kell vennünk: a fibulatípusokat az egyes temetők kontextusában, ezek kombinációit és számát, továbbá a temetkezés/viselet további összetevőit, mint például az övcsüngőket és az egyéb ruházati elemeket. Végül mindezeknek a testen és a sírban elfoglalt helye is fontosnak bizonyul a (halotti) viselet típusának rekonstrukciójában.²⁹⁵ A langobard kori nők esetében is fontos szempont, hogy S. Hakenbeck szerint az öltözködés és a fibulák használatának általános hasonlósága egy régiófeletti identitás kifejeződése lehetett. A viseletben és a temetkezési rítusban mutatkozó helyi különbségek a helyi identitás érzetét kelthették. Vagyis ezek összessége a különböző helyi identitások kifejeződései voltak, melyeket a közösségek sajátos rítusa, és ezen keresztül a települések is fenntartottak. A vizsgált bajuvár temetőkből a 4. fázistól kezdve, kb. a 580–650 környékétől ezek a helyi különbségek eltűntek, a temetkezési szokások homogenitása és a viselet bizánci divathoz való igazodása volt azonosítható. További fontos megfigyelése volt, hogy az 1. fázistól (kb. 450–510) az 5. fázisig (650+) a női temetkezési gyakorlat három nagy változáson ment keresztül: a késő antik temetkezési szokásoktól indult a barbár, majd vissza a római-bizánci asszociációkhoz. E változásoknak volt egy másik vonulata is: a helyi temetkezési

²⁹³ BRATHER 2002, 172.

²⁹⁴ HAKENBECK 2011, 81.

²⁹⁵ HAKENBECK 2011, 81.

gyakorlatoktól, amelyek az egyes közösségek identitását fejezték ki, a homogenitást hangsúlyozó rítus felé haladtak.²⁹⁶

Ezen eredmények és a langobard kori anyag kapcsán tett megfigyelések mentén számos ponton el lehet indulni, ha a társadalom differenciáltságát kíséreljük meg szemléltetni. A társadalmi hierarchia szempontjából R. Christlein minőségi csoportjaira nem feltétlenül találunk helyettesítő módszereket, így ezt a sok kritikai megjegyzést ért megközelítést nem alkalmaznám. A langobard kor esetében leginkább a helyi identitások azonosításában, a F. Siegmund és a S. Hakenbeck által elvégzett összehasonlító elemzésekben látom a megoldást, mely kiterjed a bolygatatlan temetkezések teljeskörű elemzésre. Ez magába foglalja a temetkezési szokások összességét, a viselet jellegét (övcsüngő és fibula jelenléte) és a viseleti helyzetek együttes elemzését. Az ismétlődő minták alapján talán eltérő identitással rendelkező csoportokat is el tudunk elkülöníteni. Természetesen nem tudjuk feltétlenül megválaszolni, hogy ezek fennállásának hátterében mi állhat (pl. jogi státusz, vallás, etnikum), s mint utaltam rá, nem is volt célom, de ezekkel az eredményekkel talán árnyaltabban tudjuk tárgyalni a langobard kori kutatástörténetben visszatérő elméleteket.

4.3.2. Kísérletek a langobard kori pannoniai női sírok csoportosítására

A langobard kori női sírok analízise a temetkezési szokások, az övcsüngő- és fibulaviselet jelenléte és a kengyelfibulák viseleti módja szerinti differenciálódásra alapul. A korrespondencia-analízis és a szeriáció alapelvei megegyeznek a kronológiai fázisok kialakításakor tett kritériumokkal (ld. 4.1.3.1. fejezet), melyben a kétirányú táblázat sorait a bolygatatlan női sírok alkotják, az oszlopokat az alapvető temetkezési szokások:

1. *a sírgödör formája* – PETERS et al. 2014 alapján²⁹⁷ A1 = padkás, A2 = padkás, négy sarkában cölöplyukkal, B1= aknasír, B2= aknasír cölöplyukkal; az A2 nem szerepelt egyik temetkezésnél sem, így a végleges táblázatban nem rögzítettem.
2. *a sírmélység* – 7 szakaszra bontva a könnyebb kezelhetőség szempontjából: 1. 100 cm alatt, 2. 100–130 cm, 3. 140–170 cm, 4. 180–210 cm, 5. 220–260 cm, 6. 260–320 cm, 7. 320 cm felett; a táblázatban az alábbi módon jelölve: sírmélység n [n=a mélységhez rendelt szám].

²⁹⁶ HAKENBECK 2011, 95. Hasonló asszimilációs folyamat követhető Itáliában, ld. DE VINGO 2020, 708.

²⁹⁷ PETERS et al. 2014, 342, Abb. 3.

3. *a koporsó jelenléte és típusa* – rönkkoporsó, deszkakoporsó, koporsó (?), nincs koporsó.
4. *az öltözet típusa*, melynek négy módozatát a fibula és az övcsüngő jelenléte határozta meg – 1. fibulával és övcsüngővel, 2. övcsüngővel, fibula nélkül, 3. fibulával, övcsüngő nélkül, 4. fibula és övcsüngő nélkül; a táblázatban az alábbi módon jelölve: n [n=az öltözetpushoz rendelt szám].
5. *a mellékletek jelenléte és típusa* – kerámia, állatcsont, üvegedény, takácskés a gyűjtésbe vont sírok alapján.
6. *a kengyelfibulák jelenléte és helyzete* – a medencén, a combok között és a vállon való viseleti mód elkülönítése; S. Hakenbeck (2011) kritériumai alapján, a kengyelfibulák irányát nem vontam be az elemzésbe.

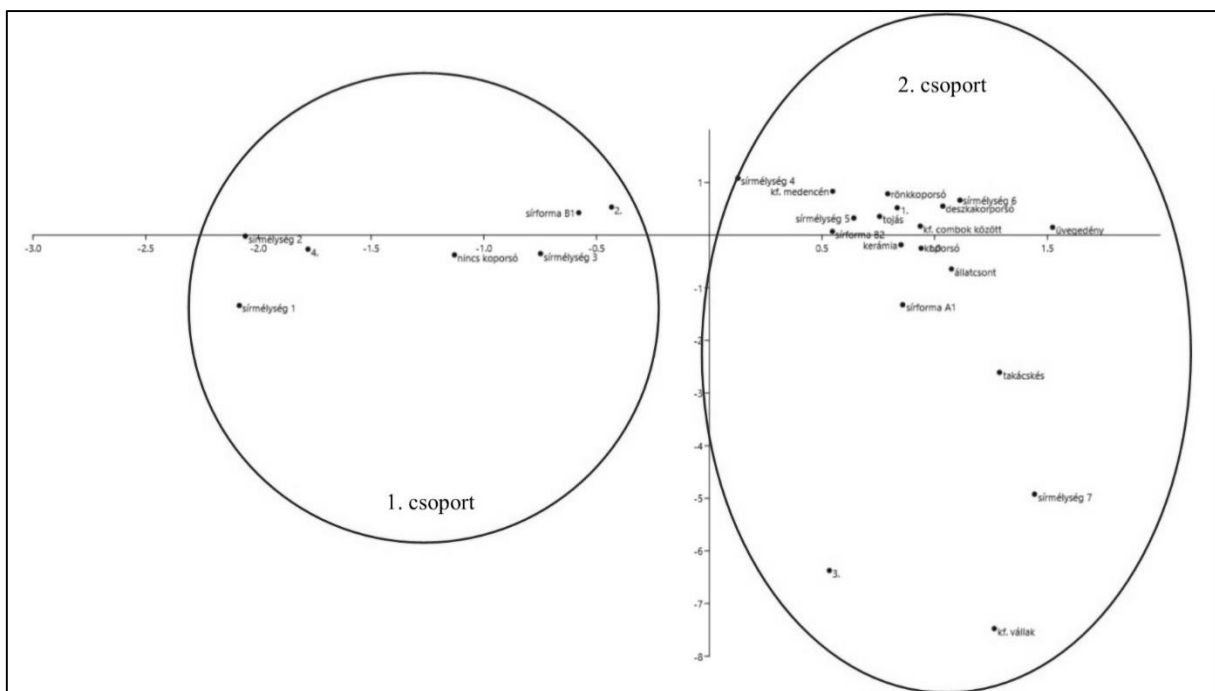
Különböző teóriákra épülő tényezők, mint pl. a Hegykő-csoport esetében a fülbevalók, a karperecek, a keresztbe tett kéz jelenléte nem torzította az eredményeket, e nélkül is reprezentatívnak kell bizonyulnia a mérésnek. Továbbá a tájolás esetében sem rögzíthetünk jelentősebb eltéréseket, általánosan Ny-K és ennek enyhe É-D irányba való eltolódásával számolhatunk.

Az adatbázisba kizárólag a bolygatatlan leletegyüttesek kerültek, kivételt képez ez alól a szőládi 21. sír, amelynél a másodlagos sírfelnyitás ellenére a fibulák számát és a leletek elhelyezkedését tekintve teljes leletegyüttessel számolhatunk. A rögzített temetkezések között előfordulnak olyan bolygatatlan sírok is, melyek nem minden esetben kerültek a katalógusba, tekintve, hogy nem szerepelt bennük viseleti elem, de hasznosnak bizonyult felvételük a temetkezési szokások differenciálódásának teljes képe miatt. Továbbá előfordultak olyan katalógusba vett temetkezések, melyekhez nem járult viseleti elem a táblázatban. Ezek jó részében vagy gyöngynyaklánc, vagy vascsat, vagy vaskés, vagy ezek kombinációi feküdtek. A felsorolt általános jellegű lelettípusok nem szerepelnek a kétirányú táblázatban. Az adatbázisba összesen 60 temetkezés került, amely megfelelt az összes paraméternek.

4.3.2.1. Statisztikai elemzés

A komponensek eloszlása

Az elemzés szórásdiagrammjában, mely a temetkezési szokások és a viselet-típusok együttes vizsgálatára irányult, két erősen elváló csoport rajzolható körül, ezen belül különböző átmenetek jelentkeztek [ld. 29. kép]:

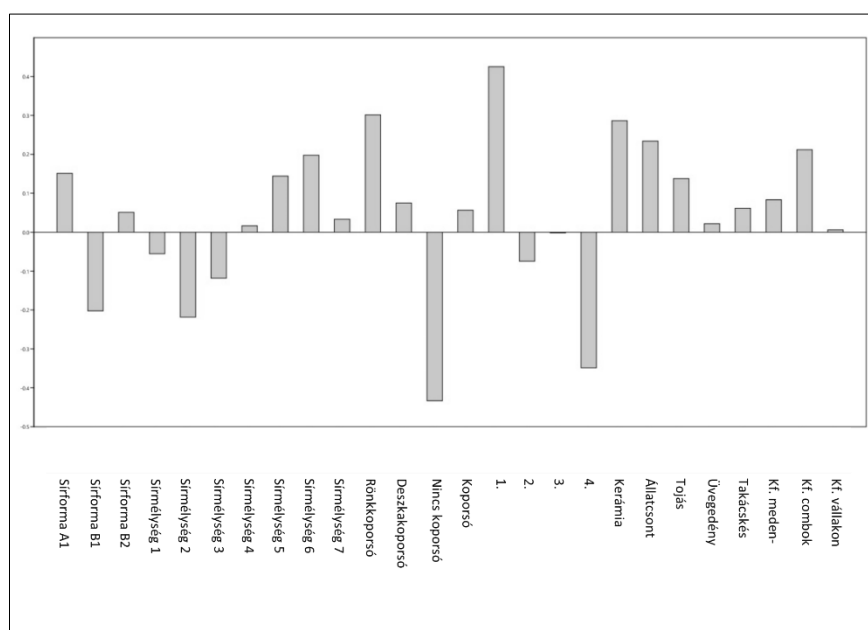
29. kép. A temetkezési szokások és a viselet-típusok megoszlása (korrespondencia-analízis).

Alapvető elkülönülést mutatnak az Y–Y-tengely bal oldalán az 1. és a 2. sírmélység (100–130 cm) tartományába eső aknasírok (B1), a koporsó nélküli, a melléklet nélküli és az övcsüngő és fibula nélküli temetkezések (4. viseleti mód). Az alábbiakban a bal oldali csoportosulásra 1. csoportként hivatkozom.

A Y–Y-tengelytől jobbra eső temetkezések már eltérő sírformákat tartalmaznak, főként sírépítményeket (A1, padkás; B2, cölöpös akna), melyek leginkább a 4–6. közötti mélységtartományba esnek (180–320 cm), továbbá koporsókat (deszka- és rönkkoporsó), emellett kerámia-, állatcsont- vagy tojásmellékleteket. Ezek egy kört alkotnak a fibulával és az övcsüngővel rendelkező öltözetekkel (1. viseleti mód), vagy az ezeket a paramétereket hordozó övcsüngős temetkezésekkel (2. viseleti mód). Előbbi esetben a kengyelfibulák a combok között és a medencén is elhelyezkedtek. Ebbe a körbe tartoznak a takácskést vagy üvegedényt tartalmazó gazdagabban felszerelt temetkezések is. Az alábbiakban a tárgyalt körre 2. csoportként hivatkozom. A 2. csoport paramétereinek felel meg a X–Y-tengely (utóbbi –1 és –8 közötti) tartományban kialakult alcsoport, ahol fibulás és övcsüngő nélküli viselet jelent meg (3. viseleti mód) a két vállon viselt kengyelfibulával, igen mély, 7. tartományba (320 cm felett) eső mély sírgödörrel. Mellékletként egyértelmű kapcsolódást a takácskés mutat.

Az X/Y-tengely két oldalán origóhoz közel eső elemek a két csoport közötti átmeneteket képviselik, ilyen a 2. (övcsüngővel, fibula nélkül) viseleti mód, a B1 (akna)sírforma, a 2–4. tartományba eső sírmélységek, a nem azonosított koporsó típus vagy koporsó nélküli sírok, a melléklet nélküli sírok. Az esetleges 1. viseleti módba tartozó temetkezések közül az origóhoz közel állnak a medencén viselt kengyelfibulával jellemezhető öltözet.

Az elkülönülést hasonlóan jól reprezentálja a főkomponens elemzés (PCA), melyben a

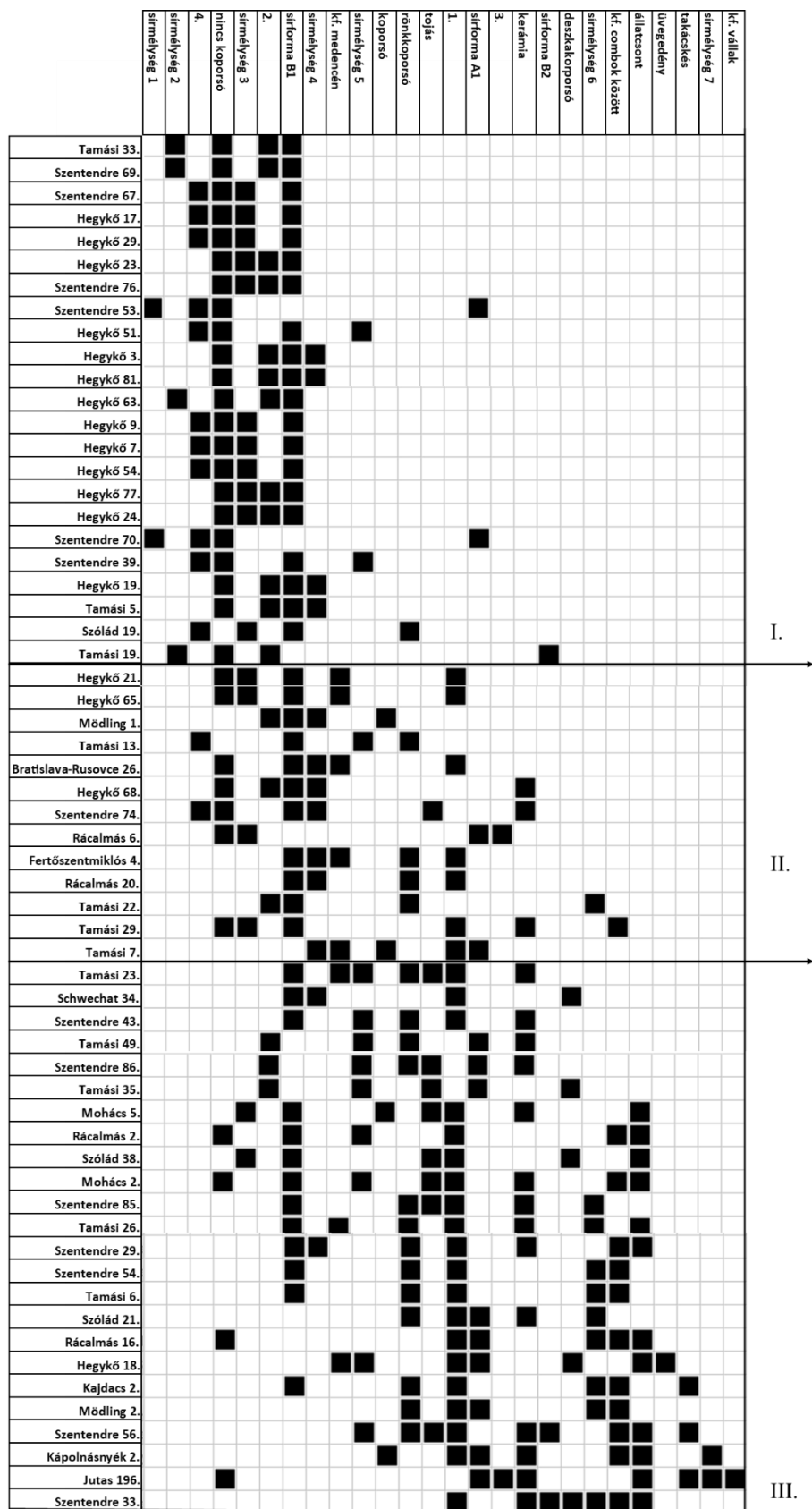

30. kép. A temetkezési szokások és a viselet-típusok megoszlása (PCA).

negatív tartományba az 1. csoport elemei, a pozitív tartományba a 2. csoport elemei tartoztak, míg a tengelyhez közel eső értékek mindkét csoportban több kombinációban szereplő elemek köztes értékeket képviselnek. Egyedül a pozitív tartományban a 0-hoz közelítő értékek reprezentáltak gyengébben, mint a vállon viselt kengyelfibulák és a 3. vi-

seleti mód (fibulával, övcsüngő nélkül) [30. kép].

Ha szeriációval rendezzük az adatbázist, a kirajzolódó sémákat pontos paraméterekkel meghatározható csoportokba tudjuk rendezni. Ezek megoszlása a 31. képen látható:

31. kép. A temetkezési szokások és a viselet-típusok megoszlása (szériáció).

Az I. szintet az 1–5. közötti sírmélység jellemzi, ebben a 2. és a 3. tartomány dominál, az 1.-t 2 db, a 4.-t 4 db és az 5.-t 2 db sír képviseli. A viseletben vagy nem jelent meg a fibula és az övcsüngő (4. viseleti mód), vagy kizárólag kevésbé összetett övcsüngővel lehetett számolni (2. viseleti mód). A főbb jellemzők között említhető, hogy az elhunytat koporsó nélkül helyezték a sírgödörbe, egy eset kivételével, melyben rönkkoporsó volt megfogható. Az elhunytat egyszerű aknasírba (B1) helyezték, csak egy esetben párosultak ezek a kombinációk padkás gödörrel (A1). A mellékletek és a fibulák nem jellemzőek az I. szinten.

A felsorolt kombinációk alapján ehhez a szinthez tartozik a hegykői temető sírjainak nagy része (Hegykő 3. sír, 7. sír, 9. sír, 17. sír, 19. sír, 23. sír, 24. sír, 29. sír, 51. sír, 54. sír, 24. sír, 63. sír, 77. sír, 81. sír), mindössze négy kivétellel, továbbá néhány szentendrei (Szentendre 39. sír, 53. sír, 67. sír, 69. sír, 70. sír, 76. sír), tamási (15. sír, 19. sír, 33. sír) és egy szőládi (Szőlád 19. sír) temetkezés is.

A II. szinten eltűnik az 1. és a 2. sírmélységtartomány, főként a 3–4. tartományba sorolható, közepes mélységű gödrök jelennek meg, 1 esetben egy 5. és 1 esetben egy 6. tartományba sorolható. A viseleti módok között dominálnak a fibulával és övcsüngővel ellátott temetkezések (1. viseleti mód), de felbukkannak a fibula és övcsüngő nélküli (4. viseleti mód), az övcsüngős (2. viseleti mód) és kizárólag a fibulás sírok is (3. viseleti mód). A fibulaviselet kapcsán megjegyzendő, hogy ebben a körben a medencén viselt kengyelfibulák voltak a jellemzőek, kizárólag egy esetben a combok között viselt. A szinten továbbra is az aknasír (B1) marad a domináns forma, két esetben alkottak kombinációt padkás gödörrel (A1). Az elhunytat vagy koporsó nélkül, vagy koporsóban temették el, ezek arányosan oszlanak meg, hasonlóan a rönk- és a deszkakoporsók száma. A mellékletek között már megjelenik a kerámia, összesen két sírnál és a tojás egy sírnál.

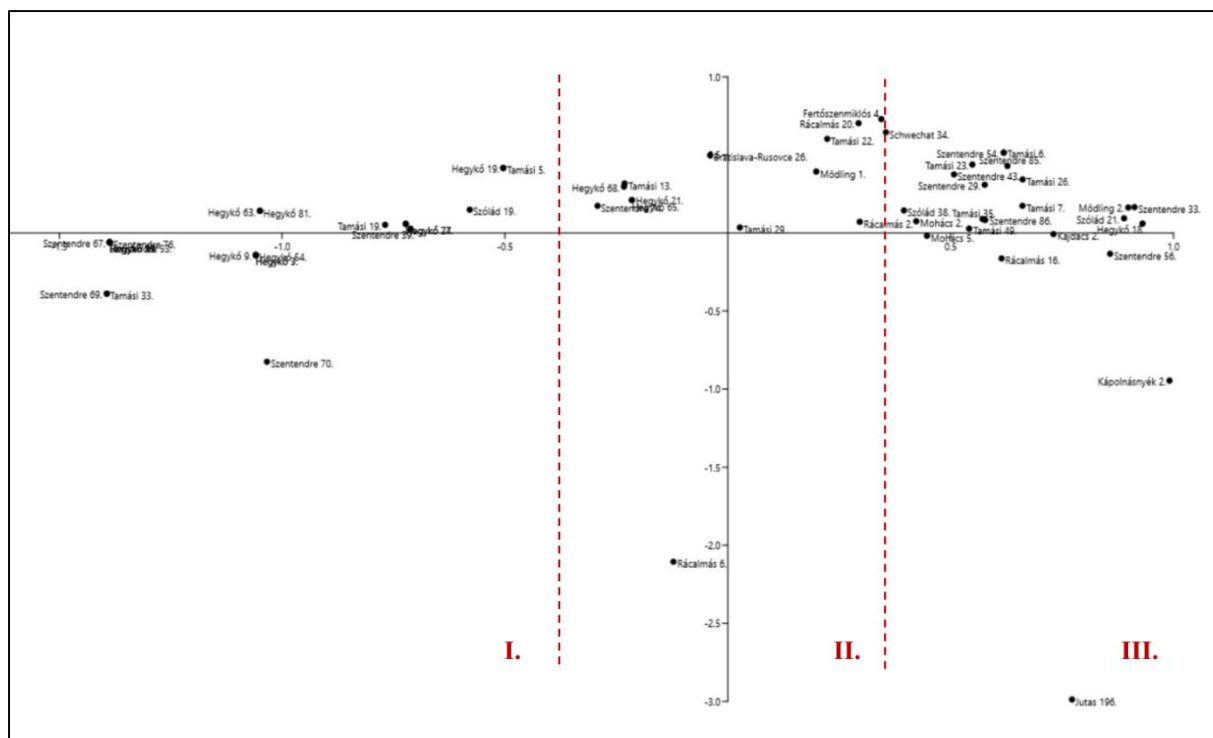
A II. szint temetkezései közé sorolható az oroszvári/rusovcei 26. sír, a fertőszentmiklósi 4. sír, a hegykői 21., 65. és 68. sírok, a mödlingi 1. sír, a rácalmási 6. és 20., a szentendrei 74. sír és a tamási 7., 13., 22. és 29. sírok.

A III. szinten eltűnik az 1–2. sírmélység, és a fibula, övcsüngő nélküli viselet (4. viseleti mód). Továbbá csak négy temetkezés esetében hiányzik a koporsó, két-két esetben lehet számolni 3. és 4. sírmélységgel, továbbá három temetkezésben kizárólag övcsüngővel (2. viseleti mód). Alapvető jellemzők közé tartozik, hogy a sírok az 5–7. közötti mélységtartományokba sorolhatók be, melyből az 5. és a 6. a domináns, a 7.-t csak két temetkezés reprezentálja. A szinten az idézett három sírt leszámítva az övcsüngős, fibulás

viseleti módok vannak kizárólag jelen (1. viseleti mód), A fibulaviselet esetében mindenképpen kiemelendő, hogy a combok között viselt kengyelfibulák voltak a gyakoriak, kizárólag három sír esetében voltak a medence környékén és egy sír esetében a vállaknál. A sírformáknál jelen vannak az akna- (B1) és a padkás (A1) sírok, de két esetben cölöpös szerkezettel (B2) is számolhatunk. Az idézett négy sír kivételével a halottat koporsóban temették el, főként rönk-, ritkán deszkakoporsóban. A rítusban általánosnak bizonyul az állatcsontok, az edények és a tojások mellékelése, de néhány esetben megjelennek a takácskések és az üvegedények is.

A III. szint temetkezései az alábbiak: Hegykő 18. sír; Jutas 196. sír; Kajdacs 2. sír; Kápolnásnyék 2. sír; Mohács 2. és 5. sír; Mödling 2. sír; Rácalmás 2. és 16. sírok; Schwechat 34.; Szólád 21. és 38. sírok; Szentendre 29. sír, 33. sír, 43. sír, 54. sír, 56. sír, 85. sír, 86. sír; Tamási 6. sír, 23. sír, 26. sír, 35. sír, 49. sír;

A felsoroltak alapján egyértelmű, hogy kizárólag kombinációs elemzésekkel lehet mintákat alkotni, önálló rítuselemek vagy viseleti módok nem jeleznek bármiféle elkülönülést. Ezért fordul elő, hogy minden szinten az alapvető jellemzők mellett néhol előfordulnak a szomszédos szintek néhány jellemzői. Természetesen a felállított szintek közötti határok szubjektívek, ezek mesterséges kategóriák, mely a szeriáció és a korrespondencia eredményeiként vázolhatók fel. A szintek a felsorolt paraméterekkel, egyes jellemzők fokozatos eltűnésével és az egyre több elemből álló kombinációkkal jellemezhetők. Az I. és a III. szint között egyértelmű elkülönülés mutatkozik. Míg az I. szint temetkezései szinte teljesen megfelelnek a korrespondencia-analízis sírok szerinti kimutatásának egyértelműen elkülönülő 1. csoportjával, addig a III. szint temetkezései a 2. csoportnak felelnek meg. A II. szint a két csoport közti átmenetet reprezentálja, vegyes összetétellel (a korrespondencia-analízisben az Y-tengely felé közelítő értékekkel) [32. kép].

32. kép. A korrespondencia-analízis összevetése a szeriáció eredményeivel.

Értékelés

Az egyes szintek kiértékelését legalább három adott szempont alapján lehetett elvégezni, az elhalálozási életkorok, az időrend és a regionális elterjedés alapján:

A mérés során időrendi eltérés nehezen vizsgálható, hiszen az I. szint temetkezései nem tartalmaznak olyan lelettipusokat, melyeket keltezni lehetett, kizárólag néhány gyöngynyakláncot, esetleg orsógombot, vaskést, agancsfésűt, néhol egy-egy díszfüggőt. Egyetlen olyan temetkezés, mely viszonylag több viseleti elemet tartalmazott, a hegykői 54. együttes volt, melyben a gyöngynyaklánc, a vascsat, és a vaskés mellett fémfüggesztő, régi leletek, díszfüggő és állati eredetű amulett is bekerült a sírba. Az I. szintbe illeszkedett be a két 1. fázisba sorolt poliéderes fülbevalót viselő nő sírja (Hegykő 3., Szentendre 69.) és a romanizált jellegű viseletben eltemetett, poliéderes fülbevalót, fejes stylus-tűt és gyűrűt tartalmazó hegykői 23. síregyüttes. A szeriációban a két sírhoz közel állt, vagyis azokkal azonos paraméterekkel rendelkezett a nem keltezhető, viszont, huzalfülbevalót, vaskarperecet és egy kisméretű táskacsatot tartalmazó hegykői 17. sír.

A sírok egyértelműen ÉNy-Pannoniában, Hegykőn koncentrálódnak, összesen 13 sírral, ÉK-en, Szentendrén 6 sírral és D-Pannoniában, Tamásiban 3 sírral, Szóládon 1 sírral.

Az életkor adatok az I. szinten azt mutatják, hogy míg a hegykői temető esetében minden életkor képviselve volt (1 inf. I, 1 inf. II, 1 juv., 7 ad., 2 mat., 1 sen.), addig a többi temetőben főként a matus korosztály dominált, Szentendrén 4 sírral, Tamásin 1 sírral. Gyermeksírok közül egy azonosítatlan korcsoportba tartozó temetkezést lehetett besorolni a szentendrei temetőből. A juvenis korcsoportot Tamásin egy sír képviselte. A felnőtt korúak temetkezéseit az I. szinten egy juvenis-adultus korcsoportba tartozó szőládi sír és adultus korcsoportba tartozó szentendrei sír teszi ki.

Az eloszlás alapján kijelenthető, hogy Hegykőn egyértelműen nem életkor alapon csoportosult az I. szint, míg a többi temetőből főként az idősebb (mat.) vagy a fiatal, fiatal felnőtt nők (juv., juv.-ad.), gyermekek sírjai voltak a jellemzőek, mely az életkor és az ahhoz társuló rítusbeli különbségek szerinti differenciálódást mutatja.

A II. szinten összesen három 1. fázisba sorolható sír fordult elő (Oroszvár/Rusovce 26., Fertőszentmiklós 4., Tamási 22.), egy 2. fázisba tartozó (Rácalmás 6.) és hat 3. fázisba tartozó (Hegykő 21. és 65., Rácalmás 20., Tamási 7., 13., 22., 29.). Két sírt nem lehetett keltezni (Hegykő 68., Szentendre 74.). A fázisokba helyezhető sírok száma igazodik a 3. fázis alapvető reprezentáltságához, azzal a tendenciával, hogy az 1. fázis alapvetően ritkább feltűnése ebben az esetben kiemelkedő, három sírral volt képviselve.

A szint sírjai Pannonia teljes területén szóródtak, ÉNy-i és É-i dominanciával. Előbbire jó példa, hogy Hegykőről 3 sír, Mödlingből 1 sír, Fertőszentmiklósról további 1 sír kapcsolódik a körhöz. É-, ÉK-Pannoniából ide tartozik még az oroszvári/rusovcei temető 1 sírral, a rácalmási temető 1 sírral és a szentendrei további 1 sírral. D-Pannoniából a tamási temetőből 4 sír tartozik a II. szinthez.

Az elhalálozási életkorok hasonlóan nagyobb szórást mutatnak, három gyermeksírral (inf I./gyermek), a hegykői, a szentendrei és a rácalmási temetőkből. Ezek nem keltezhetőek, egyetlen kivétellel, mely a rácalmási 6. gyermeksír többször idézett, 2. fázisba sorolt, hosszú életű kisfibulákkal eltemetett egyénét jelenti. Juvenis-adultus korú nő váza a mödlingi temetőből szintén nem keltezhető. Ezek tehát fibulát nem, de mellékleteket és/vagy övcsüngőt tartalmaztak. A felnőtt korosztály jelentősen nagyobb számban volt jelen, összesen hét temetkezéssel (4 ad. és 3 mat.), melyek közül négy a 3. fázisra (3. ad. és 2. mat.) és kettő az 1. fázisra (1 ad., 1 mat.) volt keltezhető. A két korcsoport Hegykőn, Tamásin és Oroszváron (Rusovce) is feltűnt egyenlő arányban. A felnőtt korcsoportból mind a fibulás-övcsüngős, mind

csak övecsüngös temetkezések ismertek, melyek különböző kominációban, de nem nagy számban adatolhatóak egy-egy temetkezés esetében.

A szintet leginkább az átmeneti temetkezések teszik ki, melyek a felnőtt korcsoport esetében a kevésbé felszerelt, „szegényesebb” sírok jelentik, továbbá a kissé jobban felszerelt, a felnőttekhez társítható temetkezési rítussal eltemetett gyermekek sírjait.

A III. szinten már ritkán jelent meg korai temetkezés, ebből egy az 1. fázisba (Schwechat 34.), kettő a 2. fázisba (Tamási 23., Szentendre 43.) illeszkedett és négyet nem lehetett keltezni (Szólád 38., Szentendre 86., Tamási 35. és 49.). A III. szint legtöbb eleme a 3. fázist képviseli, összesen 14 leletegyüttes (Hegykő 18., Mohács 2. és 5., Mödling 2., Rácalmás 2., Szólád 21., Szentendre 29., 33. 54. és 85., Tamási 6. és 26.) és kizárólag ebben jelenik meg a 4. fázis öt vonatkozó sírral (Jutas 196., Kajdacs 2., Kápolnásnyék 2., Rácalmás 16., Szentendre 56.).

A temetkezések szóródása Pannonia-szerte megfigyelhető, néhány túlsúllyal, Szentendrén, 7, Tamásin 5 sírral, a többi temetőben 2 (Mohács, Rácalmás, Szólád) vagy 1 (Schwechat, Kajdacs, Mödling, Kápolnásnyék, Jutas) sírral képviselve.

Az életkormegoszlás a felnőtt korosztály túlsúlyát mutatja, melyhez a juvenis-adultustól a matus korcsoportig 16 temetkezést foglal magába (juv.-ad. 2 sír, ad. 9 sír, ad.-mat. 1 sír, mat. sír) az adultus korcsoport dominanciájával. Összesen három gyermeksír volt (inf. I 1 sír, inf. II 2 sír), egy fiatal (juv. 1 sír) és egy idős (sen. 1 sír) nőé.

A fentebbi ismertetés alapján ezek az egyértelműen a viseleti elemekben és/vagy gazdagon felszerelt női sírok, ezekhez kapcsolódik az összes négyfíbulás viseletet képviselő temetkezések köre is, ezt jelzi az is, hogy leginkább a 3. és 4. fázis temetkezései kerültek ide. Az érintett sírok regionális megoszlásának aránytalansága fakadhat a szentendrei és a tamási temetők nagyon sírszámból. A többi kisebb temetőben lokális szinten csak egy vagy két gazdagabban felszerelt egyén volt. A felnőtt korosztály túlsúlya, melyet a négyfíbulás sírok koncentrációja is tükröz a szint életkor alapú differenciálódását sejteti, vagyis alátámasztja azt a tendenciát, hogy a gazdagabban felszerelt, mélyebb sírok leginkább a felnőtt nők kiváltsága volt, mely talán a társadalmi szerepvállalásuk fontosságának a sírbéli lenyomata is lehet.

4.2.7. Összegzés: a kirajzolódó csoportok értelelmzésének lehetőségei

A statisztikai analízisek (korrespondencia, PCA, szeriáció) eredményeként kirajzolódó csoportok a társadalom életkor alapú differenciáltságát támasztják alá, melynek jellegét,

módozatait a korabeli társadalom struktúrája, az eltérő identitás-típusok és kapcsolati rendszerek tükrében kell értelmeznünk, mindezt a bolygatatlan temetkezések alapján. Mivel az értékelés során a legtöbb elkülönülési módozatot fentebb ismertettem, ezért az alábbiakban az elemzés legfontosabbnak tartott eredményeit vázoló fel:

A korrespondencia analízis 1. csoportjába és a szeriáció I. szintjébe a mellékletek nélküli és a viseleti elemek tekintetében a szokásostól jóval egyszerűbb összetételű, olykor kizárólag csak ékszereket tartalmazó temetkezések sorolhatóak, melyek viszonylag zárt kört alkotnak. A szeriáció értékelése alapján kijelenthető, hogy ezek a sírok főként Hegykőn csoportosultak, ahol nem csak a legfiatalabb gyermekeket, hanem a felnőtt és az idősebb korosztályt is ily módon temették el. Különös, hogy az adultus korcsoport általában gazdagon ellátott mind viseleti elemeiket, mind mellékleteiket tekintve, de a hegykői temetőből legalább hét adultus korú nő sírja mutatja ennek az ellenkezőjét. Ezek alapján kijelenthető, hogy a hegykői temetőben tetten érhető jelenségek, melyek által az adatbázisba sorolt női temetkezések jó részétől különállnak, nem magyarázhatóak életkor szerinti elkülönüléssel.

Az időrend nem tisztázható az I. szint esetében a keltezhető lelettípusok hiányából fakadóan, de a temető többi sírja és a fibulaviselet is egy viszonylag korai, 6. század elejei betelepülést sejtet, mellyel a lelőhely egyértelműen igazodik az ÉNy-pannoniai, észak-alsó-ausztriai településterület kronológiájához. A sírok csoportosulása így magyarázható lenne az időbeli eltéréssel, de ezt némiképp árnyalhatja, hogy a későbbi fázisok temetkezései is hasonló jellegeket hordoznak. Példaként a 3. fázis két sírja (Hegykő 21. és 65.) a lokális szinten jobban felszerelt, fibulát tartalmazó temetkezések körébe tartozik, viszont olyan „átmeneti értékeket” és a hegykői temetőre jellemző jellegzetességeket hordozzák, melyek a II. szinthez való besorolást tették lehetővé, vagyis nem távolodtak el annyira az I. szint sírjaitól. A többi fibulás sír főképp a III. szinten csoportosul, melyek rítusukat illetően is jelentős mértékben elkülönülnek az I. szinttől. Egyetlen hegykői sír tartozik a III. szinthez, mely a pannoniai temetkezések köréből is kiemelkedik mind a leletösszetételt, mind a temetkezési szokásokat tekintve.

A temetkezési rítusok és a leletösszetételek csoportosulása inkább lokális elkülönülést jelez, a helyi identitás kifejeződése lehet, melyeket a közösség sajátos hagyományain keresztül tarthatott fenn. A lokális elkülönülést támaszthatják alá a fibulaviselet kapcsán tett megfigyelések, melyek a II. és III. szint hegykői temetkezéseivel

kiegészülve –, a Kárpát-medence többi részétől eltérően – egy kizárólag a medence környékén lévő fibulaviseletről adnak tanúbizonyságot. Ez a viseleti mód kizárólagos volt a 6. század közepe utáni, legkésőbbi hegyközi temetkezésekben is. Ez nem jelenti azt, hogy az időrend ne játszana szerepet a medencén való fibulaviselet jelenlétében, hiszen a hasonló korú fibulák az ÉNy-i régióban legtöbbször a medence környékén foglalnak helyet, de ennek megőrződése, továbbá a korabeli, jól követhető viseleti átalakulás hiánya az időbeliségen túl más jelentéstartalmat is sejtet, vagyis a közösség helybéli hagyományainak fennmaradását.

Az elemzés 2. csoportjába és a szeriáció III. szintjébe az igen gazdagon felszerelt női sírok –, mint már fentebb is említésre került –, a lokális szinten a magasabb társadalmi rangot birtokló egyének sírjai tartozhatnak, melyre a viseleti elemek mennyisége és minősége, továbbá a rítus komplexitása is utal. A gazdagon felszerelt temetkezések a Pannoniában leginkább jellemző 3. és olykor a 4. fázis temetkezéseit jelentik, amely jelezheti azt, hogy ebben az időszakban volt leginkább jellemző a reprezentáció Pannoniában, esetleg azt, hogy a korábbi reprezentációs eszközök ekkor alakulhattak át. A 3. fázis sírjainak alapvetően nagyfokú jelenléte és a reprezentatív elemeket tartalmazó női sírok számának megugrása ebben a periódusban a hatalom megszilárdulását is jelezhetik a térségben. Nyilvánvalóan ezt a kérdést tovább és biztosabban lehetne árnyalni a férfisírok behatóbb elemzésével.

A III. szint esetében egyértelműen megfigyelhető az életkor alapú differenciálódás, mely alátámasztja azt a nyugati Meroving kör esetében már igazolt jelenséget, hogy a gazdagabban felszerelt, komplex rítussal jellemezhető temetkezések leginkább a felnőtt (főképp adultus korú) nők kiváltsága volt. A rítus és a viseleti elemek a társadalmi szerepvállalásuk fontosságának a sírbéli lenyomata is lehet. A III. szinthez tartozó gyermeksírok jórészt a felnőtteknek szánt rítust „utánozzák”, de nyilvánvalóan a korosztályuk alapján nekik szánt viseleti elemekkel és mellékletekkel (tojások, edények, amulettek, övcsüngő). Az egyetlen fibulás gyermeksír a S. Brather által is felvázolt egyéni szerepvállalások lehetőségével is magyarázható. A női temetkezések ellátottságának életkor alapú differenciáltságát jól mutatják az I. szint hegyközi temetőn kívüli sírjai, melyben a maturus korosztály volt egyértelműen túlsúlyban, a többi sír alapján az életkormegoszlás vegyes. Ez szintén a társadalmi szerepkörben bekövetkező változásokat szemléltetheti, vagyis, hogy a nők idősebb korokban lemondhattak korábbi szerepeikről.

A II., ún. „átmeneti” szint valójában a korrespondencia alapján kirajzolódó, 1. és 2. csoportokba nem egyértelműen besorolható temetkezéseket tartalmazza, mely jól tükrözi a korabeli társadalom összetételének sokszínűségét és a korábbi csoportosítási kísérletekből (pl. Christlein-féle) hiányzó komplexitást. A II. szint értelmezésére számos megoldás javasolható, melyekre sírok vagy temetők szerint egyedi megoldásokat kell kínálni. Egyrészt megtalálhatóak a hegyközi temető gazdagabban felszerelt és az I. szinttől némely ponton eltérő temetkezési szokásokkal jellemezhető sírjai. Általában ezek olyan viseleti elemeket tartalmazó sírok, melyek vagy az időrend, vagy az életkor miatt nem illeszkednek be a III. szintbe. Ebbe a csoportba tartoznak olyan gyermeksírok is, melyek még nem tartalmaztak nem- és/vagy életkorspecifikus tárgyakat, mint pl. a fibulák. A tamási temetőből ehhez a szinthez kapcsolódnak olyan adultus és matus korú nők temetkezései, melyek kevésbé felszereltek voltak. Utóbbi sírok a szeriáció és a szintek hierarchikus alapú elrendeződési elvét bizonyíthatják.

Összességében elmondható, hogy a módszer a többi kísérlethez hasonlóan a különböző társadalmi csoportok azonosítását nem feltétlenül teszi lehetővé, de a szélső értékek által sokkal jobban azonosíthatóvá és elemezhetővé válik néhány társadalmi jelenség. Jó példa erre a hegyközi temető esetében kirajzolódó lokális identitás azonosítása (mely követhető talán a környékbeli temetőkben is) és az életkor alapú differenciálódás kimutatása. Ezzel, ha nem feltétlenül különíthetők el világos, bizonyos kombinációkkal leírható társadalmi csoportok, egyrészt az életkor alapján rendeződő, másrészt a hierarchikus társadalmi rend megléte árnyalhatóbbá vált.

5. ÖSSZEGZÉS

A Kárpát-medence nyugati felét, az egykori Pannonia provinciát a 6. század folyamán benépesítő langobardok régészeti leletanyaga gazdag és sok szempontból feltáratlan kutatási lehetőségeket kínál. E kutatások előfeltétele a leletek szisztematikus közzététele és tipológiája kell, hogy legyen, ezzel együtt a régió kronológiájának tisztázása. A Dunántúl esetében ez már több évtizede esedékesnek bizonyul, hiszen a soros temetők jó része már a 60-as, 70-es évek folyamán feltárássra került. Munkámmal elsődlegesen a kronológia kidolgozásához kívántam hozzájárulni azzal, hogy a női sírok révén egy olyan abszolút kronológiai rendszert hozok létre, mely minden egyes vonatkozó lelettípust tartalmaz. Nyilvánvalóan a férfisírokkal kiegészítve válna teljessé az időrend, ám a nyugati- és a keleti Meroving kultúrkör egyes régiói esetében elvégzett kutatások jól tükrözik azt, hogy a női síroknak is reprezentatívak, főként, hogy esetükben számolhatunk leginkább keltezеоrtékű tárgytypusokkal (ld. fibulák).

A dolgozatban a pannoniai régió került a fókuszba, annak 183 közzétett és viseleti elemet tartalmazó női sírjával. Míg a Dunától É-ra eső Közép-Duna-vidéket érintően már született kronológiai elemzés, addig Pannonia esetében ilyen szintézis még nem készült. Noha a Dunától É-ra eső leletegyüttesek időrendje teljesnek mondható, azok részletes kronológiai elemzése nélkül nem sikerült volna a pannoniai anyag rendszerezése sem. Ezért a Cseh-medencei, a Morva-medencei és az észak-alsó-ausztriai női sírokat összehasonlító kontrollanyagként bevontam a gyűjtésbe.

A dolgozatban elsődleges feladatként a leletek tipológiai és kronológiai besorolását tűztem ki célul, melyre a dolgozat legterjedelmesebb részét adó két fejezetben került sor, a 3. *Lelettípusok* c. és a 4.1. *Kronológia* c. fejezetekben.

A pannoniai női sírok leleteit (3. fejezet) a tárgyak funkciója alapján lehetett besorolni, melynek révén az alábbi tárgycsoportok jöttek létre: a *fibulák* (1.), a kis- és kengyelfibulák csoportjával, a különböző *ékszerek* (2.), ezek között a fülbevalók, a nyak ékszerei, a karperecek és a gyűrűk, továbbá az *agancsfésűk* (3.) és a *tűk* (4.). A test alsó részéről előkerülő *övcsatok* (5.), az *övcsüngő* elemei (6.) és a *lábbeliviselet* (7.) önálló csoportokat alkottak. A csoportosításban az övcsüngő elemei tették ki a legtöbb tárgytypust, ezeket funkció és alapanyag szerint lehetett rendezni, melyek az alábbiak: *övshalag veretei* (6.1.), *díszfüggők- vagy gyöngyök* (6.2.), *orsógombok* (6.3.), *kécek* (6.4.), *csipeszek* (6.5.), *vasollók* (6.6.), *szűrőkanalak* (6.7.), *kulcsok* (6.8.), *fém függesztőtagok* (6.9.), *állati eredetű tárgyak* (6.10.), *régi leletek*

(6.11.), *domború bronzlemez* (6.12.). A tárgycsoportokon belül önálló tárgytípusokat alakítottam ki a tipológia alapelvei szerint.

A lelettípusok ismertetése egységes szempontrendszer szerint történt, elsőként a főbb stílusjegyek leírásával, majd az analógiáik teljes körét igyekeztem összegyűjteni a Közép-Duna-vidéki langobard kori szállásterületről, a korabeli (gepida és kora avar kori) Kárpát-medencéből és a Meroving körből is, kitérve a tárgyak stílusának változására. A lelettípusok körét számos újabb, korábban nem ismert, vagy eddig nem idézett analógiával, továbbá az eddigi kutatásban nem felismert tárgytípussal (ld. csonttubusok, *domború bronzlemez/amulettkapszula*) tudtam bővíteni. Ezeket minden esetben az adott fejezetben ismertettem, melyre nincs módom ismételtén kitérni. A lelettípusok kapcsán elért eredmények nyújtották a legfőbb támpontot az abszolút kronológia létrehozásához, minden egyes abszolút fázis esetében a jellemző díszítőstílusokat és leletkombinációkat lehetett elhatárolni.

A kronológia kialakításához használt korrespondencia-analízisnek nem volt eredménye a kisszámú bolygatatlan temetkezés miatt Pannoniában, ennek részletes módszertani leírását és okait a vonatkozó fejezetben ismertettem (4.1.3.1. *fejezet*).

A tárgytípusok kronológiájának összegzése és az érintett sírok teljes leletegyüttesének kronológiai elemzése együtt történt a külső periodizációk és a tárgytípusok önálló keltezése révén, tekintet nélkül a történeti kronológiára (4.1.3.2. *fejezet*, főképp: KOCH 1998; SIEGMUND 1998; KOCH 2001a; FRIEDRICH 2002; TEJRAL 2002; LOSERT – PLETERSKI 2003; VIELITZ 2003; HANSEN 2004; TEJRAL 2005; DROBERJAR 2008; BRATHER-WALTER 2009; TEJRAL 2011a; FRIEDRICH 2016).

Ezekkel együttesen sikerült kidolgozni egy viszonylagos abszolút kronológiát összesen 87 keltezhető temetkezéssel és 5 szórvánnyal. A javasolt fázisok határai az alábbiak:

1. fázis: 480/90–520/30 (11 sír);
2. fázis: (510)520/30–540/50 (27 sír, 1 szórvány);
3. fázis: 540/50–560/80 (38 sír, 4 szórvány);
4. fázis: 560/80–600 (11 sír).

A fázisokat aszerint lehet értelmezni, hogy kezdeti időpontok az egyes lelettípusok legkorábbi lehetséges előfordulását jelzik, így a leletegyüttes földbekerülésének legkorábbi lehetséges időpontját. Egyes tárgyak használatának súlypontja az adott periódusban volt megfigyelhető az analógiák alapján, de ez nem jelenti azt, hogy használatuk kizárólag erre az időszakra korlátozódna. Az időhorizontok a megtelepedésre nem vonatkoznak, a keltezés a

viselet összeállításának legkorábbi feltételezhető időpontját adja meg, földbekerülésük ideje is csak hozzávetőleges. Az adott fejezetekben a leletegyüttesek sorrendjével is igyekeztem szemléltetni a leletegyüttes kronológiai helyét, továbbá az adott fázisokra vonatkozóan ismertetni a leletegyüttesek jellegét. A felállított kronológia nem csak Pannonia, de a Közép-Duna-vidék területére alkalmazható.

A további feldolgozást illetően, noha minden egyes tárgy viseletére kitértem az adott fejezetben, teljeskörű viseleti elemzést kizárólag a fibulák esetében tudtam végezni, melyre a 4.2. *Fibulaviselet* c. fejezetben került sor. A fibulaviselet előzményeit és transzformációját, a kengyelfibulák értelmezési horizontjait és a rekonstrukciós lehetőségeket összefoglaló, kutatástörténeti ismertetőt jelentő fejezetek után a langobard kori fibulák elhelyezkedését és a fibulaviseleti módzatok életkorfüggését vizsgáltam, melyet regionális és időrendi szempontból, a kialakított fázisokkal vettem össze. A katalógusba vett 183 pannoniai női temetkezésből 77 esetben lehetett vizsgálni a fibulaviseletet, melyből 31 sír bizonyult bolygatatlannak, ennél fogva teljeskörű vizsgálatot csak ezen temetkezések esetében tudtam végezni.

Viseleti módokat több szempontból lehet elhatárolni, a fibulák száma, kombinációja, a temetkezésben elfoglalt helyük és kronológiájuk alapján. A fibulák száma alapján összesen kilenc viseleti módot lehet elkülöníteni: 1. *mód*: 1 db kisfibula; 2. *mód*: 1 db kisfibula, 1 db kengyelfibula; 3. *mód*: 1 db kisfibula, 2 db kengyelfibula; 4. *mód*: 2 db kisfibula; 5. *mód*: 2 db kisfibula, 1 db kengyelfibula; 6. *mód*: 2 db kisfibula, 2 db kengyelfibula; 7. *mód*: 3 darab kisfibula; 8. *mód*: 1 db kengyelfibula; 9. *mód*: 2 db kengyelfibula.

Egyes módokat összekapcsolva, együttesen tudtam tárgyalni a fibulák elhelyezkedése és száma szerint, melyek *tényleges viseleti modelleket, ruházat-típusokat* jelöltek: a felsőtesten egy-vagy két kisfibulával ellátott ruházat (1. és 4. mód); a vállakon két kengyelfibulával, a felsőtesten kisfibulával ellátott ruházat (3. mód); a test alsó részén egy vagy két kengyelfibulával ellátott ruházat (8. és 9. mód); kisfibulával és kengyelfibulával ellátott ruházat (2., 3. és 5. mód); négyfibulás viselet (6. mód). Ezeket kronológiai, regionális szempontból tárgyaltam, kitérve a fibulaviseleti módok életkorfüggésére.

A viseleti elemek kombinációinak összevetése a temetkezési szokásokkal egy újabb vizsgálati szempontot nyújtott a helybéli langobard kori horizont vizsgálatára (4.3. *Kísérletek a női temetkezések csoportosítására a viseleti elemek összetétele és a temetkezési szokások alapján* c.). Különböző statisztikai módszerek bevonásával azt kívántam feltárni, hogy a

társadalom differenciáltságának milyen megnyilvánulási módozatai vannak a pannoniai langobard kor női sírok alapján.

Az alábbiakban az értekezés eredményeit három részre tagolva ismertetem, kitérek mind az időrenddel (1.), mind a fibulaviselettel (2.), mind a társadalmi kérdésekkel (3.) kapcsolatos eredményekre:

5.1. Az időrenddel kapcsolatos megfigyelések és eredmények

A kialakított kronológia (1. fázis: 480/90–520/30; 2. fázis: (510)520/30–540/50; 3. fázis: 540/50–560/80; 4. fázis: 560/80–600) révén a régióban jól követhetővé váltak a fibulák és egyes tárgytipusok stílusváltozásai, vagyis a dunai langobard anyagot ért külső hatások és belső fejlődés, ez mondható el a leletkombinációk összetétele és a viseleti módok kapcsán is.

A legkorábbi langobard kori leletanyagot (1. fázis) a közép-németországi és a késő antik, provinciális, illetve az 5. századi, Közép-Duna-vidéki horizont vonásai és tárgytipusai jellemezték. Pannoniában néhol megjelentek a fogófejes, madaras díszű, közép-németországi („tűring”) eredetű, a Cseh–Morva-medencében is továbbfejlődő kengyelfibulák és a rombikus láblemezű, spiráldíszes, ékköbetétes, dunai típusú kengyelfibulák. A kisfibulák között szintén a legkorábbi észak-dunai és „tűring” jellegű S-fibulák voltak jellemzőek. A fázis leleteinek időrendje nem mindig mérvadó a pannoniai szállásterület tekintetében, hiszen jó részük már az 5. század közepe környékén kialakulhatott. Az észak-dunai jellegű fibulatípusok mellett jelen voltak a korai Meroving, nyugati körből érkező fibulák is, mint a kengyellel egyenlőszéles láblemezű kengyelfibulák, a madáralakú- és korong alakú (rekeszes, madaras díszű) kisfibulák. A Meroving térségben egyes típusok szintén igen hosszú, akár 100-150 évet felölelő használati idővel bírtak, így keltezőértékük ebben a kontextusban bizonytalan. Valószínűleg helybéli, provinciális hatásra jelent meg néhány ékszertípus, ezek a poliéderes végű fülbevalók, a karperecek, a fejestűk és a gyűrűk. Időrendjük szintén nem tisztázható, tekintve, hogy használatukkal olykor már a 4. századtól lehetett számolni. A térségben a langobard kori népekkel jelent meg az övcsüngő szinte állandó használata a jellegzetes lelettípusokkal, az ovális karikájú vascsatokkal, vaskésekkel és díszfüggőkkel (facettált típus és a korong alakú mészakőgyöngy).

A 2. fázisra keltezhető leletegyüttesek az 1. fázishoz hasonlóan az észak-dunai típusú kis- és kengyelfibulákat tartalmazták, továbbá a későbbi S-fibula típusok helybéli termékként vagy importként kezelhető előzményeit. A korai nyugati Meroving jellegű lelethorizontot

bővítik a korong- (rekeszes, pontkörös), a madár- (rekeszes, ékvéséses), a rombuszalakú kisfibulák és a kengyellel egyenlő széles láblemezű kengyelfibulák is.

A fázis jelentősége, hogy ekkor kezdett el kibontakozni a langobard ötvösművészet a Dunától É-ra, a később jellegzetesnek mondható formai jegyekkel és díszítőstílusok fejlődésével. A kengyelfibulák morfológiai jegyei, stílusa és az alkalmazott ötvöstechnikai fogások összessége arról árulkodik, hogy a korábbi közép-németországi türing és a Közép-Duna-vidéki formavilágból alakultak ki, további nyugati Meroving és provinciális hatások által. A Duna-vidéken a kengyelfibulák díszítése főként az ékvésésre korlátozódott, az azonos mintára és méretre készült fibulasorozatok az ötvösstílusok és a divat egységesedését mutatják a korábbi 5. századi polikrómiával szemben. Erre jó példa az ún. *Radovesice* és a *Poysdorf* típusú kengyelfibulák elterjedése. Az 5. század második felétől keltezhető, dunai típusú és a dunai hatások által formálódó közép-németországi eredetű kengyelfibulákból „továbböröklődött” a félkör alakú fejlemez, az arra külön felszerelt tagolt gombokkal, az ovális láblemez, melyet kezdetben egyszerű, egytagú profilált állatfej zártak le. Az ornamentika tekintetében is ezekből a forrásból merítettek, hiszen leggyakrabban a *fogófejes* fibulákon feltűnő lépcsőzetes fonatminta díszítette a láblemezt és a farkasfogas, nielló-betétekkel kitöltött díszsor a peremet és kengyel középvonalát. Már a fibulafejlődés korai szakaszában követhető a stilizált lecsüngő állatfejkiképzés a tűtartólemezen, ezek szintén a *fogófejes* típusból kialakult *Strass* típusú fibulák jellegzetes elemei voltak. Az antik képi világot őrző spirális díszítés az 5. század közepétől a Közép-Duna-vidéken és az osztrogót területeken is jellegzetes volt. Ebben a periódusban már kezdett feltűnni a négyszögletes fejlemez valószínűleg nyugati Meroving mintára, melyet a fejlemezzel egybeöntött gombokkal díszítettek. Az ékvésés szinte kizárólagos használata mellett követhető a korábbi, dunai ékköbetétes díszítés hagyományának fennmaradása is néhány kengyelfibulatípus esetében (ld. *Várpalota 5.–Udine–Čelákovice*).

A kisfibulák esetében elmondható, hogy a dunai langobard kori S-fibuláknál a 6. század elején tűnt fel a jellegzetes ragadozómadár ábrázolás, mely jórészt felváltotta a korábbi kigyószerű testtel és tátott pofával/csőrrel rendelkező különböző állatalakokat, ezek továbbfejlődése nem volt követhető a későbbiekben. A kizárólag ékvéséssel díszített test mellett köbetéttel is ellátták a legtöbb S-fibula típust. Ezek a jellegzetességek a számos nyugati Meroving analógia és azok időrendje, nagy sorozatokban való megjelenése miatt nyugati mintára alakulhattak ki a Kárpát-medencében.

A 2. fázisba tartozó fibulatípusok keltezőértéke sokszor bizonytalan a régiót illetően, nem csak az időrendjük, hanem az együttesek bolygatottsága és egyes típusok igen hosszú használati ideje miatt is. A leletegyütteseket az 1. fázisban idézett tárgytypusok mellett az egy- és kétsoros agancsfésűk, az övcsüngő fém függesztőtagjai, a vasollók és néhány díszfüggő típusok (borostyánfüggő) kísérték. A felsorolt tárgytypusok már a Dunától É-ra feltárt, legkorábbi temetkezésekben is megjelentek. Egyedül talán a rozettás üvegfüggő bír valós keltezőértékkel a régióban. Néhány lelettípusnak a nyugati Meroving kronológia és a korábbi pannoniai kutatások miatt is keltezőértéket tulajdonítunk (ld. pajzsos tövisű csat, lemezes díszkulcs, agancskorong, bordázott végű bronztű, bepecsételt edény), melyek a 2. fázisba tartozó fibulák kísértében kezdtek el feltűnni, de a fázis meglétével kapcsolatos bizonytalanságok miatt megjelenésük a 6. század első pár évtizedében nem alátámasztható.

A 3. fázis kezdetét a 6. század közepe környékére, az azt megelőző egy-két évtizedre tehetjük. A 3. fázisba sorolt fibulák szinte kizárólag Pannoniában jelentek meg, a Dunától É-ra csak elvétve bukkantak fel, ezért ezt tarthatjuk a helybéli megtelepedés legreprezentatívabb és leginkább képviselt fázisának. Ezt az is jól mutatja, hogy a továbbfejlődő helybéli ötvösművészet termékeiként meghatározott fibulatípusok domináltak a női viseletben, vagyis nyomon követhető a helybéli fibulaművesség megszilárdulása és térhódítása a korábban ismertetett stílus mentén.

A pannoniai kutatásban tetten érhető időrendi bizonytalanságok miatt kérdéses volt a „klasszikus langobard” I. állatstílus megjelenése. Jól ismert, hogy a skandináv Nydam- és az I. stílus előzményei már az előző fázisok tárgytypusain és az Észak-Közép-Duna-vidék egyes fibuláin is feltűntek kb. a 6. század első harmadában. Azonban kizárólag Pannoniából ismerjük az I. stílus helyben kidolgozott klasszikus formáját, melynek fő hordozói a kengyelfibulák. Ezek keltezését Pannoniában a 6. század közepe környéke előtt (kb. 540/550) semmi nem indokolja. Ezt alátámasztják az önállóan keltezett kísérő kisfibulatípusok és egyéb kísérőleletek, melyeket kimerítően taglaltam a lelettípusok és a fázisok részletes ismertetése során, továbbá a kengyelfibulák keltezhető morfológiai jegyei és egyéb díszítőmotívumai.

A 3. fázisban a korábbi (2. fázis) helybéli, dunai langobard kengyelfibulák transzformációja követhető. E stílus mentén újonnan kialakuló típusok jelentek meg, megőrizve korábbi alapvonásokat. A fázistól állandósulni látszik az ovális láblemezt lezáró két, vagy háromtagú állatfej, mandula alakú szemmel és többszörös szemkerettel, domináns Y-vonallal és a félkör alakú, olykor poncolt díszű félkörös „nyelvvel”. A 6. század közepe környékén a

láblemezen lévő szögletes fonatmintát felváltotta a kétszalagos meanderfonat, de a meander minta több variációban mind a nyugati Meroving jellegűként értelmezhető, mind a helybéli fibulákon követhető volt. A pannoniai fibulák esetében további jellegzetesség, hogy a lecsüngő állatfejek is egyre plasztikusabbá váltak, az állatalakok legtöbbször nyújtott állkapoccsal rendelkeznek. Ezek további fejlődése már csak Észak-Itáliában volt jellemző. A félkör alakú fejlemez már egyre több gombbal keretelték (7 és 8 db), melyek méretben is növekedtek, a két tagból álló gombokat félkör alakú lemezabronccsal merevítették. Az állatstílussal díszített fibulák esetében megjelentek az állatfejes lezárást mintázó fejlemez körüli gombok is.

Ebben a periódusban gyakran jelentek meg a Felső-Duna-vidékre jellemző állatfejes láblemezlezárások vagy nyugati Meroving körben elterjedt gombtípusok; utóbbi esetben a kora Meroving időszaktól, a négyszögletes fejlemezű fibulákon alkalmazott, a fejlemezzel egybeöntött, bordázott aljú gombok.

A helybéli S-fibulákon megtartották a 2. fázisban kialakult ragadozómadár formákat, nyúlankabb testtel. Ebben a fázisban adaptálódott ezek I. stílusú díszítése és nyugati Meroving, Felső-Duna-vidéki, délnémet mintára megjelentek a teljes testükön rekeszbetétes típusú S-fibulák is, melyek helybéli készítése is nyomon követhető (Horváth E.). A kisfibulák között továbbra is jellemzőek voltak az import rekeszbetétes korongfibulák és a korábbi fázisokban kialakult S-fibulák is.

A 3. fázisban a rekeszes típusú, madaras díszű függők tűntek fel az ékszerek között, melyek mind a keleti, mind a nyugati Meroving körben a 6. század második harmadától terjedtek el. Ettől a fázistól számos olyan lelettípus keltezhető bizonyossággal, melyeket a 2. fázisra nem lehetett megbízhatóan keltezni, ilyenek bordázott fejű tük, az ezüstlemezes veretek, a díszkulcsok, a bepecsételt díszű kerámia, a keresztpántba foglalt díszfüggők, a késtokveretek, a díszített markolatú kések, a szíjszorítóval ellátott vagy szíjszorító nélküli pajzsos tövisű csatok, köztük a lábbeliviselet csatjai. A nyugati Meroving divat hatására a többtagú, vasfüggesztőkkel gazdagon ellátott övcsüngőket kezdték el használni, köztük az S- és a 8-alakú láncszemekből álló hosszú láncokat, ezeket különböző karikákkal vagy vashurkokkal kombinálva. A korábban felsorolt lelettípusok továbbéltek a korszakban.

A 4. fázis a 6. század utolsó harmadának leletanyagát foglalja magába, melynek jellege megegyezik a 3. fáziséval. A temetők záróletei között előfordultak a rekeszes díszű- és a továbbfejlett I. stílusú S-fibulák, megjelentek az észak-italiai temetőkben jellegzetes,

S-fibulákból továbbfejlődött paragrafusfibulák is. A kengyelfibulák között az Itáliában jellemző sokgombos (9-10 db), I. stílusú példányok tipológiailag továbbfejlett változatai tűntek fel. A Mediterráneumból teret hódító II. germán állatstílus szintén csak Itáliában terjedt el, továbbá Kárpát-medencében a langobard kort követő kora avar korban. Pannoniában a temetők zárófázisaiban találunk ezekre példákat néhány kengyelfibula- és néhány S-fibula típuson.

A temetők zárószakaszában nem csak a fibulák esetében ismerhető fel a kései Meroving, Felső-Duna-vidéki és az észak-itáliai (hatású) leletanyag:

Az ékszerek között az Itáliában és a Felső-Duna-vidéken jellegzetes függőtípusok terjedtek el, köztük a bullákat imitáló aranyfüggők és szőlőfürt alakú függők. Belső fejlődés során, vagy nyugati Meroving hatásra kialakult, állatfejpárral ellátott egysoros fésűk is a század utolsó harmadában jellemzőek a soros temetőkben. Az öv elemei között a kései Meroving, többtagú vas övgarnitúrák és a szintén kései, nyugati Meroving, a Kárpát-medencében kora avar kori hosszútéglalap alakú, vagy benyomott közepű vascsatok is már a temetők használatának végén bukkantak fel. Hasonlóan nyugatról érkező lelettípusok a noduszokkal ellátott bronz- és elefántcsont táskamerevítők, melyek a század utolsó harmadában kerültek divatba, vagy a halszálkamintás díszfüggő vagy -gyöngy.

A fibulák stílusának átalakulása, mint láhattuk, az adott régió időrendjének kontextusában értelmezhető, ám a disszertációban többször felmerült a nem helybéli vagy import elemek fogalma egy-egy típus kapcsán. Mivel a legkorábbi langobard kori anyag közép-németországi és dunai, provinciális előzményeiről már többször is kimerítően esett szó, mulasztás lenne elmenni a nyugati Meroving kapcsolatok mellett. A nyugati Meroving kultúra hatásáról és jellegéről többször tettem megjegyzéseket, mind a langobard kori leletanyag külkapcsolatai (2.2.2.2. *fejezet*), mind a lelettípusok, főként a fibulák ismertetése (3.1. és 3.2. *fejezet*), mind a kronológia (4.1.3. *fejezet*), mind a kengyelfibulák értelmezése (4.2.3.1. *fejezet*) kapcsán. Ez arra utal, hogy a langobard kori anyagi kultúrát a Meroving kultúrkör kontextusában kell értelmeznünk.

A Meroving kultúrkörön belül nem rendelkezünk pontos információkkal a fibulákat előállító műhelyekről, az előállítási helyekről, így helybéli vagy import mivoltukról csak a készítéstechnológiai sajátosságok vizsgálata révén lehet bármilyen biztos megállapítást tenni. Erre jó példa Horváth E. munkássága, melyben elhatárolja a helybéli és a nem helybéli ötvösművészet jellegzetességeit. A kérdést tovább árnyalta S. Brather, aki szerint, ha azt feltételezzük, hogy a kézművesek megbízásból, lokális vagy regionális „főnököknek”

alárendelten dolgoztak, akkor utóbbiak határozták meg a termékek fő elosztását. Ezekről a fő elosztási területektől távol megtalált öntőformák esetében számolni lehet azzal, hogy az öntőformákat továbbadták, vagy a kézművesek vándoroltak, olykor másodlagos formák is kialakultak.²⁹⁸ Ezek mellett nem szabad elfelejtenünk a tényleges kereskedelem, vagyis a Meroving körön belül kiterjedt kereskedelmi hálózatok fontosságát sem.

Noha a langobardok esetében mind a kisfibulák, mind a kengyelfibulák kapcsán számos alkalommal felmerült az import kérdése, kizárólag elterjedési térképek alapján nehéz lenne bármit mondani ezek eredetéről és előállítási helyéről. A kronológia sokszor nem nyújt helyes választ, hiszen alapjában véve adott az a módszertani probléma, hogy kizárólag a külső periodizációk alapján tudjuk keltezni a Közép-Duna-vidéki langobard kori leletanyagot.

Vannak olyan esetek a korai fázisokból (1–2.), melyben a kengyelfibulák nem összeegyeztethetőek sem az Észak-Duna-vidéki, sem a pannoniai fibulákkal, jelentősen eltérő stílus mentén fejlődtek, helybéli előzmények nélkül. Ezek a korai Meroving egyenlőszéles láblemezű darabok. Ebben az esetben valószínűleg az import lehetőségével kell számolni. Az érintett ÉNy-pannoniai temetkezésekben ezeket sokszor olyan rekeszdíszes kisfibulák kísérték, melyek esetében készítéstechnológiai szempontból is bizonyított, hogy importként érkeztek a térségbe (ld. Horváth E.).

A későbbi fázisokban (3., 4.) már inkább az érhető tetten, hogy egyes díszítőelemek „vándorolnak át” Pannoniába, ezek a szálak leggyakrabban a Felső-Duna-vidéki frank-alamann, bajuvár régióhoz kapcsolódnak, még később (4. fázis) Észak-Itáliához, ahol a langobard kori anyag keveredése figyelhető meg a délnémet térség kései lelettypusaival és stílusával, továbbá a Mediterráneumot jellemző díszítőmotívumokkal. Továbbá néhány lelet feltételezhetően észak-itáliai, dél-német importáru lehetett, főként a 4. fázisból (pl. *Rácalmás* 16. típusú, *Szentendre* 56. típusú és *Castel Trosino* J. típusú kengyelfibulák; *Várpalota* 19. típusú S-fibula a várpalotai 17. sírból; *Sarching* típusú S-fibula; *Vielitz* D típusú filigrándíszes korongfibula; elefántcsont- és bronz noduszos karikák; arany bullaimitációk), melyek a langobard kor végén is kiterjedt kapcsolati hálóról tanúskodnak.

Míg összességében úgy tűnik, hogy a korai nyugati import inkább a helybéli fibulakészítés hiányosságait próbálta pótolni az önálló fibulaművesség kialakulásának átmeneti időszakában, később – különösen magas státuszú női sírok tükrében – ezek a kapcsolatok az elitkommunikáció sokoldalúságára,

²⁹⁸ BRATHER 2006, 36–37.

kiterjedt kapcsolatrendszerére utalhatnak. A korai fázisokban megjelenő importárak talán más irányú, más jellegű kapcsolati rendszer lenyomataiként tarthatóak számon. Ez a különbség abból is fakadhat, hogy a betelepülő langobardok megszilárdították a hatalmukat ebben a térségben a 6. század második harmadát követően és kiterjedtebb, dél-német régióval, majd az elvándorlást követően Észak-Itáliával összekapcsolt kommunikációt folytattak. A különbség azonban fakadhat az időrendből is, hiszen alapvetően a 6. század második fele jobban képviselt a leletanyag szempontjából.

5.1.1. A langobard kori betelepülés kapcsán tett megfigyelések

A korábban felvázolt fázisok ismertetése és értékelése során kirajzolódott, hogy az ÉNy-pannoniai temetők a Kárpát-medence tekintetében a dunántúli, langobard kori megtelepülés legelső nyomai lehetnek, melyek az É-alsó-ausztriai, tullnerfeldi és az É-weinvierteli soros temetőkhöz kapcsolódnak földrajzi és időbeli szempontból is. Ezekben a temetőkben kizárólag az 1. és a 3. fázis közötti leletanyag jelent meg, de sok esetben csak az 1. és a 2. fázisra keltezhető. A régióban minden bizonnyal korai, 6. század eleji langobard jelenléttel számolhatunk. Ez egybecseng egyrészt Tomka P. véleményével, aki már korábban felvetette, hogy a Hegykő környéki lelőhelyek korábbiak lehetnek, mint az ettől K-re és D-re elterülő többi pannoniai temető, de ugyanúgy egyezik Koncz I. temetőelemzésével is, melyben (kronológiai szempontból) az alsó-ausztriai településterülettel kapcsolta össze a Bóna I. által Hegykő-csoportnak nevezett kört.

A női sírok kronológiája alapján feltételezhető, hogy a foglalás, a szállásterület kiterjesztése később K-i és D-i irányban történhetett, de nem állapítható meg, hogy ez egyidőben zajlott, vagy egymás után, elsőként K-en, ÉK-en, majd D-en. A bezenyei, a várpalotai és a szentendrei temető nagyobb sírszámából lehet sejteni, hogy elsőként K, ÉK felé húzódtak, mely közelebb esett korábbi szállásterületükhöz. Feltételezhetően ehhez a körhöz kapcsolódhat a pozsony–oroszvári (Bratislava–Rusovce) lelőhely is, de a teljes anyag ismerete nélkül erről nem lehet bizonyos megállapítást tenni.

Mind az ÉK-i, mind a D-i, viszonylag nagyobb sírszámú temetőkben (Szentendre, Várpalota, Tamási, Kajdacs, Vörs) a 2. fázistól keltezhető a leletanyag, azonban a fázis egyrészt a bolygatások miatt, másrészt a hosszú használati idővel bíró tárgyak kizárólagos jelenléte miatt

igen bizonytalan helyzettel bír a helybéli langobard kori kronológia tekintetében. Tamásiban egyetlen 1. fázisba tartozó temetkezés jelent meg, melynek keltezőértéke nem mérvadó a régióban, hiszen a sír egy, az 5. század második felében már feltűnő fibulatípust tartalmazott. Biztonsággal a 3. fázistól lehet keltezni a legkorábbi sírokat a nagysírszámú temetők esetében és minden esetben ebben az időszakban mutatkozik meg a temetők használatának súlypontja. A legtöbb temetőben jelen volt a 6. század utolsó harmadára, végére keltezhető leletanyag is, mely a temetők használatát kitolja a pannoniai langobard kort követő idősakra. A 3. és a 4. fázisra való keltezés D-Pannónia irányába fokozódik, ezt jelzik a gyönki, a kajdaci és a vörsi temetők leletegyüttesei is, vagyis ezek bizonyulnak a langobardok legtovább használt soros temetőinek.

Az ÉK-en és D-en elhelyezkedő néhány síros temetők (Budapest–Vályog u., Kápolnásnyék, Rácalmás, Gyöng) mindegyike a pannoniai langobard kor végére keltezhető, kizárólag a 3. és a 4. fázisra, mely esetekben feltételezhető a kisebb közösségek helyben maradása, azonban kérdéses, milyen minőségben.

E megállapítások fényében jogosan kaphat helyet a langobard kori betelepülés problematikája, melyről már számos álláspontot olvashattunk az elmúlt néhány évtizedben (ld. 2.2.2.1. fejezet). Bóna I. pannoniai temetők korszakolásával kapcsolatos elmélete mára vitatottnak bizonyul, hiszen nem a leletek kronológiája, hanem a történeti adatok révén próbálta meg megoldani a langobard betelepülés kérdését. Ezt a nagysírszámú É-pannoniai temetők alapján már a 6. század elején, 510 környékén feltételezte. Mára már jórészt bebizonyosodott, hogy az általa létrehozott kategóriák nem feltétlenül állják meg a helyüket az újonnan feltárt lelőhelyek és a 21. században a kronológiai kérdések megoldására alkalmazott módszerek tükrében. Néhány régész (J. Werner) és történész (J. Jarnut, N. Christie) Pannónia megszállását csak 526 után, Theoderik halála után feltételezte, de W. Pohl azt is felvetette, hogy a langobardok legalább az 535-ös gót háború kitöréséig tiszteletben tarthatták az osztrogót birtokokat Pannónia Saviában és semmi sem utal arra, hogy már ezt megelőzően megszerezték volna az ellenőrzést É-Pannónia felett, melyre valószínűleg az 540-es gót vereség után, vagy legfeljebb nem sokkal előtte kerülhetett sor.

Utóbbi állítást árnyalja a régészeti kontextus, mivel a meghatározott periódusok alapján a legkorábbi leletanyag csak a 2–3. fázis fordulójára, a 3. fázis legelejére, a század közepe környékére, vagy az azt megelőző néhány évtizedre (530/540)

keltezhető bizonyosan. Kivételt képez ez alól az ÉNy-pannoniai csoport, melynek kronológiája az alsó-ausztriai, Morva-vidéki temetőkhöz hasonul, ezek szorosan a Duna mellett, Noricum határán helyezkedtek el. Az ettől K-re és D-re elterülő temetők 6. század második harmada előtti megnyitására eddig nem utal bizonyos régészeti adat a fentebb kidolgozott női (!!!) sírokra vonatkozó kronológia alapján. Ez D-Pannonia esetére fokozottan igaz, ahol leginkább a 3–4. fázis dominált. Két D-pannoniai temetőben, Tamásiban és Mohácson nem jelent meg egyedül a 4. fázisra keltezhető legkésőbbi horizont. Az ÉNy-Pannoniai kör feltételezhetően hasonlóan fennmaradt a 6. század közepe utáni (3. fázis) időszakig.

Ehhez a kérdéskörhöz szervesen kapcsolódik Bóna I. azon elmélete, mely szerint D-Pannoniát egy második langobard betelepülési hullám hódította meg a 6. század közepe környékén. Itt inkább arról lehet szó, hogy a Dunától É-ra élő vagy Pannoniától Ny-ra élő csoportok fokozatosan K-i és D-i irányba húzódhattak, de régészeti szempontból nem tudjuk elválasztani a temetők nyitásának pontos idejét, vagyis a foglalási hullámokat. Az valószínűsíthető, hogy az ÉNy-i régióhoz képest D-en valóban ezektől eltérő kultúrát hordozó népek megtelepülési hullámával is számolhatunk, tekintve, hogy D-Pannoniába többek között (!) egy, az észak-dunai hagyományokat erősen őrző közösség települhetett a 6. század második harmada után. Ám ez nem válasz arra a kérdésre, hogy Pannonia egyéb régióiba milyen jellegű közösségek költöztek, így sem az időrend, sem egyéb régészeti jelenségek nem indokolják, hogy a D-pannoniai közösségeket egy „második betelepülési hullámként” azonosítsuk. Ez annak a fényében is kihangsúlyozandó, hogy néhány É-pannoniai temető is csak igen későn kerülhetett megnyitásra a női sírok kronológiája szerint, így ezek alapján kései, kisebb, nagyobb, újonnan megtelepülő csoportokkal is számolhatunk. Ilyen temető lehet a várpalotai, a rácalmási vagy a kápolnásnyéki. Összességében a szállásterület fokozatos kiterjedése jól követhető a női sírok alapján, de időrendi szempontból nem teljesen választható el, hogy milyen dinamikában történt a foglalás.

A harmadik időrendi kérdést az 568-at követő Kárpát-medencei langobard továbbélés jelenti, melynek lehetőségéről már számos tanulmány született. Mivel a kérdésre a disszertáció során több esetben is kitértem, az eddigi megállapításokat kívánom csak megerősíteni azzal, hogy a 6. század utolsó harmadára keltezhető tárgyak csoportját sikerült tovább bővíteni különböző fibula-, ékszer- és övcsat típusokkal. A 4. fázisra datálható tárgyak

a kései langobard jelenlétről árulkodnak mind ÉNy-Pannoniában (Brunn am Gebirge), mind É- és ÉK-Pannoniában (Óbuda/Aquincum, Oroszvár/Rusovce, Kápolnásnyék, Rácalmás, Szentendre, Várpalota), mind D-Pannoniában (Gyöngyös, Kajdacs, Vörs).

5.2. Fibulaviselet

Az egyes fibulák stílusa mellett a fibulaviselet került a kutatás fókuszába (4.2. fejezet). Összességében elmondható, hogy a langobard kori női fibulaviselet egységesnek bizonyul, amely az 5. század utolsó harmadától a 6. század végéig a Meroving kori divatnak megfelelő transzformáción ment át, Pannonia teljes területén az egységes fibulaviselet különböző változatai jelentek meg. A változatokat (vagy modelleket) a fibulák száma és nem az elhelyezkedése, vagyis a viseletben betöltött funkciója határozza el. A kisfibulák minden esetben a felsőtesten jelentek meg, a nyak és a mellkas környékén, a kengyelfibulák mindig a medence és a két comb közötti területen. Az idő múlásával megfigyelhető, hogy a kezdetben a medence környékén lévő kengyelfibulákat a térdekhez egyre közelebb hordták. A fibulás, övcsüngős viseleti mód a Kárpát-medencében az újonnan nyitott kora avar kori, germán, Meroving jellegű temetkezésekben is megfigyelhető, de a korabeli divat átalakulását mutatják a kengyelfibulák különböző viseleti módjai, mely átalakulás külső (bizánci, krími jellegű?) hatásra történt. Itália langobard kori soros temetőiben a 7. század elejéig követhető a több fibulával és övcsüngővel jellemezhető viselet.

A különböző modellek, vagyis az eltérő fibulakombinációk jelenléte mögött időbeli, regionális különbségek, továbbá az életkorra és a státuszra vonatkozó, a társadalmi szerepvállalással összekapcsolható okok állhatnak. Néhány temető esetében koncentráltabban jelen vannak egyes viseleti módok, ezért ezek a jelenségek itt jobban vizsgálhatók. Ilyen módozat a medencén való kengyelfibula-viselet, melynek megjelenését az 5. század közepét követő viseleti transzformáció („*peplos*”-ból „*tunica*”) nyomán követni tudjuk a korábbi, észak-dunai langobard kori szállásterületen, az 5. század második felében a Duna-vidéken, így Pannonia hun kor utáni temetőiben, továbbá a Felső-Duna-mentén és a Rajna-vidéken is.

A medencén viselt kengyelfibulák Pannoniában a legkorábbi leletanyaggal jellemezhető ÉNy-i soros temetőkben, főként Hegykőn tűntek fel. A legkorábbi leletanyag alatt olyan téglalap alakú láblemezű fibulatípusok értendők, melyeket hasonló módon a medence környékén viseltek a nyugati Meroving kör teljes területén a kora Meroving periódusban. Ez erősítheti azt, hogy időrendi okokkal magyarázható a modell megléte a tárgyalt mikrorégióban.

Azonban, a korábban Hegykő-csoportként azonosított közösség képviselői a két comb közötti fibulák viseletére még a 6. század második felében sem tértek át a többi pannoniai közösséggel ellentétben. Ezzel elmondható, hogy a saját közösségük hagyományait őrizték, mely a viseletükben is megnyilvánult, de az öltözetük többi eleme (kisfibulák, övcsüngő) alapján azonosultak a korabeli divattal. Ennek magyarázata tehát nem merülhet ki kizárólag az időrendben, a regionalitásban, vagy az eltérő kapcsolatrendszerben, hanem valamilyen jellegű társadalmi elkülönülést, vagy a megőrződő lokális identitás megnyilvánulását is sejthetünk a jelenség mögött.

Tamásiban a medence közelében viselt kengyelfibulák csak esetlegesen tűntek fel, mely nem is meglepő egy, a korábbi észak-dunai hagyományait őrző közösség esetében. A jelenség az egyes lelettípusok mellett erősíti az Észak-Közép-Duna-vidéki és közép-németországi langobard és türing kultúrmilióhoz való kapcsolódást.

A fibulák megszerzésének életkorfüggése a langobard korban nehezen vizsgálható, egyrészt a hiányzó életkoradatok, másrészt a sírok bolygatottsága miatt. A meglévő életkoradatok azt mutatják, hogy a lányok már gyermekkorban (inf. I-től) kisfibulákat hordhattak, míg a kengyelfibulákat (néhány kivétellel) csak tizenéves korukban (juv.) kaphatták meg, mely a házasságra való képességgel, a termékenységgel, vagyis a felnőttkorba lépéssel függhetett össze. Ebben a korcsoportban fordultak elő az első négyfibulás szettek is. Az adultus és matus korosztály felé a fibulás sírok száma fokozatos növekedést mutatott, mely ebben az életkorszakaszban érte el a csúcsát, köztük a legtöbb fibulavariáció és a legtöbb négyfibulás viselet is ebben a korosztályban fordult elő. A senium felé ezek az értékek fokozatosan csökkentek. Az infans és a senium korosztályokban sem a kengyelfibulák-kisfibulák kombinációi, sem a négyfibulás viselet nem volt megfigyelhető. A jelenség a nyugati Meroving térségben megfigyeltekkel állítható párhuzamba.

A sírban megtalálható tárgyak, köztük a fibulák megszerzésének életkorfüggősége a társadalmi szerepek sírban való megjelenítéséhez kapcsolható, mely szerint a személy az öltözete révén tette ezt a szerepet láthatóvá. A gyermekek és az idősek ennek megfelelően még nem, vagy már nem töltötték be azokat a társadalmi pozíciókat, melyet egy felnőtt egyén. A nők esetében a szerepvállalás legegységesebb megnyilvánulása a házasság és a gyermekvállalás volt, melyet ékszerekkel, ez esetben a kengyelfibuláikkal mutattak be.

A fibulák megszerzésének életkorfüggősége mellett kiemelendő, hogy a juvenis és az adultus korcsoport többségében a 6. század közepe környékére keltezhető kengyelfibulákkal

volt eltemetve, míg a maturustól felfelé, főként a senium korúak esetében jobban képviseltették magukat a korábbi fázisok fibulatípusai, azaz az idősebb nők korábbi fibulatípusokkal voltak eltemetve. Ezek talán a fiatal korokban megszerzett, vagy igen kedvelt példányok lehettek, esetleg a temetkező közösség (család) ezeket az ékszereket tudta „kivonni a forgalomból”, vagy a nők újabb fibuláikat már továbbörökíthették életükben. A szóban forgó személyek halálának időpontja nyilvánvalóan nem megállapítható, így az sem, hogy lehetőségük lett-e volna „újabb” típusú kengyelfibulákat beszerezni.

5.3. A korabeli társadalomra vonatkozó megfigyelések

Az egykori társadalmat régészeti módszerekkel – bár korlátozott módon – leginkább a temetők által ismerhetjük meg. Ezek az elsődleges forrásaink arra, hogy tanulmányozni tudjuk – többek között – a közösségek strukturáltságát, összetételét, szokásaikat, hit- és hiedelemvilágukat. A dolgozat első felében lévő kutatástörténeti összefoglalóból jól tükröződik, hogy a langobard kori társadalom összetételére vonatkozó kérdések (2.2.2.3. és 2.2.2.4. *fejezet*) már a kutatások legkorábbi szakaszában felmerültek és az álláspontok a régészeti módszerek fejlődésével együtt változtak az elmúlt évtizedek folyamán.

A magyar régészetben elsődlegesen Bóna I. társadalmi osztályozása kerül előtérbe a téma kapcsán. Az általa alkalmazott módszer, mely által az itáliai királyság idejében feljegyzett társadalmi kategóriákat próbálta összekapcsolni a pannoniai régészeti emlékanyaggal jól tükrözi a társadalom differenciáltságát, ám mai kutatás tükrében több oldalról is megkérdőjelezhetőek eredményei. A pannoniai langobard kori társadalom összetételéhez szervesen kapcsolódik a Hegykő-csoport, ezzel együtt a romanizáltak jelenlétének kérdésköre és azonosításuk módszere is.

Noha, talán nincsenek és nem is lesznek meg a megfelelő régészeti módszereink arra, hogy az írásban rögzített társadalmi osztályokat a temetkezési rítus és leletkombinációk együttesével tudjuk azonosítani, Nyugat-Európában és Magyarországon is számos kísérlet indult el a korabeli közösségek felépítésének megismerésére. A Meroving kori társadalmak megismerésére irányuló metódusokhoz (R. Christlein, F. Siegmund) közel állnak azok a langobard kor esetében elvégzett elemzések, melyek különböző leletkombinációk (C. Rupp), vagy szeriáció segítségével (I. Barbiera), esetleg a temetők térhasználatának és egyes rítusok (L. Kováčová) elemzésével próbáltak közelebb jutni a társadalmi struktúrák megismeréséhez. Ezeket a 2000-es évektől meginduló archeogenetikai vizsgálatok számos új megközelítéssel és

eredménnyel egészítették ki, melyek különösképpen a helybéli, autochton és a külső, allochton elemek azonosítására, ezáltal a családi kapcsolatokra, csoportosulásokra, továbbá a migrációs dinamikák megismerésére irányultak.

Kutatásom egyik fő hozzájárulása az eddigi értelmezésekhez, hogy a kialakított kronológia alapján értelmeztem a női sírokból rögzített temetkezési rítusokat, leletkombinációkat és fibulaviseletet. A kutatásban két felmerülő témára (társadalmi struktúra, romanizáltak jelenléte) igyekeztem reflektálni a régészetben általánosan alkalmazott statisztikai módszerek (korrespondencia, PCA, szeriáció) segítségével. Jelentősen akadályozta a kutatást, hogy igen kisszámú bolygatatlan, zárt leletegyüttessel lehetett dolgozni, mely valószínűleg jelentősen torzíthatja a valós képet.

Az eredmények a társadalom jórészt életkor szerinti differenciálódását támasztják alá. Az analízis eredményei közül leginkább az élesen elkülönülő jelenségeket, a szélső értékeket hordozó elemeket (sírok, sírcsoportok) lehetett vizsgálni és értelmezni. Ennek során két jól elkülönülő csoport rajzolódott ki:

Az egyik csoportba a mellékletek nélküli és a viseleti elemek tekintetében a szokásostól jóval egyszerűbb összetételű, olykor kizárólag csak ékszereket tartalmazó temetkezések sorolhatóak, melyek viszonylag zárt kört alkottak. Ezek a sírok leginkább a hegyközi temetőből kerültek ki, ahol nem csak a legfiatalabb gyermekeket, hanem a felnőtt és az idősebb korosztályt is ily módon temették el. Az elemzés során megmutatkozott, hogy a jelenség sem az életkorból adódó társadalmi különbségekkel, sem az időbeli eltéréssel nem magyarázható. Az elkülönülő leletkombinációk és rítus egyfajta lokális, helyi identitás kifejeződése lehet, melyet a közösség sajátos hagyományain keresztül tarthatott fenn. A lokális elkülönülést támaszthatják alá a fibulaviselet kapcsán tett megfigyelések: a temetőben kizárólag a medence környékén lévő kengyelfibulaviselettel lehet számolni még a 6. század közepét követően is, mely szintén a közösség hagyományainak fennmaradását jelezheti.

Az ettől elkülönülő csoportba az igen gazdagon felszerelt női sírok, a lokális szinten talán magasabb társadalmi rangot birtokló egyének sírjai tartozhatnak, melyre a viseleti elemek mennyisége és minősége, továbbá a rítus komplexitása is utal. Ebben a csoportban tükröződik leginkább az életkor alapú differenciálódás, mely alátámasztja azt a nyugati Meroving kör esetében már igazolt jelenséget, hogy a gazdagabban felszerelt, komplex rítussal jellemezhető temetkezések leginkább a felnőtt (főképp adultus korú) nők kiváltsága volt. A rítus és a viseleti elemek összessége a társadalmi szerepvállalásuk sírbéli lenyomata lehet.

A gazdagon felszerelt temetkezések a Pannoniában leginkább jellemző 3. és olykor a 4. fázis temetkezéseit jelentik. A 3. fázis sírjainak alapvetően nagyfokú jelenléte és a reprezentatív elemeket tartalmazó női sírok számának megugrása ebben a periódusban a hatalom megszilárdulását is jelezhetik a térségben.

A két csoport között helyet foglaló átmeneti értékek jól tükrözik a korabeli társadalom sokszínűségét, ezek helyzetére a szeriációban sírok vagy temetőik szerint egyedi megoldásokat lehetett kínálni.

Összességében elmondható, hogy a módszer a többi kísérlethez hasonlóan a különböző társadalmi csoportok azonosítását nem feltétlenül teszi lehetővé, de a szélső értékek által könnyebben azonosíthatóvá és elemezhetővé válik néhány jelenség, mint a lokális identitás megnyilvánulásának módozatai, az életkor alapú differenciálódás és reprezentációs formák egy-egy közösségen belül.

6. BIBLIOGRÁFIA

Források

Cassius Dio = *Dio's Roman History*. Transl.: Cary, E. – Foster, H. B. London 1927.

Fredegar = *Chronicarum qui dicuntur Fredegarii scholastici libri IV cum continuationibus*. [MGH, Scriptores rerum merovingicarum, II.] Ed.: B. Krusch. Hannoverae, 1888, 1–193.

Geographia = *Klaudios Ptolemaios, Handbuch der Geographie. Griechisch – Deutsch*. Hrsg.: Stückelberger, A. – Grasshoff, G. Basel 2006.

Geographika = *Strabón, Geógraphika*. Ford.: Földy J. Budapest 1997. Angolul: Strabo: *Geography*. Transl.: H. L. Jones. [Loeb Classical Library, 182. Vol. III, Books 6–7.] London 1924.

Historia Romana = *Velleius Paterculus, Róma története*. Jegyzet, utószó: Hoffmann Zs. Szeged 2007.

Idősebb Plinius = Idősebb Plinius: *Természetrész XXXIII–XXXVII (Az ásványokról és a művészetekről)*. Ford.: Darab Á. (XXXIV; XXXVI.) – Gesztelyi T. (XXXIII; XXXV; XXXVII). Budapest 2001.

PD HL = *Paulus Diaconus, A langobardok története*. Gombos F. Albin fordítását felhasználva közreadja Galamb Gy. Budapest 2012.

Tacitus, Annales = *Tacitus, Évkönyvek*. In: *Tacitus összes művei II*. Ford.: Borzsák I. Budapest 1980.

Feldolgozások

A, Á

ÅBERG 1922 = Åberg, N.: *Stil II. Fornvännen* 17 (1922), 1–26.

ACHTER 2009 = Achter, D.: *Accessoires der Frauenkleidung am Beispiel des frühmittelalterlichen Gräberfeldes von Weingarten, Baden-Württemberg*. Diplomarbeit, Universität Wien. Wien 2009.

ADLER 1970 = Adler, H.: *Zur Ausplünderung langobardischer Gräberfelder in Österreich*. *Mitteilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien* 100 (1970), 138–147.

ADLER 1979 = Adler, H.: *Neue langobardische Gräber aus Schwechat*. *Fundberichte aus Österreich* 18 (1979), 9–40.

AHUMADA SILVA 2010 = Ahumada Silva, I.: *La collina di San Mauro a Cividale del Friuli. Dalla necropoli longobarda alla chiesetta bassomedievale*. [Archeologia a Cividale. Studi e ricerche 1.] Firenze 2010.

AIBABIN 2011 = Aibabin, A.: The elements of Scandinavian beast style of the brooches from Luchistoye. In: *Inter Ambo Maria. Contacts between Scandinavia and the Crimea in the Roman Period*. Eds.: Khrapunov, I. – Stylegar, F.-A. Kristiansand – Simferopol 2011, 7–10.

AJBABIN – HAJREDINOVA 2014 = Айбабин, А. И. – Хайрединова, Э. А.: *Могильник у села Лучистое 2*. [Боспорские исследования 14.] Симферополь – Керчь 2014.

ALFÖLDI 1926 = Alföldi, A.: *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien*. Hrsg.: Gragger, R. Berlin – Leipzig 1926.

ALFÖLDI 1932 = Alföldi A.: *Leletek a hun korszakból és ethnikai szétválasztásuk*. [Archaeologia Hungarica IX.] Budapest 1932.

ALFÖLDI 1934 = Alföldi, A.: Eine spätrömische Helmform und ihre Schicksale im germanisch-romanischen Mittelalter. Mit einem Exkurs. *Acta archaeologica* 5 (1934), 99–144.

ALT et al. 2014 = Alt, K. W. – Knipper, C. – Peters, D. et al.: Lombards on the Move – An Integrative Study of the Migration Period Cemetery at Szólád, Hungary. *PLOS ONE* 9(11): e110793. (<https://doi.org/10.1371/journal.pone.0110793>, 2023.07.25.)

AMENT – NEUFFER-MÜLLER 1973 = Ament, H. – Neuffer-Müller, Ch.: Das fränkische Gräberfeld von Rübenach. [Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit Serie B, Band 7.] Berlin 1973.

AMENT 1976 = Ament, H.: Chronologische Untersuchungen an fränkischen Gräberfeldern der jüngeren Merowingerzeit im Rheinland. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 57 (1976), 285–336.

AMENT 1977 = Ament, H.: Zur archäologischen Periodisierung der Merowingerzeit. *Germania* 55 (1977), 133–140.

AMENT 1981 = Ament, H.: „Chronologie”. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Band 4*. [Brunner – Chronologie]. Beck, H. – Geuenich, D. – Steuer, H. Berlin 1981, 607–674.

AMENT 1992 = Ament, H.: *Das alamannische Gräberfeld von Eschborn (Main-Taunus-Kreis)*. [Materialien zur Vor- und Frühgeschichte von Hessen 14.] Wiesbaden 1992.

AMORIM et al. 2018 = Amorim, C. E. G. – Vai, S. – Posth, C. et al.: Understanding 6th-century barbarian social organization and migration through paleogenomics. *Nat Commun* 9, 3547 (2018). (<https://doi.org/10.1038/s41467-018-06024-4>, 2023.07.25.)

AMORY 1993 = Amory, P.: The meaning and purpose of ethnic terminology in the Burgundian laws. *Early Medieval Europe* 2 (1993), 1–28.

AMORY 1994 = Amory, P.: Names, ethnic identity, and community in fifth- and sixth-century Burgundy. *Viator* 25 (1994), 1–30.

AMORY 1997 = Amory, P.: *People and Identity in Ostrogothic Italy, 489-554*. Cambridge 1997.

APPUDRAI 1986 = Appadurai, A.: Introduction: commodities and the politics of value. In: *The social life of things: commodities in cultural perspectives*. Ed.: Appudrai, A. Cambridge 1986, 3–63.

ARENDS 1978 = Arends, U.: *Ausgewählte Gegenstände des Frühmittelalters mit Amulettcharakter*. Inaugural-Diss. Heidelberg 1978.

ASPÖCK – STADLER 2003 = Aspöck, E. – Stadler, P.: Die langobardzeitlichen Gräber von Brunn am Gebirge, Flur Wolfholz, Niederösterreich. *Archaeologia Austriaca* 87 (2003), 169–223.

ASPÖCK 2011 = Aspöck, E.: Past “disturbances” of graves as a source: taphonomy and interpretation of reopened early medieval inhumation graves at Brunn am Gebirge (Austria) and Winnall II (England). *Oxford Journal of Archaeology* 30/3 (2011), 299–324.

ASPÖCK – KLEVNÄS 2011 = Aspöck, E. – Klevnäs, A.: Past Disturbances of Graves. The Reopening of Graves for Grave-Robbery and Other Practices. *The European Archaeologist* 36 (2011/2012), 66–70.

AUFLEGER 1996 = Aufleger, M.: Beinarbeiten und Beinverarbeitung. In: *DIE FRANKEN* 1996, 640–649.

AUFLEGER 1997 = Aufleger, M.: *Tierdarstellungen in der Kleinkunst der Merowingerzeit im westlichen Frankreich*. [Archäologische Schriften des Instituts für Vor- und Frühgeschichte der Johannes Gutenberg-Universität Mainz, Band 6.] Mainz 1997.

AXBOE – KROMANN 1992 = Axboe, M. – Kromann, A.: DN ÓÐINN P F AUC? Germanic „imperial portraits” on scandinavian gold bracteates. *Acta Hyperborea* 4 (1992), 271–305.

AXBOE 2001 = Axboe, M.: Amulet Pendants and a Darkened Sun. On the Function of the Gold Bracteates and a Possible Motivation for the Large Gold Hoards. In: *Roman gold and the development of the early Germanic kingdoms*. [KVHAA Konferenser 51.] Ed.: Magnus, B. Stockholm 2001, 119–136.

AXBOE 2007 = Axboe, M.: English Summary. In: Axboe, M.: *Brakteatstudier*. København 2007, 141–158.

ÁTKELŐK 2022 = *Átkelők a túlvilágra. Két gepida temető a Közép-Tisza mentén. Crossings to the afterworld Two Gepidic cemetery along the Middle Tisza*. [Szolnoki Régészeti Tanulmányok 3.] Szerk.: F. Kovács P. Szolnok 2022.

B

BAJNÓCZI – KONCZ – BOLLÓK 2023 = Bajnóczi, B. – Koncz, I. – Bollók, Á.: Tracing the road of elephant ivory at the end of Late Antiquity – Archaeometric analysis of ivory artefacts from the 6th–7th-century Carpathian Basin. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 74/2 (2023), 399–414.

BALOGH 2016 = Balogh Cs.: *Régészeti adatok a Duna-Tisza közti avarok történetéhez*. [Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia. A PPKE BTK Régészeti Tanszékének kiadványai 6.] Szerk.: Major B. – Türk A. Budapest 2016.

BANGHARD 2000 = Banghard, K.: „Kaurischnecke”. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Band 16. [Jadwigen – Kleindichtung]* Hrsg.: Beck, H. – Geuenich, D. – Steuer, H. Berlin/New York 2000, 344–347.

BARBIERA 2005 = Barbiera, I.: *Changing Lands in Changing Memories. Migration and Identity during the Lombard Invasion*. [Biblioteca di Archeologia Medievale 19.] Florence 2005.

BARKÓCZI 1968 = Barkóczi, L.: A 6th century cemetery from Keszthely-Fenékpuszt. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 20 (1968), 275–311.

BARKÓCZI 1971 = Barkóczi, L.: Das Gräberfeld von Keszthely-Fenékpuszt aus dem 6. Jahrhundert und die frühmittelalterlichen Bevölkerungsverhältnisse am Plattensee. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 18 (1971), 179–191.

BARTEL – KNÖCHLEIN 1993 = Bartel, A. – Knöchlein, R.: Zu einem Frauengrab des 6. Jahrhunderts aus Waging am See, Lkr. Traunstein, Oberbayern – Ein Beitrag zur Kenntnis der Frauentracht der älteren Merowingerzeit. *Germania* 71/2 (1993), 419–439.

BARTEL 1998 = Bartel, A.: Textilfunde aus den merowingezeitlichen Gräbern 1 und 2 von Neuses an der Regnitz. *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 63 (1998), 264–272.

BARTEL 2005 = Bartel, A.: Fest verbunden, gut verknotet. *Archäologie in Deutschland* 2005/1, 36–37.

BARTHA 2011 = Bartha S.: 4–5. századi lófejes fésűk elterjedése. In: *Hadak Útján XIX. A népvándorlás kor kutatóinak XIX. konferenciája. Xántus János Múzeum, Győr, 2008. október 20–22.* Szerk.: Bíró Sz. – Tomka P. Győr 2011, 83–95.

BÁLINT 1993 = Bálint, Cs.: Probleme der archäologischen Forschung zur awarischen Landnahme. In: *Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters*. [Vorträge und Forschungen XLI.] Hrsg.: Müller-Wille, M. – Schneider, R. Sigmaringen 1993, 195–273.

BÁRÁNY – HAJNAL 2010 = Bárány A. – Hajnal Zs.: Agancsfeldolgozó műhely és csontfésűk Tiszaagyenda-Lakhatom koraközépkori lelőhelyről. In: *Csont és bőr. Az állati eredetű nyersanyagok feldolgozásának története, régészete és néprajza*. Szerk.: Gömöri J. – Körösi A. Budapest 2010, 85–92.

BÁRDOS – GARAM 2009 = Bárdos, E. – Garam, É.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek, Teil II.* [Monumenta Avarorum Archaeologica 10.] Red.: Garam, É. – Vida, T. Budapest 2009.

BECKMANN 1995 = Beckmann, Ch.: „Fingerring“ §1. Römische Kaiserzeit. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Band 9. [Fidel – Friedlosigkeit]* Hrsg.: Beck, H. – Geuenich, D. – Steuer, H. Berlin/New York 1995, 47–56.

BEHM-BLANCKE 1973 = *Gesellschaft und Kunst der Germanen. Die Thüringer und ihre Welt.* Dresden 1973.

BENEDIX 2016a = Benedix, J.: Gedanken zur Rezeption von Kulturlandschaft am Beispiel von drei Gräbergruppen des 6. Jh. aus dem Tullner Feld und dem Traisental. In: *Wandel durch Migration? 26. internationales Symposium „Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum“ Straubing 2014.* [Arbeiten zur Archäologie Süddeutschlands 29.] Ed.: Geisler, H. Büchenbach 2016, 155–166.

BENEDIX 2016b = Benedix, J.: Freundorf und Pottenbrunn – zwei langobardenzeitliche Gräberfelder im Vergleich. In: Beiträge zum Tag der Niederösterreichischen Landesarchäologie 2016: Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums N. F. 531. Hrsg.: Trebsche, P. – Lauerer, E. Asparn/Zaya 2016, 59–68.

BENINGER – MITSCHA-MÄRHEIM 1966 = Beninger, E. – Mitscha-Märheim, H.: Der Langobardenfriedhof von Poysdorf. *Archaeologia Austriaca* 40 (1966), 167–187.

BEMMANN 2000 = Bemann, J.: Zur Frage der Kontinuität von der jüngeren römischen Kaiserzeit zur Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland. In: *Die spätrömische Kaiserzeit und die frühe Völkerwanderungszeit in Mittel- und Osteuropa. Kongreß Łódź 9.–11. November 1996.* Hrsg.: Mączyńska, M. – Grabarczyk, T. Łódź 2000, 76–103.

BEMMANN 2001 = Die Niemberger Fibeln und der Chronologie der Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland. *Slovenská archeológia* 49 (2001), 59–101.

BEMMANN 2008 = Bemann, J.: Mitteldeutschland im 5. Jahrhundert – Eine Zwischenraum auf dem Weg der Langobarden in den mittleren Donauraum? In: *KULTURWANDEL 2008*, 145–227.

BEMMANN – VOSS 2007 = Bemann, J. – Voss, H.-U.: Anmerkungen zur Körpergrabsitte in den Regionen zwischen Rhein und Oder vom 1. bis zur Mitte des 5. Jahrhunderts n.Chr. In: *Körpergräber des 1.–3. Jahrhunderts in der Römischen Welt. Int. Koll. Frankfurt a. M. 19. – 20. November 2004.* [Schriften des Archäologischen Museums Frankfurt 21.] Hrsg.: Faber, A. et al. Frankfurt am Main 2007, 153–183.

BENINGER 1934 = Beninger, E.: *Die Germanen in Niederösterreich – von Marbod bis zu den Babenbergnern. Ergebnisse der Bodenforschung.* Wien 1934.

BENINGER 1940 = Beninger, E.: *Die germanischen Bodenfunde in der Slowakei.* [Anstalt für sudetendeutsche Heimatforschung. Vorgeschichtliche Abteilung. Heft 8.] Leipzig 1937.

BENINGER – FREISING 1937 = Beninger, E. – Freising, H.: *Die germanischen Bodenfunde in Mähren*. [Anstalt für Sudetendeutsche Heimatforschung, Vorgeschichtliche Abteilung 4.] Reichenberg 1933.

BIERBRAUER 1975 = Bierbrauer, V.: *Die ostgotischen Grab- und Schatzfunde in Italien*. [Biblioteca degli "Studi medievali" 7.] Spoleto 1975.

BIERBRAUER 1980 = Bierbrauer, V.: Zur chronologischen, soziologischen und regionalen Gliederung des ostgermanischen Fundstoffs des 5. Jahrhunderts in Südosteuropa. In: *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert. Berichte des Symposiums der Kommission für Frühmittelalterforschung, 24. bis 27. Oktober 1978, Stift Zwettl, Niederösterreich*. [Denkschriften. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse, Heft 145.] Hrsg.: Wolfram, H. – Daim, F. Wien 1980, 131–142.

BIERBRAUER 1987 = Bierbrauer, V.: *Invillino-Ibligo in Friaul I. Die römische Siedlung und das frühmittelalterliche Castrum*. [Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 38.] München 1987.

BIERBRAUER 1993 = Bierbrauer, V.: Die Landnahme der Langobarden in Italien aus archäologischer Sicht. In: *Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters I*. Hrsg.: Müller-Wille, M. – Schneider, R. Sigmaringen 1993, 103–172.

BIERBRAUER 1994 = Bierbrauer, V.: Germanen des 5. und 6. Jahrhunderts in Italien. In: *La storia dell'alto medioevo italiano (VI-X secolo) alla luce dell'archeologia. Convegno internazionale* (Siena, 2-6 dicembre 1992). [Archeologia medievale. Biblioteca/11.] Ed.: Francovich, R. – Noyé, G. Firenze 1994, 33–56.

BIERBRAUER 1996 = Bierbrauer, V.: Romanen im fränkischen Siedelgebiet. In: *DIE FRANKEN* 1996, 110–120.

BIERBRAUER 2001 = Bierbrauer, V.: „Langobarden“. Archäologisches. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Band 18. [Landschaftsrecht – Loxstedt]*. Hrsg.: Beck, H. – Geuenich, D. – Steuer, H. Berlin/New York 2001, 78–93.

BIERBRAUER 2004a = Bierbrauer, V.: A Keszthely-kultúra és a késő római továbbélés kérdése Pannoniában (Kr. u. 5-8. század). *Archaeologiai Értesítő* 129 (2004), 67–82.

BIERBRAUER 2004b = Bierbrauer, V.: Zur ethnischen Interpretation in der frühgeschichtlichen Archäologie. In: *Die Suche nach den Ursprüngen. Von der Bedeutung des frühen Mittelalters*. [Denkschriften. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse 322.] Hrsg.: Pohl, W. Wien 2004, 45–84.

BIERBRAUER 2005 = Bierbrauer, V.: Archäologie der Langobarden in Italien: ethnische Interpretation und Stand der Forschung. In: *DIE LANGOBARDEN* 2005, 21–66.

BIERBRAUER 2007 = Bierbrauer, V.: Ostgermanen im mittleren und unteren Donauraum. Die hunnische Herrschaft. In: *Attila und die Hunnen*. Ed.: Anke, B. Darmstadt 2007, 96–105.

BIERBRAUER 2008 = Bierbrauer, V.: *Ethnos und Mobilität im 5. Jahrhundert aus archäologischer Sicht: vom Kaukasus bis Niederösterreich*. [Abhandlungen. Bayerische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse NF 131.] München 2008.

BIERBRAUER 2011 = Bierbrauer, V.: Zum pannonischen Ostgotenreich (456/457-473) aus archäologischer Sicht. In: *Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*. [Castellum Pannonicum Pelsonense 2.] Hrsg.: Heinrich-Tamáska, O. Rahden 2011, 361–380.

T. BÍRÓ 1994 = T. Bíró, M.: *The Bone Objects of the Roman Collection*. [Catalogi Musei Nationalis Hungarici. Seria Archeologica 2.] Ed.: Kovács, T. Budapest 1994.

T. BÍRÓ 2000 = T. Bíró M.: *Pannoniai csontművészet*. Budapest 2000.

BITENC – KNIFIC 2001 = Bitenc, P. – Knific, T. – Lauko, T. – Čeferin, G. – Tepina, B.: *Od Rimljanov do Slovanov. Predmeti*. Ljubljana 2001.

BLAICH 2006 = Blaich, M. C.: *Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Eltville, Rheingau-Taunus-Kreis. Beiträge zur Siedlungsgeschichte des Rheingaus vom 5. bis 8. Jahrhundert n. Chr.* [Hessische Forschungen zur geschichtlichen Landes- und Volkskunde Band 44.] Wiesbaden und Kassel 2006.

BLESL 2008 = Blesl, Ch.: Gräber des 6. Jahrhunderts zwischen der Traisen und dem Wienerwald in Niederösterreich. In: *KULTURWANDEL 2008*, 319–330.

BLIUJENÉ 2011 = Bliujiené, A.: *Northern Gold: Amber in Lithuania (c. 100 to c. 1200)* [East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450 Vol. 8]. Leiden 2011.

BOCSI 2008 = Bocsi, Zs.: Die Keramik aus zwei spätantiken Siedlungen am Balaton: Ordacsehi-Kis-töltés und Zamárdi-Kútvölgyi-dűlő, Komitat Somogy, Ungarn. In: *KULTURWANDEL 2008*, 415–430.

BOCSI 2012 = Bocsi Zs.: Ordacsehi-Kis-töltés és Zamárdi-Kútvölgyi-dűlő 5–6. századi telepének kerámiái. In: *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére*. Szerk.: Vida T. Budapest 2012, 187–204.

BOGNETTI et al. 1959 = Bognetti, G. P. – Forlati Tamaro, B. – Lorenzon, G.: *Vincenza nell'alto Medio Evo*. Venezia, Pozza 1959.

BOJČIĆ 2015 = Bojčić, Z.: *Zlato i srebro srednjega vijeka u Muzeju Slavonije*. Osijek 2015.

BOLLÓK 2017 = Bollók, Á.: Christians, Christianity and the ‘Northern Barbarians’ in Late Antiquity and the Early Middle Ages. In: *Dalle steppe al Mediterraneo. Popoli, culture, integrazione. (Atti del convegno internazionale di studi «Fondazione e rituali delle aristocrazie germaniche nel contesto mediterraneo» Cimitile-Santa Maria Capua Vetere, 18-19 giugno 2015.)* Ed.: Ebanista, C. – Rotili, M. Napoli 2017, 423–442.

BOLLÓK 2023 = Bollók, Á.: Late antique Mediterranean rotary keys from Avaria. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 74/1 (2023), 99–119.

BOLTA 1981 = Bolta, L.: *Rifnik pri Šentjurju. Poznoantička naselbina in grobišče* [Katalogi in monografije 19]. Red.: Šašel, J. Ljubljana 1981.

BORGOLTE 2013 = Borgolte, M.: Eine langobardische „Wanderlawine“ vom Jahr 568? Zur Kritik historiografischer Zeugnisse der Migrationsperiode. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 2013/4, 293–310.

BÓNA 1956 = Bóna, I.: Die Langobarden in Ungarn. Die Gräberfelder von Várpalota und Bezenye. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 7 (1956), 183–244.

BÓNA 1960a = Bóna I.: Langobard temető Rácalmáson. *Alba Regia* 1 (1960), 167–170.

BÓNA 1960b = Bóna I.: VI. századi germán temető Hegykőn. *Soproni Szemle* 14/3 (1960), 233–241.

BÓNA 1961 = Bóna I.: VI. századi germán temető Hegykőn II. *Soproni Szemle* 15/2 (1961), 131–140.

BÓNA 1963 = Bóna I.: VI. századi germán temető Hegykőn (Befejező közlemény). *Soproni Szemle* 17/2 (1963), 136–144.

BÓNA 1964a = Bóna, I.: Neue Beiträge zur Archäologie und Geschichte der Langobarden in Pannonien. In: *Aus Ur- und Frühgeschichte II*. Hrsg.: Karl-Heinz, O. Berlin 1964, 104–109.

BÓNA 1964b = Bóna, I.: Die pannonischen Grundlagen der langobardischen Kultur im Licht der neuesten Forschungen. In: *Problemi della civiltà e dell'economia longobarda. Scritti in memoria di Gian Piero Bognetti*. Ed.: Tagliaferri, A. Milano 1954, 71–93.

BÓNA 1966 = Bóna, I.: Beziehungen zwischen den pannonischen und italischen Bodenfunden der Langobarden. In: *Atti del VI. Congresso Internazionale delle Scienze Preistoriche e Protostoriche - Sezioni V-VIII*. Roma 1966, 153–158.

BÓNA 1971a = Bóna I.: A népvándorlás kora Fejér megyében. In: *Fejér megye története I. Fejér megye története az őskortól a honfoglalásig* 5. Szerk.: Fitz J. Székesfehérvár 1971.

BÓNA 1971b = Bóna, I.: Langobarden in Ungarn. *Arheološki Vestnik* 21/22 (1970/1971), 45–74.

BÓNA 1974a = Bóna I.: *A középkor hajnala. A gepidák és langobardok a Kárpát-medencében*. Budapest 1974.

BÓNA 1974b = Bóna, I.: I Longobardi e la Pannonia. In: *Atti del Convegno Internazionale sul tema. La civiltà dei Longobardi in Europa*. Roma, 24-26 maggio 1971; Cividale del Friuli, 27-28 maggio 1971. Roma 1974, 241–255.

BÓNA 1976 = Bóna, I.: *Der Anbruch des Mittelalters. Gepiden und Langobarden im Karpatenbecken*. Budapest 1976.

BÓNA 1978 = Bóna, I.: Neue Langobardenfunde in Ungarn. In: *Problemi seobe naroda u karpatskoj Kotlini*. Ur.: Dimitrijević, D. – Kovačević, J. – Vinski, Z. Novi Sad 1978, 109–115.

BÓNA 1979 = Bóna, I.: Die langobardische Besetzung Südpannoniens und die archäologischen Probleme der langobardisch-slawischen Beziehungen. *Zeitschrift für Ostforschung* 28 (1979), 393–404.

BÓNA 1980 = Bóna, I.: Studien zum frühawarischen Reitergrab von Szegvár. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32 (1980), 31–95.

BÓNA 1988 = Bóna, I.: Die Langobarden in Pannonien. In: *DIE LANGOBARDEN* 1988, 63–73, 256–287.

BÓNA 1990 = Bóna, I.: I Longobardi in Pannonia. In: *I Longobardi: Catalogo della Mostra tenuta a Passariano e Cividale del Friuli nel 1990*. Publ.: Menis, G. C. Milano 1990, 14–73.

BÓNA 1993 = Bóna I.: 3. A langobardok története és régészeti emlékei. In: *HGL* 1993, 102–162.

BÓNA 1998 = Bóna, I.: Das langobardenzeitliche Gräberfeld von Hegykő, Komitat Győr-Sopron. In: *Man and the Animal World. Studies in Archaeozoology, Archaeology, Anthropology and Paleolinguistics in memoriam Sándor Bökönyi*. [Archaeolingua 8.] Hrsg.: Anreiter, P. et al. Budapest 1998, 109–120.

BÓNA 2001 = Bóna I.: Befejező ásatás a bezenyei langobard temetőben (1964). *Arrabona* 39 (2001), 189–212.

BÓNA 2002 = Bóna, I.: Szolnok–Szanda. In: *GEPIDISCHE GRÄBERFELDER I*, 197–237.

BÓNA – NAGY 2002 = Bóna, I. – Nagy, M.: Hódmezővásárhely–Kishomok. In: *GEPIDISCHE GRÄBERFELDER I*, 34–189.

BÓNA 2009 = Bóna, I.: Die Geschichte und die Archäologischen Zeugnisse der Langobarden. In: *BÓNA – B. HORVÁTH 2009*, 196–218.

BÓNA – B. HORVÁTH 2009 = Bóna, I. – B. Horváth, J.: *Langobardische Gräberfelder in West-Ungarn*. [Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae Vol. 6.] Red.: Garam, É. – Vida, T. Budapest 2009.

BÓZSA 2016 = Bózsa A.: *A szépségápolás tárgyi emlékényaga Pannonia Magyarországra eső részén*. Doktori Disszertáció (ELTE-BTK Történelemtudományi Doktori Iskola). Budapest 2016.

BÖHME-SCHÖNBERGER 1994 = Böhme-Schönberger, A.: „Fibel und Fibeltracht.” I. Römische Kaiserzeit im Provinzialrömischen Gebiet und Beziehungen zu Germania magna. In:

Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Band 8. [Euhemerismus – Fichte]. Lieferung 5/6. Hrsg.: Beck, H. – Geuenich, D. – Steuer, H. Berlin/New York 1995, 101–113.

BÖHNER 1958 = Böhner, K.: *Die fränkischen Altertümer des Trierer Landes.* [Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit. Serie B: Die fränkischen Altertümer des Rheinlandes 1.] Hrsg.: Böhner, K. – Werner, J. Berlin 1958.

BRATHER 2000 = Brather, S.: Ethnische Identitäten als Konstrukte der frühgeschichtlichen Archäologie. *Germania* 78 (2000), 139–177.

BRATHER 2002 = Brather, S.: Ethnic identities as constructions of archaeology: the case of the "Alamanni". In: *On barbarian identity. Critical approaches to ethnicity in the early middle ages.* [Studies in the early middle ages 4.] Ed.: Gillett, A. Turnhout 2002, 149–175.

BRATHER 2004a = Brather, S.: *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlagen, Alternativen.* [Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 42.] Berlin/New York 2004.

BRATHER 2004b = Brather, S.: Kleidung und Identität im Grab. Gruppierungen innerhalb der Bevölkerung Pleidelsheims zur Merowingerzeit. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 32 (2004), 1–58.

BRATHER 2005 = Brather, S.: Alter und Geschlecht zur Merowingerzeit. Soziale Strukturen und frühmittelalterliche Reihengräberfelder. In: *Alter und Geschlecht in ur- und frühgeschichtlichen Gesellschaften (Tagung Bamberg 2004).* [Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 126.] Hrsg.: Müller, J. Bonn 2005, 157–178.

BRATHER 2006 = Brather, S.: „Etnikai értelmzés” és struktúratörténeti magyarázat a régészetben. *Korall* 24/25 (2006), 23–72. [A tanulmány forrása: BRATHER 2004a, 517–567.]

BRATHER 2007 = Brather, S.: Von der "Tracht" zur "Kleidung". Neue Fragestellungen und Konzepte in der Archäologie des Mittelalters. In: *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 35 (2007), 185–206.

BRATHER et al. 2009 = Brather, S. – Gütermann, S. – Künzie, M. – Reinecke, J. – Schmid, Ch. – Streit, K. – Tolkach, D. – Wächtler, N. – Zadow, V.: Grabausstattung und Lebensalter im frühen Mittelalter: soziale Rollen im Spiegel der Bestattungen. *Fundberichte aus Baden-Württemberg* 30 (2009), 273–378.

BRATHER-WALTER 2009 = Bather-Walter, S.: Schlange – Seewesen – Raubvogel? Die S-förmigen Kleinfibeln der älteren Merowingerzeit. In: *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 37 (2009), 47–110.

BRATHER-WALTER 2020 = Brather-Walter, S.: Kommunikationsreichweiten und Kleidungsvarianten anhand merowingerzeitlicher Bügelfibeln. In: *Grenzen, Räume und Identitäten. Der Oberrhein und seine Nachbarregionen von der Antike bis zum Hochmittelalter.* [Archäologie und Geschichte – Freiburger Forschungen zum ersten Jahrtausend in Südwestdeutschland, Band 22.] Hrsg.: Brather, S. – Dendorfer, J. Heidelberg 2020, 287–301.

BRENDLE 2014 = Brendle, T.: *Das merowingerzeitliche Gräberfeld von Neudingen (Stadt Donaueschingen, Schwarzwald-Baar-Kreis)*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie an der Ludwig-Maximilians-Universität München. München 2017.

BRENNER 1912 = Brenner, E.: Der Stand der Forschung über die Kultur der Merowingerzeit. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 7 (1912 [1915]), 253–346.

BRENNER 1915 = Brenner, E.: Der Stand der Forschung über die Kultur der Merowingerzeit. *Berichte der Roemisch-Germanischen Kommission* 7 (1912[1915]), 253–350.

BROGIOLO – POSSENTI 2008 = Brogiolo, G. P. – Possenti, E.: Aktuelle Forschungen und Ansätze der langobardischen Archäologie in Italien. In: KULTURWANDEL 2008, 449–466.

BUGARSKI 2005 = Bugarski, I.: A contribution to the study of lamellar armours. *STARINAR LV* (2005), 161–179.

БУГАРСКИ 2020 = Бугарски, И.: О германских находках VI века в крепостях, расположенных на возвышенностях Центральных Балкан. *Stratum plus* 5 (2020), 91–98.

BURZLER et al. 2002 = Burzler, A. – Höneisen, M. – Leicht, J. – Ruckstuhl, B.: *Das frühmittelalterliche Schleithelm-Siedlung. Gräberfeld und Kirche*. [Schaffhauser Archäologie 5.] Schaffhausen 2002.

C, Cs

ČAVAL 2013 = Čaval, S.: Poznoantične okrasne igle vrste stilus v Sloveniji. Late Antique decorative pins of the stylus type in Slovenia. *Arheološki vestnik* 64 (2013), 197–248.

ČERVINKA 1936 = Červinka, I. L.: Germáni na Moravě. *Anthropologie* 14/2–4 (1936), 107–146.

CHÂTELET et al. 2004 = Châtelet, M. – Dekanter, F. – Feyeux, J.-Y. – Georges, P. – Guillaume, J. – Médard, F. – Périn, P. et al.: *Trésors mérovingiens d'Alsace. La nécropole d'Erstein, 6e-7e siècle après J.-C. [Fouilles récentes en Alsace t. 6.]* Strasbourg 2004.

CHOYKE 2010 = Choyke, A.: The Bone is the Beast: Animal Amulets and Ornaments in Power and Magic. In: *Anthropological approaches to zooarchaeology: complexity, colonialism, and animal transformations*. Ed.: Campana, D. et al. Oxford 2010, 197–209.

CHRISTIE 1991 = Christie, N.: Invasion or invitation? The Longobard occupation of northern Italy, A. D. 568–569. *Romanobarbarica* 11 (1991), 79–108.

CHRISTIE 1998 = Christie, N.: *The Lombards. The Ancient Langobards*. Oxford – Malden 1998.

CHRISTLEIN 1966 = Christlein, R.: *Das alamannische Reihengräberfeld von Marktoberdorf im Allgäu*. [Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege. Abteilung für Vor- und Frühgeschichte. Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte 21.] Kallmünz 1966.

CHRISTLEIN 1967 = Christlein, R.: Ausgrabung eines Gräberfeldes des 5. bis 7. Jahrhunderts bei Bittenbrunn, Lkrs. Neuburg a. d. Donau. *Jahresbericht der Bayerischen Bodendenkmalpflege* 8/9 (1967/68), 87–103.

CHRISTLEIN 1968 = Christlein, R.: *Qualitätsgruppen unter den Grabausstattungen des 6. und 7. Jahrhunderts aus Süd- und Westdeutschland* (Dissertation). Freiburg 1968.

CHRISTLEIN 1973 = Christlein, R.: Besitzabstufungen zur Merowingerzeit im Spiegel reicher Grabfunde aus West- und Süddeutschland. *Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz* 20 (1973), 147–180.

CHRISTLEIN 1978 = Christlein, R.: *Die Alamannen. Archäologie eines lebendigen Volkes*. Stuttgart 1978.

CIEŚLIŃSKI 2016 = Cieśliński, A.: The society of Wielbark culture, AD 1–300. In: *The Past Societies: Polish Lands from the First Evidence of Human Presence to the Early Middle Ages 4. (500 BC – 500 AD)*. Ed.: Rzeszotarska-Nowakiewicz, A. Warszawa 2016, 217–255.

CINI – RICCI 1979 = Cini, S. – Ricci, M.: *I Longobardi nel territorio vicentino, Catalogo della mostra*. Vicenza 1979.

ČIŽMÁŘ 2011 = Čižmář, M.: Das Gräberfeld von Holubice. In: *LANGOBARDISCHE GRÄBERFELDER IN MÄHREN* 2011, 129–224.

ČIŽMÁŘOVÁ – MRÁZEK 1990 = Čižmářová, J. – Mrázek, I.: Bílé kamenné závěsky z hrobů doby stěhování národů na Moravě. *Časopis Moravského Muzea* 75 (1990), 59–65.

CLAUSS 1971 = Clauß, G.: *Reihengräberfelder von Heidelberg-Kirchheim*. [Badische Fundberichte Sonderheft 14: 1–2.]. Freiburg 1971.

CLAUSS 1976 = Clauß, G.: Strumpfbänder: Ein Beitrag zur Frauentracht des 6. und 7. Jahrhunderts n. Chr. *Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz* 23–24 (1976–1977), 54–88.

CLAUSS 1987 = Clauß, G.: Die Tragsitte von Bügelfibeln. Eine Untersuchung zur Frauentracht in frühen Mittelalter. *Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz* 34/2 (1987), 491–603.

CSALLÁNY 1941 = Csallány D.: A szentes-nagyhegyi gepida sírlelet (1939) és régészeti kapcsolatai. *Archaeologiai Értesítő* III. f./II. k. (1941), 127–161.

CSALLÁNY 1961 = Csallány, D.: *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454–568 u. Z.)*. [Archaeologia Hungarica, Series nova 38.] Budapest 1961.

CSALLÁNY 1968 = Csallány D.: Sámáneszköz volt-e az avarkori „ír-tartó csonttégely”. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1 (1966–1967 [1968]), 61–72.

CSALLÁNY 1969 = Csallány D.: Avarkori páncélok a Kárpát-medencében 1. *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 12–14 [1969–1971] (1972), 7–42.

CSALOG 1944 = Csalog, J.: A Szakály-Öreghegyi avar sírmező (Das avarische Gräberfeld von Szakály-Öreghegy). *Archaeologiai Értesítő* 5–6 (1944–45), 297–299.

CSEH 2005 = Cseh, J.: Szolnok–Zagyva-part, Alcsi. In: *GEPIDISCHE GRÄBERFELDER II*, 18–33.

D

DAIM 1981 = Daim, F.: Archäologische Zeugnisse zur Geschichte des Wiener Raums im Frühmittelalter. *Wiener Geschichtsblätter* 36/4 (1981), 175–197.

DAIM – MEHOFER 2003 = Daim, F. – Mehofer, M.: „Poysdorf”. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Band 23. [Pfalz – Quaden]*. Hrsg.: Beck, H. – Geuenich, D. – Steuer, H. Berlin/New York 2003, 327–331.

DAIM – MEHOFER – TOBIAS 2005 = Daim, F. – Mehofer, M. – Tobias, T.: Die langobardischen Schmiedegräber aus Poysdorf und Brno. Fragen, Methoden, erste Ergebnisse. In: *DIE LANGOBARDEN* 2005, 201–224.

DANĚČEK – SMÍŠEK – KORENÝ 2014 = Daněček, D. – Smíšek, K. – Korený, R.: Předběžná zpráva o terénním výzkumu pohřebiště z mladší doby stěhování národů v polykulturní lokalitě Hostivice-Palouky, okr. Praha-západ. In: *Archeologie barbarů 2011. Sociální diferenciace barbarských komunit ve světle nových hrobových, sídlištních a sběrových nálezů*. [Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 44.] Ed.: Komoróczy, B. Brno 2014, 31–42.

DANNHEIMER 1976 = Dannheimer, H.: Zur Tragweise der durchbrochenen Bronzezierscheiben der Merowingerzeit. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 6 (1976), 49–54.

DELOGU 2004 = Delogu, P.: Rothari király törvényei és a 7. századi langobard társadalom. [Fordította: Galamb Gy.] *Aetas* 19/2 (2004), 22–40.

DE MARCHI – POSSENTI 2017 = De Marchi, P. M. – Possenti, E.: Le sepolture longobarde. In: *Monselice. Archeologia e architettura Longobardi e Carraresi*. [Progetti di Archeologia 19.] Eds.: Brogiolo, G. P. – Chavarria Arnau, A. Mantova 2017, 47–82.

DE VINGO 2020 = de Vingo, P.: The Archaeology of Power in Lombard Female Burials in Central-Northern Italy. Marriage, Integration, Grave Goods and Status Symbols. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 71/2 (2020), 679–716.

DE VINGO – GRONDANA 2022 = de Vingo, P. – Grondana, M.: Fibules ansées décorées dans le style animalier italien : une étude des ornements « hybrides ». *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 73 (2022) 1, 69–80.

DIE ALAMANNEN 1997 = *Die Alamannen*. Hrsg. vom Archäologischen Landesmuseum Baden-Württemberg. Stuttgart 1997.

DIE FRANKEN 1996 = *Die Franken: Wegbereiter Europas. Vor 1500 Jahren: König Chlodwig und seine Erben II. Katalog-Handbuch*, Reiss-Museum Mannheim. Hrsg.: Welck, K.v. – Wieczorek, A. – Ament, H. Mainz 1996.

DIE LANGOBARDEN 1988 = *Die Langobarden. Von der Unterelbe nach Italien. Ausstellungskatalog*. Hrsg.: Busch, R. Hamburg – Neumünster 1988.

DIE LANGOBARDEN 2005 = *Die Langobarden. Herrschaft und Identität*. [Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 9.] Hrsg.: Pohl, W. – Erhard, P. Wien 2005, 11–19.

DIE LANGOBARDEN 2008 = *Die Langobarden. Das Ende der Völkerwanderung* (Katalogteil). Hrsg.: Rheinisches Landesmuseum Bonn. Darmstadt 2008.

DIMITRIJEVIĆ – GIRIĆ 1971 = Dimitrijević, D. – Girić, M.: Pesak près de Bočar – necropole gépide. In: *Époque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie – Recherches et résultats. Publié à l'occasion du VIIIe Congrès de l'UISPP*. Ed.: Novak, G. Belgrad 1971, 190–193.

DOBIE 2006 = Dobie, J.: Reconstructing Anglo-Saxon dress from graves at Mucking, Essex. *Research News* 4 (2006), 38–40.

T. DOBOSI – TÖRÖK 1969 = T. Dobosi V. – Török Gy.: Vértesszőlös–Hosszudúló, Pincesor. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 22. (1969), 49.

DOBOS 2012 = Dobos A.: Girdle-hangers decorated with hinged plates from the Gepidic and Early Avar Period in the Carpathian Basin. *Archaeologiai Értesítő* 137 (2012), 27–56.

DOBOS – NYULAS 2022 = Dobos, A.: Souvenirs from the past. Roman objects as grave-goods in the Avar Age cemetery at Noșlac (Alba County). In: *FABER. Studies in honour of Sorin Cociș at his 65th Anniversary*. [Bibliotheca Ephemeris Napocensis 10.] Ed.: Mustață, S. et al. Cluj-Napoca 2022, 165–185.

DOMBAY 1956 = Dombay, J.: Die Gotische Grabfund von Domolospuszt. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1 (1956), 104–130.

DONIE 1999 = Donié, S.: *Soziale Gliederung und Bevölkerungsentwicklung einer frühmittelalterlichen Siedlungsgemeinschaft. Untersuchungen zum Gräberfeld bei Schretzheim*. [Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 66.] Bonn 1999.

DOROW 1826 = Dorow, W.: *Die Denkmale germanischer und römischer Zeit in den Rheinisch-Westfälischen Provinzen. 2: Römische Alterthümer in und um Neuwied am Rhein mit Grundrissen, Aufrissen und Durchschnitten des daselbst ausgegraben Kastells*. Berlin 1826.

DÖHRER 2011 = Döhrer, C.: *Komplexe Identitäten. Studien zur Gesellschaft des Frühen Mittelalters in Südwestdeutschland. Eine weitergehende Analyse zu Christleins Qualitätsgruppen A und B*. Dissertation, Universität Wien. Wien 2011.

DRAUSCHKE 2007 = Drauschke, J.: 'Byzantine' and 'oriental' imports in the Merovingian Empire from the second half of the fifth to the beginning of the eighth century. In: *Incipient globalization? Long-distance contacts in the sixth century*. [Reading medieval studies 32. / BAR International series 1644.] Ed.: Harris, A. Oxford 2007, 53–73.

DRAUSCHKE – BANERJEE 2007 = Drauschke, J. – Banerjee, A.: Zur Identifikation, Herkunft und Verarbeitung von Elfenbein in der Merowingerzeit. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 37 (2007), 109–128.

DRAUSCHKE 2008 = Drauschke, J.: Handelsgut, Geschenke, Subsidien. Zu den Vermittlungsfaktoren ostmediterraner und orientalischer Objekte im Merowingerreich *Archäologische Informationen* 31 (2008), 33–43.

DROBERJAR 2008 = Droberjar, E.: Thüringische und langobardische Funde und Befunde in Böhmen. In: *KULTURWANDEL* 2008, 1–20.

DROBERJAR 2013 = Droberjar, E.: Langobardské esovité spony ve středních Čechách. *Archeologie ve středních Čechách* 17 (2013), 147–159.

DÜBNER-MANTHEY 1987 = Dübner-Manthey, B.: *Die Gürtelgehänge als Träger von Kleingeräten, Amuletten und Anhängern symbolischer Bedeutung im Rahmen der frühmittelalterlichen Frauentracht: Archäologische Untersuchungen zu einem charakteristischen Bestandteil der weiblichen Tracht*. Diss. FU Berlin 1985. Berlin 1987.

DÜBNER-MANTHEY 1990 = Dübner-Manthey, B.: Zum Amulettbrauch in frühmittelalterlichen Frauen- und Kindergräbern. In: *Frauen in Spätantike und Frühmittelalter. Lebensbedingungen – Lebensnormen – Lebensformen. Beiträge zu einer internationalen Tagung am Fachbereich Geschichtswissenschaften der Freien Universität Berlin 18. bis 21. Februar 1987*. Hrsg.: Affeldt, W. Sigmaringen 1990, 65–87.

E, É

EBENGREUTH 1911 = Ebengreuth, A. L. v.: „Brakteaten“ (Münzbrakteaten). In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Band I*. Hrsg.: Hoops, J. Strassburg 1911–1913, 307–308.

ECKARDT – WILLIAMS 2003 = Eckardt, H. – Williams, H.: Chapter 7: Objects without a Past? The use of Roman objects in early Anglo-Saxon graves. In: *Archaeologies of Remembrance. Death and Memory in Past Societies*. Ed.: Williams, H. New York 2003, 141–170.

EFFROS 2002 = Effros, B.: *Caring for Body and Soul: Burial and the Afterlife in the Merovingian World*. Pennsylvania 2002.

EFFROS 2003 = Effros, B.: *Merovingian Mortuary Archaeology and the Making of the Early Middle Ages*. Berkeley 2003.

ELLIS 2002 = Ellis, B.: Why is a lucky rabbit's foot lucky? Body parts as fetishes. *Journal of Folklore Research* 39/2 (2002), 51–84.

ENZSÖL 2003 = Enzsöl I.: Dr. Sőtér Ágoston (1839–1905). *Arrabona* 41 (2003), 283–292.

VAN ES – YPEY 1977 = van Es, W. A. – Ypey, J.: Das Grab der „Prinzessin“ von Zweeloo und seine Bedeutung im Rahmen des Gräberfeldes. *Studien zur Sachsenforschung* 1 (1977), 97–126.

F

FÁBIÁN 2004 = Fábíán Sz.: Rövid jelentés Balatonkeresztúr–Réti-dűlő lelőhely 2004-es feltárásáról. *Régészeti Kutatások Magyarországon* 2004 (2005), 172–173.

FEHR 2001 = Fehr, H.: Hans Zeiss, Joachim Werner und die archäologischen Forschungen zur Merowingerzeit. In: *Eine hervorragend nationale Wissenschaft Deutsche Prähistoriker zwischen 1900 und 1995*. [Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 29.]. Hrsg.: Steuer, H. Berlin/New York 2001, 311–415.

FEHR 2008 = Fehr, H.: Germanische Einwanderung oder kulturelle Neuorientierung? Zu den Anfängen des Reihengräberhorizontes. In: *Zwischen Spätantike und Frühmittelalter. Archäologie des 4. bis 7. Jahrhunderts im Westen*. [Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 57.] Hrsg.: Brather, S. Berlin/New York 2008, 67–102.

FEIDER-FEYTMANS 1970 = Feider-Feytmans, G.: *Les collections d'Archéologie régionale du musée de Mariemont II. Les nécropoles mérovingiennes*. Mariemont 1970,

FETTICH 1951 = Fettich N.: *Régészeti tanulmányok a késői hun fémművesség történetéhez*. [Archaeologia Hungarica, Series nova 31.] Budapest 1951.

FETTICH 1964 = Fettich N.: A jutasi avarkori temető revíziója. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 2 (1964), 79–146.

FÉL – HOFER [online]: Fél E. – Hofer T.: Népviselet. In: *Magyar Néprajzi Lexikon Online* (<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-neprajzi-lexikon-71DCC/n-734DB/nepviselet-7359E/>, 2023.03.16.)

FIEBIG 2020 = Fiebig, K.: KG St. Ulrich, MG Neusiedl an der Zaya. *Fundberichte aus Österreich* 59 (2020), 224.

FINAMORE 1983 = Finamore, E.: *Mosaici di Ravenna/Mosaiques de Ravenna/Mosaics of Ravenna/Mosaiken von Ravenna*. Ravenna 1983.

FINGERLIN 1971 = Fingerlin, G.: *Die alamannischen Gräberfelder von Güttingen und Merdingen in Südbaden*. [Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit Serie A, Band 12.] Berlin 1971.

FINGERLIN 1978 = Fingerlin, G.: Ein trachtgeschichtlich wertvoller Fund aus dem Reihengräberfeld von Hüfingen. *Archäologische Nachrichten aus Baden* 21 (1978), 26–30.

FINGERLIN 1985 = Fingerlin, G.: Hüfingen, ein zentraler Ort der Baar im frühen Mittelalter. In: *Der Keltenfürst von Hochdorf. Methoden und Ergebnisse der Landesarchäologie*. (Ausstellungskatalog Stuttgart 1985). Stuttgart 1985, 411–425.

FISCHER 1993 = Fischer, T.: *Das Bajuwarische Reihengräberfeld von Straubing. Studien zur Frühgeschichte im bayerischen Donaauraum*. [Kataloge der Prähistorischen Staatssammlung Nr. 26.] Kallmünz 1993.

FRANCE-LANORD – FLEURY 1962 = France-Lanord, A. – Fleury, M.: Das Grab der Arnegundis in Saint-Denis. *Germania* 40 (1962), 341–359.

VON FREEDEN 1979 = von Freeden, U.: Untersuchungen zu merowingerzeitlichen Ohrringen bei den Alamannen. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 60 (1979), 225–442.

VON FREEDEN 2000 = von Freeden, U.: Das engzellige Cloisonnés und die Eroberung Südarabiens durch die Sasaniden. *Germania* 78 (2000), 99–124.

VON FREEDEN – VIDA 2007 = von Freeden, U. – Vida, T.: Ausgrabung des langobardenzeitlichen Gräberfeldes von Szólád, Komitat Somogy, Ungarn. *Germania* 85 (2007), 359–387.

VON FREEDEN – VIDA – PETERS 2014 = von Freeden, U. – Vida, T. – Peters, D.: Fremde Freunde? – Archäologie und Naturwissenschaften. Fragestellungen zum langobardenzeitlichen Gräberfeld von Szólád, Ungarn. In: *Der Zahn der Zeit: Mensch und Kultur im Spiegel interdisziplinärer Forschung. Festschrift für Kurt W. Alt*. [Veröffentlichungen des Landesamtes für Archäologie Sachsen-Anhalt 77.] Hrsg.: Meyer, Ch. et al. Halle 2014, 5–18.

VON FREEDEN – WINGER 2018 = von Freeden, U. – Winger, D.: A langobardok „vándorlása”: a szóládi temető tanulságai. Die „Wanderung” der Langobarden: Erkenntnisse aus dem Gräberfeld von Szólád. In: *7000 év története: Fejezetek Magyarország régészetéből / 7000 Jahre Geschichte: Einblicke in die Archäologie Ungarns*. Eds.: Heinrich-Tamáska, O. – Winger, D. Remshalden 2018, 211–220.

FREMERSDORF 1955 = Fremersdorf, F.: *Das fränkische Gräberfeld Köln-Müngersdorf*. Text- und Tafelband. Berlin 1955.

FRIEDRICH 2002 = Friedrich, R.: Fränkische Funde im langobardischen Pannonien – Ein chronologischer Vergleich. *Acta Praehistorica et Archaeologica* 34 (2002), 175–190.

FRIEDRICH 2016 = Friedrich, M.: *Archäologische Chronologie und historische Interpretation. Die Merowingerzeit in Süddeutschland*. [Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 96.] Hrsg.: Beck, H. – Geuenich, D. – Steuer, H. Berlin/Boston 2016.

FRÜCHTL 2004 = Früchtl, S.: Fingerringe aus merowingischen Grabfunden. Beigabensitte und Tragweise in links- und rechtsrheinischen Gebieten. In: *Hüben und drüben. Räume und Grenzen in der Archäologie des Frühmittelalters. Festschrift für Prof. Max Martin zu seinem fünfundsiebszigsten Geburtstag*. [Archäologie und Museum 48.] Hrsg.: Greanert, G. Liestal 2004, 113–125.

FUCHS 1944 = Fuchs, S.: *Kunst der Ostgotenzeit*. Berlin 1944.

FUCHS – WERNER 1950 = Fuchs, S. – Werner, J.: *Die langobardischen Fibeln aus Italien*. Berlin 1950.

FUNDBER. SCHWABEN NF. 9, 1935 = *Fundberichte aus Schwaben Neue Folge* 9. (1935).

FÜZES 1963 = Füzes F. M.: A vörsi langobard temető növényleletei. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 1 (1963), 311–340.

FÜZES 1964 = Füzes, F. M.: Die Pflanzenfunde des langobardischen Gräberfeldes von Vörs. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 16 (1964), 409–442.

G

GALAMB 2012 = *Paulus Diaconus: A langobardok története*. Gombos F. Albin fordítását felhasználva közreadja Galamb György. Budapest 2012.

GALL 2008 = Gall, F.: Die Altmark als Siedlungsgebiet der Langobarden – Ein Kommen und Gehen? In: *KULTURWANDEL* 2008, 79–88.

GALLINA 1999 = Gallina Zs.: A gepidák hitvilága. In: *A gepidák. Kora középkori germán királyság az Alföldön*. [Gyulai Katalógusok 7.] Szerk.: Havassy P. Gyula 1999, 91–106.

GALLOWAY – NEWCOMER 1981 = Galloway, P. – Newcomer, M.: The Craft of Comb-making: An Experimental Enquiry. *Bulletin of the Institute of Archaeology* 18 (1981), 73–90.

GARAM 1995 = Garam, É.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred*. [Cemeteries of the Avar period (567-829) in Hungary Vol. 3.] Ed.: Kiss, A. – Garam, É. Budapest 1995.

GARAM 2002 = Garam, É.: Ketten und Schlüssel in frühawarenzeitlichen Frauengräbern. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2002, 153–176.

GARAM 2003 = Garam É.: Avar kori fibulák. *Archaeologiai Értesítő* 128 (2003), 95–123.

GARAM 2011 = Garam, É.: Gehängegürteltracht der awarenzeitlichen Frauen im 6.-8. Jahrhundert. *Archaeologiai Értesítő* 136 (2011), 63–93.

GARSCHA 1971 = Garscha, F.: *Die Alamannen in Südbaden*. [Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit Serie A, Band 11.] Berlin 1971.

GÄRTNER 2012 = Gärtner, T.: Alter, Geschlecht und soziale Rolle – Untersuchungen zu den frühmittelalterlichen Gräberfeldern von Straubing-Bajuwarenstraße, Peigen und Künzing-Bruck. *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 77 (2012), 151–172.

GÄRTNER et al. 2014 = Gärtner, T. – Haas-Gebhard, B. – Harbeck, M. – Immler, F. – Rott, A.: Frühmittelalterliche Frauen in Waffen? Divergenzen zwischen der archäologischen und anthropologischen Geschlechtsansprache. *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 79 (2014), 219–240.

GEAKE 1995 = Geake, H.: *The Use of Grave-goods in Conversion-period England, c. 600 – c. 850*. Thesis in two volumes submitted for the degree of DPhil. University of York Department of Archaeology. York 1995.

GEARY 1983 = Geary, P. J.: Ethnic identity as a situational construct in the early middle ages. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 113 (1983), 15–26.

GEARY 2002 = Geary, P. J.: *The Myth of Nations*. Princeton 2002.

GEARY 2014 = Geary, P. J.: A barbár inváziók történeti-genetikai újraértelmezése. Rethinking barbarian invasions through genomic history. *Magyar Régészet Online Magazin* 2014 ősz. (<https://www.magyarregeszet.hu/?cat=73>, 2023.08.10.)

GEISLER 1998 = Geisler, H.: *Das frühbairische Gräberfeld Straubing-Bajuwarenstraße I. Katalog der archäologischen Befunde und Funde*. [Internationale Archäologie Bd. 30.] Rahden 1998. (Online-Ausgabe, Universitätsbibliothek Regensburg 2018, Publikationsserver: <https://epub.uni-regensburg.de/>, 2020.10.14.)

GEPIDISCHE GRÄBERFELDER I = Bóna, I. – Nagy, M.: *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet I*. [Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 1., Monumenta Gepidica.] Red.: Bóna, I. – Garam, É. – Vida, T. Budapest 2002.

GEPIDISCHE GRÄBERFELDER II = Cseh, J. – Istvánovits, E. – Lovász, E. – Mesterházy, K. – Nagy, M. – M. Nepper, I. – Simonyi, E.: *Gepidische Gräberfelder im Theissgebiet II*. [Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 2., Monumenta Gepidica.] Red.: Bóna, I. – Garam, É. – Vida, T. Budapest 2005.

GIESLER-MÜLLER 1992 = Giesler-Müller, U.: *Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Basel-Kleinhüningen*. [Basler Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Band 11 B.] Derendingen – Solothurn 1992.

GIOSTRA 2004 = Giostra, C.: Catalogo. In: *Presenze Longobarde: Collegno nell'alto medioevo*. Ed.: Pejrani Baricco, L. Torino 2004, 73–152.

GIOSTRA 2007 = Giostra, C.: Indicatori di status e di attività produttive dall'abitato. In: *Longobardi in Monferrato. Archeologia della „Iudiciaria Torrensensis”*. Ed.: Micheletto, E. Alessandria 2007, 63 – 98.

GIOSTRA 2022 = Giostra, C.: Genetica e statistica per una migliore conoscenza della cultura materiale barbarica. *Hortus Artium Medievalium* 28 (2022), 222–230.

GODŁOWSKI 1994a = Godłowski, K.: Die Chronologie der jüngeren und späten Kaiserzeit in den Gebieten südlich der Sudeten und Karpaten. In: *Materialien des 3. Internationales Symposium: Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonauegebiet Kraków-Karniowice 3.-7. Dezember 1990*. Hrsg.: Godłowski, K. Kraków 1992, 23–54.

GODŁOWSKI 1994b = Godłowski, K.: „Fibel und Fibeltracht.” G. Vorrömische Eisenzeit und römische Kaiserzeit im östlichen Mitteleuropa und in Osteuropa. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Band 8. [Euhemerismus – Fichte]*. Lieferung 5/6. Hrsg.: Beck, H. – Geuenich, D. – Steuer, H. Berlin/New York 1995, 478–496.

GOHL 1905 = Gohl Ö.: Numizmatikai ritkaságok. *Numizmatikai Közlöny* 4 (1905), 15–17.

GÖLDNER 1987 = Göldner, H.: *Studien zu rhein- und moselfränkischen Bügelfibeln*. [Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte 8.] Marburg 1987.

GÖMÖRI 1986 = Gömöri, J.: Grabungen auf dem Forum von Scarbantia (1979–1982). *Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 38/3–4. (1986), 343–396.

GRAENERT 2000 = Graenert, G.: Langobardinnen in Alamannien. Zur Interpretation mediterranen Sachgutes in südwestdeutschen Frauengräbern des ausgehenden 6. Jahrhunderts. *Germania* 78 (2000), 417–447.

GRÖMER – RAST-EICHER 2019 = Grömer, K. – Rast-Eicher, A.: To pleat or not to pleat – an early history of creating three-dimensional linear textile structures. *Annalen des Naturhistorischen Museums in Wien, Serie A* 121 (2019), 83–112.

GRUNWALD 2003 = Grunwald, L.: Ungarn – Italien – Niedersachsen. Ein Schmuckstück der Völkerwanderungszeit aus dem Kestner Museum Hannover. *Niederdeutsche Beiträge zur Kunstgeschichte* 42 (2003), 9–16.

GRÜNEWALD 1988 = Grünewald, Ch.: *Das Alamannische Gräberfeld von Unterthürheim Bayerisch-Schwaben*. [Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege, Abteilung Bodendenkmalpflege Bd. 59.] Kallmünz 1988.

GRÜNEWALD – KOCH 2009 = Grünewald, M. – Koch, U.: Katalog der frühmittelalterlichen Grabfunde aus Worms und seinen Stadtteilen. In: *Zwischen Römerzeit und Karl dem Grossen. Die frühmittelalterlichen Grabfunde aus Worms*. Hrsg.: Grünewald, M. – Wiczorek, A. Lindenberg 2009, 96–435.

GUTSMIEDL-SCHÜMANN 2010 = Gutmiedl-Schümann, D.: *Das frühmittelalterliche Gräberfeld Aschheim-Bajuwarenring*. [Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte A 94.] Kallmünz/Opf. 2010.

H

HAAS-GEHBARD 2013 = Haas-Gebhard, B.: *Unterhaching. Eine Grabgruppe der Zeit um 500 n. Chr. bei München*. [Abhandlungen und Bestandskataloge der Archäologischen Staatssammlung München 1.] München 2013.

HABEREY 1930 = Haberey, W.: Zur Tragweise der fränkischen Bügelfibeln. *Germania* 14 (1930), 227–229.

HAEVERNICK 1970 = Haevernick, T. E.: Perlen und Glasbruchstücke als Amulette. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 17 (1970), 120–133.

HAIMERL 1998 = Haimerl, U.: Die Vogelfibeln der älteren Merowingerzeit. Bemerkungen zur Chronologie und zur Herleitung der Fibelgattung. *Acta Praehistorica et Archaeologica* 30 (1998), 90–105.

HAKENBECK 2011 = Hakenbeck, S. E.: *Local, regional and ethnic identities in early medieval cemeteries in Bavaria*. [Contributi di archeologia medievale 5.] Borgo San Lorenzo 2011.

HALSALL 1996 = Halsall, G.: Female status and power in early Merovingian central Austrasia: the burial evidence. *Early medieval Europe* 5 (1996), 1–24.

HALSALL 2007 = Halsall, G.: *Barbarian Migrations and the Roman West, 376–568*. Cambridge 2007.

HALSALL 2009 = Halsall, G.: *Cemeteries and Society in Merovingian Gaul*. [Brill's Series on the Early Middle Ages, Vol. 18.] Ed.: Effros, B. Leiden 2009.

HAMPEL 1905 = Hampel, J.: *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*. Braunschweig 1905.

HAMPEL 1911 = Hampel J.: A gávai sírlelet. *Archaeologiai Értesítő* 31 (1911), 135–147.

HANNIBAL-DERANIYAGALA 2007 = Hannibal-Deraniyagala, A. S.: *Das bajuwarische Gräberfeld von Künzing-Bruck, Lkr. Deggendorf*. [Bonner Beiträge zur vor- und frühgeschichtlichen Archäologie 8.] Bonn 2007.

HANSEN 2004 = Hansen, Ch.: *Frauengräber im Thüringerreich: Zur Chronologie des 5. und 6. Jahrhunderts n. Chr.* [Basler Hefte zur Archäologie 2.] Basel 2004.

HARASZTI 2011 = Haraszti L.: *Gepida amulettek a Kárpát-medencében*. Szakdolgozat (Kézirat). SZTE-BTK Régészeti Tanszék. Szeged 2011.

HARHOIU 1998 = Harhoiu, R.: *Die frühe Völkerwanderungszeit in Rumänien*. [Archaeologia Romanica I.] Bukarest 1998.

HASELOFF 1981 = Haseloff, G.: *Die germanische Tierornamentik der Völkerwanderungszeit. Studien zu Salin's Stil I.* [Vorgeschichtliche Forschungen 17, 1–3.] Hrsg.: Jankuhn, H. Berlin 1981.

HASELOFF 1986 = Haseloff, G.: Bild und Motiv im Nydam-Stil und Stil I. In: *Zum Problem der Deutung frühmittelalterlicher Bildinhalte. Akten des 1. Internationalen Kolloquiums in Marburg a. d. Lahn, 15. bis 19. Februar 1983.* [Veröffentlichungen des Vorgeschichtlichen Seminars Marburg. Sonderband 4.] Hrsg.: Roth, H. Sigmaringen 1986, 67–110.

HASZNOS 2005 = Hasznos A.: Kora-keresztény jelképek. In: *Hyperion – Szépművészeti Múzeum Online Lexikon.* (<http://www2.szepmuveszeti.hu/hyperion/lexikon.php?id=225>, 2021.05.25.)

HAUCK 1985 = Hauck, K.: Allgemeine Einführung in die Goldbrakteaten als eine der Nordversionen von der Amulettform des Götterbildes und –Symbols. In: *Die Goldbrakteaten der Völkerwanderungszeit Bd 1,1.* Hrsg.: Hauck, K. München 1985, 11–22.

HAUCK 1998 = Hauck, K.: Zur religionsgeschichtlichen Auswertung von Bildchiffren und Runen der völkerwanderungszeitlichen Goldbrakteaten. In: *Runeninschriften als Quelle interdisziplinärer Forschung. (Abhandlungen des Vierten Internationalen Symposiums über Runen und Runeninschriften in Göttingen vom 4.-9. August 1995 / Proceedings of the Fourth International Symposium on Runes and Runic Inscriptions in Göttingen, 4-9 August 1995.).* [Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 15.] Hrsg.: Düwel, K. – Nowak, S. Berlin/New York 1998, 298–353.

HEDEAGER 2011 = Hedeager, L.: *Iron Age myth and materiality: an archaeology of Scandinavia AD 400-1000.* London 2011.

HEINRICH-TAMÁSKA 2004 = Heinrich-Tamáska O.: Állatornomentika a Keszthely környéki 6. századi leleteken *Archaeologiai Értesítő* 129 (2004), 165–177.

HEINRICH-TAMÁSKA 2008 = Heinrich-Tamáska, O.: Bemerkungen zur Landschafts- und Raumstruktur auf dem Gebiet der Keszthely-Kultur. In: *KULTURWANDEL* 2008, 431–447.

HEINRICH-TAMÁSKA 2008b = Heinrich-Tamáska, O.: Keszthely–Fenékpuszta, Komitat Zala. In: *DIE LANGOBARDEN* 2008, 291–307.

HEINRICH-TAMÁSKA – STRAUB 2015 = Heinrich-Tamáska, O. – Straub, P.: Zur Datierung und Deutung der Gräber und Gräberfelder des 5. Jahrhunderts n. Chr. in Pannonia Prima und Valeria. In: *Romania Gothica II. The Frontier World. Romans, Barbarians and Military Culture. Proceedings of the International Conference at the Eötvös Loránd University, Budapest, 1–2 October 2010.* Ed.: Vida, T. Budapest 2015, 617–651.

HEINRICH-TAMÁSKA – HORVÁTH – BENDŐ 2018 = Heinrich-Tamáska, O.–Horváth, E.–Bendő Zs.: Before or after AD 568? Technological observations on the gold objects from Grave 2 at Keszthely-Fenéki Street In: *Über den Glanz des Goldes und die Polychromie. Technische Vielfalt und kulturelle Bedeutung vor- und frühgeschichtlicher Metallarbeiten. Akten des 2. und 3. Workshops des Netzwerks Archäologisch-Historisches Metallhandwerk in Frankfurt am*

Main, 24.–27. Oktober 2013, und in Berlin, 11.–12. Mai 2017. [Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte Bd 24.] Hrsg.: Heidemarie Eilbracht, H. et al. Bonn 2018, 313–349.

HENNING 2004 = Henning, J.: „Schere“. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Band 27. [Schere – Secundus von Trient]*. Hrsg.: Beck, H. – Geuenich, D. – Steuer, H. Berlin/New York 2004, 1–4.

HERGOTT-RÁCZ 2021 = Hergott-Rác R.: Langobard kori S-fibula Nagyszénás határából. *Mozaikok Online* 1 (2021), 62–66. (<https://mozaik.ngytm.hu/archivum/>, 2022.01.15.)

HERGOTT-RÁCZ 2023a = Hergott-Rác R.: S-fibulák a Közép-Duna-vidék langobard korában, II. rész (Kr. u. 6. sz.). *Bonus Nuntium* 2023/2, 58–97.

HERGOTT-RÁCZ 2023b = Hergott-Rác R.: Használati tárgy vagy amulett? Néhány lelet típus funkciójának újraértékelése a Kr. u. 6. századi női viseletben. *Bonus Nuntium* 2023/3, 5–29.

HERGOTT-RÁCZ 2025a = Hergott-Rác R.: S-shaped brooches from the Lombard age from the Middle Danube, Part II (6th c. AD). *Bonus Nuntium* 2025/1–2, 31–71.

HERGOTT-RÁCZ 2025b = Hergott-Rác R.: An everyday object or an amulet? - A re-evaluation of the function of some finds in female costume from the Carpathian Basin from 6th century AD. *Bonus Nuntium* 2025/1–2, 4–30.

VON HESSEN 1971 = von Hessen, O.: *Die langobardischen Funde aus dem Gräberfeld von Testona (Moncalieri–Piedmont)*. [Memorie dell'Accademia delle Scienze di Torino. Classe di Scienze Morali, Storiche e Filologiche 23.] Torino 1971.

HGL 1993 = Bóna I. – Cseh J. – Nagy M. – Tomka P. – Tóth Á.: *Hunok – Gepidák – Langobardok. Történeti régészeti tézisek és címszavak*. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 6.] Szerk.: Zimonyi I. Szeged 1993.

HILDEBRAND 1876 = Hildebrand, H.: Djurtyper i den äldre nordiska ornamentiken. *Tidskrift för bildande konst och konstindustri* 1876, 1–9; 59–67.

HINZ 1966 = Hinz, H.: Am langen Band getragene Bergkristallanhänger der Merowingerzeit. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 13 (1966), 212–230.

HIRST – CLARK 2009 = Hirst, S. – Clark, D.: *Excavations at Mucking 3. Anglo-Saxon cemeteries*. London 2009.

HLADÍKOVÁ 2020 = Hladíková, K.: New Finds of „longobard” Brooches from the Late Migration Period in Southern Záhorie Region. Nové nálezy „longobardských“ spôn z mladšej fázy sťahovania národov z južného Záhoria. *Zborník Slovenského Národného Múzea CXIV, Archeológia* 30 (2020), 273–286.

HLADÍK – HLADÍKOVÁ 2020 = Hladík, M. – Hladíková, M.: Burial Sites in Záhorie (Middle and Lower Morava River Region) in Roman Times and in the Early Middle Ages. Considering the

Causes of Formal and Spatial Dynamics of the Burial Rite – Ethnicity, Religion or Socio-Economic Development? *Slovenská archeológia – Supplementum I* (2020), 191–200.

HØILUND NIELSEN 1998 = Høilund Nielsen, K.: Animal Style – A Symbol of Might and Myth. *Acta Archaeologica* 69 (1998), 1–52.

HØILUND NIELSEN 2013 = Høilund Nielsen, K.: 5. Typology. In: Bayliss, A. – Hines, J. – Høilund Nielsen, K. – McCormac, G. – Scull, Ch.: *Anglo-Saxon Graves and Grave Goods of the 6th and 7th Centuries AD: A Chronological Framework*. [The Society for Medieval Archaeology Monograph 33.] Eds.: Hines, J. – Bayliss, A. London 2013 [2019], 133–229.

HONTI et al. 2004 = Honti Sz. – Belényesy K. – Fábián Sz. – Gallina Zs. – Hajdú Á. D. – Hansel B. – Horváth T. – Kiss V. – Koós I. – Marton T. – Németh P. G. – Oross K. – Oszás A. – Polgár P. – P. Szeőke J. – Serlegi G. – Siklósi Zs. – Sófalvi A. – Virágos G.: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (2002–2003). Előzetes jelentés III. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 16 (2004), 3–68.

HONTI et al. 2006 = Honti Sz. – Fábián Sz. – Gallina Zs. – Hajdú Á. D. – Hornok P. – Koós I. – Mersdorf Zs. – Molnár I. – Németh P. G. – Polgár P. – P. Szeőke J. – Serlegi G. – Siklósi Zs. – Sipos C. – Somogyi K.: Régészeti kutatások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán és a 67-es úton (2004–2005) Előzetes jelentés IV. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 17/A (2006), 7–70.

HOREDT 1979 = Horedt, K.: *Morești. Grabungen in einer mittelalterlichen Siedlung in Siebenbürgen I*. București 1979.

HORVÁTH 2006 = Horváth E.: Langobard ékkő- és üvegberakás technológiai sajátosságainak vizsgálata a várpalotai és a jutasi fibulákon. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 24 (2006), 49–66.

HORVÁTH 2008 = Horváth, E.: Régi leletek – új eredmények. Ékkövek és egyéb ásványi anyagok a langobardok ötvöstárgyaiban. In: *Jöttek-mentek. Langobardok és avarok a Kisalföldön (Kiállításvezető)*. [A Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Kiállításvezetője 3.] Szerk.: Molnár A. – Nagy A. – Tomka P. Győr 2008, 55–71.

HORVÁTH 2011 = Horváth, E.: Ékkőberakásos ötvösművészet a pannoniai langobard korszakban. Régészeti kérdések, archeometriai módszerek. In: *„Hadak Útján” – A Népvándorlás Kor Fiatal Kutatóinak XIX. Konferenciája, Győr 2008, okt. 20–22*. [Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága Tanulmányok 3.] Szerk.: Bíró Sz. – Tomka P. Győr 2011, 125–139.

HORVÁTH 2012a = Horváth, E.: Cloisonné jewellery from the Langobardic Pannonia: Technological evidence of workshop practice. In: *The Pontic-Danubian Realm in the Period of the Great Migration*. Ed.: Ivanišević, V. – Kazanski, M. Paris – Beograd 2012, 207–242.

HORVÁTH 2012b = Horváth E.: *Ékkő- és üvegberakásos ötvösmunkák a Kárpát-medence hun kori és kora meroving kori leletanyagában*. Doktori disszertáció (Kézirat). ELTE-BTK. Budapest 2012.

I

IK 1985 = *Die Goldbrakteaten der Völkerwanderungszeit. Ikonographischer Katalog* (1 – Text, Tafeln) Bd 1,2–3. Hrsg.: Hauck, K. München 1985.

IK 1989 = *Die Goldbrakteaten der Völkerwanderungszeit. Ikonographischer Katalog* (3 – Text, Tafeln) Bd 3,1–2. Hrsg.: Hauck, K. München 1989.

I LANGOBARDI 1990 = *I Longobardi: Catalogo della Mostra tenuta a Passariano e Cividale del Friuli nel 1990*. Ed.: Menis, G. C. Milano 1990.

IVANIŠEVIĆ – BUGARSKI 2008 = Ivanišević, V. – Bugarski, I.: Western Banat during the Great Migration Period. In: *The Turbulent Epoch II. New materials from the Late Roman Period and the Migration Period*. [Monumenta Studia Gothica V.] Eds.: Niezabitowska-Wisniewska, B. – Juściński, M. – Łuczkiewicz, P. – Sadowski, S. Lublin 2008, 39–61.

IVANIŠEVIĆ – BUGARSKI 2019 = Ivanišević, V. – Bugarski, I.: The Gepids in Serbian archaeology: Evidence and interpretations. In: KOLLAPS – NEUORDNUNG – KONTINUITÄT 2019, 275–306.

Ivanišević – Kazanski – Mastykova 2006 = Ivanišević, V. – Kazanski, M. – Mastykova, A.: *Les nécropoles de Viminacium à l'époque des Grandes Migrations*. [Collège de France, Monographies 22.] Paris 2006.

J

JAHREIS – WAMSER 1982 = Jahreis, B. – Wamser, L.: Die Ausgrabungen 1982 im Reihengräberfeld von Wenigumstadt, Markt Großostheim, Landkreis Aschaffenburg, Unterfranken. *Das archäologische Jahr in Bayern* 1982, 120–122.

JARNUT 1982 = Jarnut, J.: *Geschichte der Langobarden*. Stuttgart, Berlin, Mainz, Köln 1982.

JARNUT 1983 = Jarnut, J.: Zur Frühgeschichte der Langobarden. *Studii Medievali* Ser. 3. Vol. 24. (1983), 1–16.

JARNUT 1993 = Jarnut, J.: Die Landnahme der Langobarden in Italien aus historischer Sicht. In: *Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters*, Teil 1. [Vorträge und Forschungen 41/1.] Hrsg.: Müller-Wille, M. – Schneider, R. Sigmaringen 1993, 173–194.

JARNUT 1996 = Jarnut, J.: Die Langobardische Herrschaft über Rugiland und ihre politischen Hintergründe. In: *Westillyricum und Nordostitalien in der spätrömischen Zeit*. Hrsg.: Bratož, R. Ljubljana 1996, 207–213.

JARNUT 2005 = Jarnut, J.: Zum Stand der Langobardenforschung. In: DIE LANGOBARDEN 2005, 11–19.

JENSEN – HØILUND NIELSEN (eds.) 1997 = *Burial and Society: The Chronological and Social Analysis of Archaeological Burial Data*. Eds.: Jensen, C. K. – Høilund Nielsen, K. Aarhus 1997.

JOHNE 2008 = Johne, K.-P.: Die Langobarden in der Schriftquellen bis zu den Markomannenkriegen. In: KULTURWANDEL 2008, 43–50.

JÜTTNER 1954 = Jüttner, K.: Pohřebiště u Mikulova na Moravě. *Archeologické rozhledy* 6 (1954), 16–18.

K

KAUFMANN-HEINIMANN 1984 = Kaufmann-Heinimann, A.: Katalog 36–40: Weinsiebchen und Toilettgerät. In: *Der spätromische Silberschatz von Kaiseraugst*. [Basler Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte 9.] Hrsg.: Cahn, H. A. – Kaufmann-Heinimann, A. Derendingen – Solothurn 1984, 24–27.

KAZANSKI – MASTYKOVA – PÉRIN 2002 = Kazanski, M. – Mastykova, A. – Périn, P.: Byzance et les royaumes barbares d'Occident au début de l'époque mérovingienne. In: *Probleme der frühen Merowingerzeit im Mitteldonaauraum. Materialien des 11. Internationalen Symposiums "Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonauegebiet"*. [Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brno 19.] Hrsg.: Tejral, J. Brno 2002, 159–193.

KAZANSKI 2016 = Kazanski, M.: Fibules digitées de tradition « danubienne » de l'époque des Grandes Migrations, découvertes en Gaule du Sud. *Archéologie du Midi médiéval* 34 (2016), 37–49.

KEIM 2007 = Keim, S.: *Kontakte zwischen dem alamannisch-bajuwarischen Raum und dem langobardenzeitlichen Italien*. [Internationale Archäologie 98.] Hrsg.: Dobiat, C. et al. Rahden 2007.

KELLER 1971 = Keller, E.: *Die spätromischen Grabfunde in Südbayern*. [Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 14.] München 1971.

KERESZTES - KISS 2017 = Keresztes N. N. - Kiss P. A.: „Harci ingem ki hasítja? Ki háborítja álmom?“, avagy léteztek-e gepida és langobard fegyveres nők a Kárpát-medencében? *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Új folyam* 4 (2017), 41–67.

KISS – NEMESKÉRI 1964 = Kiss, A. – Nemeskéri, J.: Das langobardische Gräberfeld von Mohács. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 9 (1964), 95–127.

KISS 1974 = Kiss, A.: Unpublished finds from the V. century originated from Transdanubia in the British Museum and the Janus Pannonius Museum of Pécs. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 14–15 (1969–1970 [1974]), 119–123.

KISS 1981 = Kiss A.: V–VI. századi leletek Brigetio környékéről. *Folia Archaeologica* XXXII (1981), 191–210.

KISS 1996a = Kiss, A.: *Das awarenzeitlich gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A.* [Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 2.] Innsbruck 1996.

KISS 1996b = Kiss, A.: Das Gräberfeld von Szekszárd-Palánk aus der zweiten Hälfte des 5. Jh. und der ostgotische Fundstoff in Pannonien. *Zalai Múzeum* 6 (1996), 53–86.

KISS 2001 = Kiss, A.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Kölked-Feketekapu B.* Teil I–II. [Monumenta Avarorum Archaeologica 6.] Red.: Garam, É. – Vida, T. Budapest 2001.

KISS 2013 = Kiss Cs.: Pajzstővises csatok a Kárpát-medencei gepida területeken (az avar foglalásig). *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából – Új sorozat VIII.* (XVIII.) (2013 [2015]), 5–32.

KISS 2014 = Kiss P. A.: Egy új tudományág, a langobardológia születése. *Századvég – Új folyam* 73 (2014/3), 33–66.

KISS 2016 = Kiss P. A.: Germán hiedelemvilág nyomai a Kárpát-medencében. In: *Szent Márton és Pannónia: Kereszténység a római világ határán.* Szerk.: Vida T. – Tóth E. – Takács I. Pannonhalma–Szombathely 2016, 161–170.

KISS 2019 = Kiss, A. P.: Between Wotan and Christ? Deconstruction of the the Gepidic belief system based on the written and archaeological sources. IN: KOLLAPS – NEUORDNUNG – KONTINUITÄT 2019, 369–407.

KISZELY 1979 = Kiszely I.: The Anthropology of the Lombards. [British Archaeological Reports/BAR Series 61.] Oxford 1979.

KLANICA – KLANICOVÁ 2011 = Klanica, Z. – Klanicová, S.: Das langobardische Gräberfeld von Lužice (Bez. Hodonín). In: LANGOBARDISCHE GRÄBERFELDER IN MÄHREN 2011, 225–312.

KLEEMANN 1951 = Otto Kleemann: *Die Kolbenarmringe in den Kulturbeziehungen der Völkerwanderungszeit.* Halle 1951.

KLEIN-PFEUFFER 1993 = Klein-Pfeuffer, M.: *Merowingerzeitliche Fibeln und Anhänger aus Preßblech.* Marburg 1993.

KLEVNÄS 2015 = Klevnäs, A.: Give and take: grave goods and grave robbery in the early middle ages. In: *Own and be owned. Archaeological approaches to the concept of possession.* [Stockholm Studies in Archaeology 62.] Eds.: Klevnäs – Hedenstierna-Jonson. Stockholm 2015, 157–188.

KLEVNÄS et al. 2021 = Klevnäs, A. – Aspöck, E. – Noterman, A. A. – van Haperen, M. C. – Zintl, S.: Reopening graves in the early Middle Ages: from local practice to European phenomenon. *Antiquity* Vol. 95. Iss. 382. (2021), 1005–1026.

KNAUT 1993 = Knaut, M.: *Die alamannischen Graberfelder von Neresheim und Kösingen Ostalbreis.* [Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 48.] Stuttgart 1993.

KOCH 1967 = Koch, R.: *Bodenfunde der Völkerwanderungszeit aus dem Main-Tauber-Gebiet I–II*. [Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit Serie A, Band 8.] Berlin 1967.

KOCH 1968 = Koch, U.: *Die Grabfunde der Merowingerzeit aus dem Donautal um Regensburg*. [Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit Serie A, Band 10.] Berlin 1968.

KOCH 1969 = Koch, R.: *Katalog Esslingen. Die Vor- und frühgeschichtlichen Funde im Heimatmuseum. Teil II: Die merowingischen Funde*. [Veröffentlichungen des Staatlichen Amtes für Denkmalpflege Stuttgart Reihe A, Vor- und Frühgeschichte Heft 14/II.] Hrsg.: Zürn, H. Stuttgart 1969.

KOCH 1977 = Koch, U.: *Das Reihengräberfeld bei Schretzheim*. [Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit Serie A, Band 13.] Berlin 1977.

KOCH 1980 = Koch, U.: Mediterranes und langobardisches Kulturgut in Gräbern der älteren Merowingerzeit zwischen Main, Neckar und Rhein. In: *Atti del 6° Congr. Internazionale di Studi sull'Alto Medioevo*. Spoleto 1978 [1980], 107–121

KOCH 1982 = Koch, U.: *Die fränkischen Gräberfelder von Barga und Berghausen in Nordbaden*. [Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 12.] Red.: Unz, Ch. Stuttgart 1982.

KOCH 1990 = Koch, U.: *Das fränkische Gräberfeld von Klepsau im Hohenlohekreis*. [Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 38.] Stuttgart 1990.

KOCH 1994 = Koch, U.: *Franken in Heilbronn: archäologische Funde des 6. und 7. Jahrhunderts*. [Museo 8.] Heilbronn 1994.

KOCH 1998 = Koch, U.: *Bügelfibeln der Merowingerzeit im westlichen Frankreich*. Teil I–II. [Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte, Monographien 41/1–2]. Mainz 1998.

KOCH 2001a = Koch, U.: *Das alamannisch-fränkische Gräberfeld bei Pleidelsheim*. [Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 60.] Stuttgart 2001.

KOCH 2001b = Koch, U.: „Kolbenarmring“. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Band 17. [Kleinere Götter – Landschaftsarchäologie]*. Hrsg.: Beck, H. – Geuenich, D. – Steuer, H. Berlin/New York 2001, 169–174.

KOCH 2011 = Koch, U.: *Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Mainz–Hechstein* [Mainzer Archäologische Schriften Bd. 11.]. Hrsg.: Rupprecht, G. – Witteyer, M. Mainz 2011.

KOCH – PICHLER – ALT 2017 = Koch, U. – Pichler, A. – Alt, K. W.: Archäologische Quellen zur Frühgeschichte Heilbronn und seiner Stadtteile. *Fundberichte aus Baden-Württemberg* 37 (2017), 217–333.

KOKOWSKI 2001 = Kokowski, A.: Zur Herkunft einiger Amulette im Kreise der Gotenkultur. In: *International Connection of the Barbarian of the Carpathian Basin in the 1st-5th centuries A.D.* [Jósa András Múzeum Kiadványai 47.] Szerk.: Istvánovits, E. – Kulcsár, V. Aszód – Nyíregyháza 2001, 201–219.

KOLLAPS – NEUORDNUNG – KONTINUITÄT 2019 = *Kollaps – Neuordnung – Kontinuität. Gepiden nach dem Untergang des Hunnenreiches. Collapse – Reorganization – Continuity. Gepids after the fall of the Hun Empire.* Hrsg./Eds.: Vida, T. et al. Budapest 2019.

KONCZ 2014 = Koncz I.: A hegyközi 6. századi temető időrendje és kapcsolattrendszere. *Archaeologiai Értesítő* 139 (2014), 71–98.

KONCZ 2015 = Koncz, I.: 568 – A historical date and its archaeological consequences. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 66 (2015), 315–340.

KONCZ – TÓTH 2016 = Koncz, I. – Tóth, Zs.: 6th century ivory game pieces from Mosonszentjános. *Dissertationes Archaeologicae* Ser. 3. No. 4. (2016), 161–178.

KONCZ – ÓDOR 2016 = Koncz, I. – Ódor, J. G.: Einfach oder anspruchslos? Über das Punktkreisornament im 6. Jahrhundert anhand dreier Fibeln aus dem Komitat Tolna. *Archaeologiai Értesítő* 141 (2016), 145–156.

KONCZ – SZILÁGYI 2017 = Koncz I. – Szilágyi M.: Az identitás régészetének elméleti alapjai. *Archaeológiai Értesítő* 142 (2017), 193–205.

KONCZ 2018 = Koncz, I.: About brooches and networks: Some remarks on the female dress in the 6th-century Pannonia. In: „*Hadak útján*”. *A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXVI. konferenciája: gazdaság – kereskedelem – kézművesség. 26th Conference of Young Scholars on the Migration Period: economy – trade – craftsmanship. Budapest, 2016. november 3–4.* [Dissertationes Archaeologicae Supplementum 2.] Szerk.: Rácz, Zs. – Koncz, I. – Gulyás, B. Budapest 2018, 163–175.

KONCZ 2019 = Koncz, I.: Action and interaction between the Gepids and the Langobards in the sixth century. In: KOLLAPS – NEUORDNUNG – KONTINUITÄT 2019, 409–429.

KONCZ – BOLLÓK 2020 = Koncz I. – Bollók Á.: Elefántcsonttárgyak a 6–7. századi Kárpát-medencében. In: *Tomka 80. Ünnepi tanulmányok Tomka Péter köszöntésére.* Szerk.: Czigány D. – Nemesné Matus Zs. Győr 2020, 259–280.

KONCZ – BOLLÓK 2021 = Koncz, I. – Bollók, Á.: Elephant Ivory Artefacts in the Carpathian Basin during the 6th and 7th Centuries: Chronology, Distribution and Cultural Context. *Antaeus* 37 (2021), 15–42.

KORENÝ 2005 = KORENÝ, R.: Čechy v 6. století. K problému konce germánského osídlení Čech. *Archeologie ve středních Čechách* 9 (2005), 459–522.

KORENÝ – JANÍKOVÁ 2011 = Korený, R. – Janíková, R.: Merovejský závěsek z Prahy-Šárky. *Archeologie ve středních Čechách* 15 (2011), 937–940.

KORENÝ – KOSTKA 2014 = Korený, R. – Kostka, M.: Langobardské ženy v Čechách? K Problematice ženských hrobů v 6. století. *Archaeologica Pragensia* 22 (2014), 516–558.

KOVÁCS 1913 = Kovács I.: A mezőbándi ásatások. Őskori telepnyomok és temető, La Tène izlésű temetkezés, népvándorlaskori temető. *Dolgozatok* IV (1913), 265–389.

KOVÁCS 2008 = Kovács, L.: *Vulvae, Eyes, Snake Heads. Archaeological Finds of Cowrie Amulets. With malacological identifications by Gyula Radócz.* [BAR International Series 1846.] Oxford 2008.

KOVÁČOVÁ 2016 = Kováčová, L.: Social structure of selected early Merovingian period burial grounds in the Middle Danube Region. In: *Wandel durch Migration? 26. internationales Symposium „Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum“ Straubing 2014.* [Arbeiten zur Archäologie Süddeutschlands 29.] Ed.: Geisler, H. Büchenbach 2016, 181–195.

KOVRIG 1951 = Kovrig I.: A tiszalöki és a mádi lelet. *Archaeologiai Értesítő* 78 (1951), 113–120.

KOVRIG 1963 = Kovrig, I.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán.* [Archaeologia Hungarica, Series nova 40.] Red.: Párducz, M. Budapest 1963.

KOVRIG 1964 = Kovrig, I.: Werner, J.: Die Langobarden in Pannonien. München, 1962. (könyvismertetés). *Archaeologiai Értesítő* 91 (1964), 145–147.

KRATOCHVÍL 1980 = Kratochvíl, Z.: Určené druhy zvířat z hribu v Šakvicích na základě kostního materiálu (okr. Břeclav). *Přehled výzkumů* 1977 (1980), 55.

KULTURWANDEL 2008 = Hrsg.: Bemann, J. – Schmauder, M.: *Kulturwandel in Mitteleuropa: Langobarden – Awaren – Slawen.* (Akten der Internationalen Tagung in Bonn vom 25. bis 28. Februar 2008.) [Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 11.] Bonn 2008.

KUBITSCHKEK 1911 = Kubitschek, W.: Grabfunde in Untersiebenbrunn. *Jahrbuch für Altertumskunde* 5 (1911), 31–74.

KÜHN 1965 = Kühn, H.: *Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in der Rheinprovinz 1.* [Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit I. Teil] Bonn 1965.

KÜHN 1974 = Kühn, H.: *Die Germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in Süddeutschland 1–2.* [Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit II. Teil, Band 1–2.] Graz 1974.

KÜHN 1981 = Kühn, H.: *Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland.* [Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit III. Teil]. Graz 1981.

KÜMMEL 2009 = Kümmel, C.: *Ur- und frühgeschichtlicher Grabraub. Archäologische Interpretation und kulturanthropologische Erklärung*. [Tübinger Schriften zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie Bd. 9, 1.] Münster, München, Berlin 2009.

L

LA BAUME 1964 = La Baume, P.: *Römisches Kunstgewerbe zwischen Christi Geburt und 400*. [Bibliothek für Kunst- und Antiquitätenkunde 18.] Braunschweig 1964.

LA BAUME 1967 = La Baume, P.: *Das fränkische Gräberfeld von Junkersdorf bei Köln*. [Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit Serie B, Band 3.] Berlin 1967.

LA ROCCA 2000 = La Rocca, C.: La legge e la pratica. Potere e rapporti sociali nell'Italia del secolo VIII. In: *Il futuro dei Longobardi. L'Italia e la costruzione dell'Europa di Carlo Magno*. [Arte antica. Cataloghi]. Ed.: Bertelli, C. – Brogiolo, G. P. Milano 2000, 45–69.

LANGOBARDISCHE GRÄBERFELDER IN MÄHREN 2011 = *Langobardische Gräberfelder in Mähren I*. [Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brno 39.] Hrsg.: Tejral, J. Brno 2011.

LAUERMANN – ADLER 2008 = Lauermann, E. – Adler, H.: Die Langobardenforschung im norddanubischen Niederösterreich und im Tullnerfeld. In: *KULTURWANDEL 2008*, 299–308.

LÁSZLÓ 1942 = László Gy.: Adatok az avarság néprajzához. In: *Emlékkönyv Gerevich Tibor születésének 60-ik évfordulójára*. Budapest 1942, 16–24.

LÁSZLÓ 1946 = László Gy.: *A népvándorlás lovasnépeinek ősvallása*. Budapest 1946.

LENNARTZ 2004 = Lennartz, A.: Die Meeresschnecke Cypraea als Amulett im Frühen Mittelalter. Eine Neubewertung. *Bonner Jahrbücher* 104 (2004), 163–232.

LINDENSCHMIT – LINDENSCHMIT 1848 = Lindenschmit, W. – Lindenschmit, L.: *Das germanische Todtenlager bei Selzen in der Provinz Rheinhessen*. Mainz 1848.

Lindenschmit 1880 = Lindenschmit, L.: *Handbuch der deutschen Althertumskunde. Übersicht der Denkmale und Gräberfunde frühgeschichtlicher und vorgeschichtlicher Zeit. 1: Die Alterthümer der merovingischen Zeit (1880-1889)*. Braunschweig 1880.

LIPP 1884 = Lipp V.: *A keszthelyi sírmezők*. Budapest 1884.

VON DER LOHE 1994 = von der Lohe, K.: Eine langobardische S-fibel von Vörs–Kerékerdő. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 10 (1994), 23–35.

LOHWASSER 2013 = Lohwasser, N.: *Das frühmittelalterliche Reihengräberfeld von Pfakofen*. [Materialhefte zur Bayerischen Archäologie 98.]. Kallmünz 2013.

LOSERT – PLETESKI 2003 = Losert, H. – Pleterski, A.: *Altenerding in Oberbayern. Struktur des frühmittelalterlichen Gräberfeldes und "Ethnogenese" der Bajuwaren*. Berlin – Bamberg – Ljubljana 2003.

LOVÁSZ 1999 = Lovász E.: Hun és germán jellegű leletek Borsod megyében (Hunnische und germanische Funde im Komitat Borsod). *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 37 (1999), 237–265.

LŐRINCZY – STRAUB 2005 = Lőrinczy G. – Straub P.: Újabb adatok az avar kori szűrőkanalak értékeléséhez III. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 11 (2005), 127–145.

LUCY et al. 2009 = Lucy, S. – Newman, R. – Dodwell, N. – Hills, C. – Dekker, M. – O'Connell, T. – Riddler, I. – Walton-Rogers, P.: The burial of a princess? The later seventh-century cemetery At Westfield Farm, Ely. *Proceedings of the Society of Antiquaries of London* 89. (2009), 81–141. (<https://doi.org/10.1017/S0003581509990102>, 2024.01.14.)

M

MAC CANA 1968 [1993] = Mac Cana, P.: *Kelta mitológia*. Budapest 1968.

MACGREGOR 1985 = MacGregor, A.: *Bone, Antler, Ivory and Horn: The Technology of Skeletal Materials Since the Roman Period*. London 1985.

MADARAS 1995 = Madaras, L.: *The Szeged-Fehértó „A” and „B” cemeteries*. [Das Awarische Corpus – Avar Corpus Füzetek 3.] Debrecen – Budapest 1995.

MAGNUS 1999 = Magnus, B.: Monsters and birds of prey. Some reflections on form and style of the migration period. *Anglo-Saxon Studies in Archaeology and History* 10 (1999), 161–172.

MAGNUS 2007 = Magnus, B.: Die Frau aus Grab 84 von Szentes-Nagyhegy und die gleicharmigen Relieffibeln der Völkerwanderungszeit. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2007, 175–193.

MAIOLI – VON HESSEN 1981 = Maioli, M. G. – von Hessen, O.: Ein bedeutendes Frauengrab des 6. Jahrhunderts aus Imola. *Archäologische Korrespondenzblatt* 11 (1981), 251–254.

MAROSI 1931 = Marosi A.: Az előszállási népvándorlás kori temető. *Székesfehérvári Szemle* I. évf. 1. sz. (1931), 2–3.

MAROSI 1932 = Marosi A.: Kisebb közlemények – Népvándorlaskori lelet Kápolnásnyéken. *Székesfehérvári Szemle* I. évf. 1–3. sz. (1932), 15.

MARTI 2000 = Marti, R.: *Zwischen Römerzeit und Mittelalter. Forschungen zur frühmittelalterlichen Siedlungsgeschichte der Nordwestschweiz (4.–10. Jahrhundert). Text- und Katalogband*. [Archäologie und Museum 41 A.] Liestal 2000.

MARTIN 1976a = Martin, M.: Zur Interpretation des langobardischen Gräberfeldes von Várpalota. *Basler Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte* 1 (1976), 194–199.

MARTIN 1976b = Martin, M.: *Das fränkische Gräberfeld von Basel-Bernerring*. Basel 1976.

MARTIN 1984 = Martin, M.: Weinsiebchen und Toilettgerät. In: *Der spätrömische Silberschatz von Kaiseraugst*. [Basler Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte 9.] Hrsg.: Cahn, H. A. – Kaufmann-Heinimann, A. Derendingen – Solothurn 1984, 97–132.

MARTIN 1987 = Martin, M.: Beobachtungen an den frühmittelalterlichen Bügelfibeln von Altenerding (Oberbayern). *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 52 (1987), 269–280.

MARTIN 1989 = Martin, M.: Bemerkungen zur chronologischen Gliederung der frühen Merowingerzeit. *Germania* 67 (1989), 121–141.

MARTIN 1990 = Martin, M.: Bemerkungen zur Ausstattung der Frauengräber und zur Interpretation der Doppelgräber und Nachbestattungen im frühen Mittelalter. In: *Frauen in Spätantike und Frühmittelalter. Lebensbedingungen - Lebensnormen - Lebensformen. (Beiträge zu einer internationalen Tagung am Fachbereich Geschichtswissenschaft der Freien Universität Berlin, 18. bis 21. Februar 1987)*. Hrsg.: Affeldt, W. Sigmaringen 1990, 89–103.

MARTIN 1991 = Martin, M.: *Das spätrömisch-frühmittelalterliche Gräberfeld von Kaiseraugst, Kt. Aargau*. Teil A, Text. [Basler Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Band 5 A–B.] Basel 1991.

MARTIN 1994 = Martin, M.: „Fibel und Fibeltracht“. K. Späte Völkerwanderungszeit und Merowingerzeit auf dem Kontinent. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Band 8. [Euhemerismus – Fichte]. Lieferung 5/6*. Hrsg.: Beck, H. – Geuenich, D. – Steuer, H. Berlin/New York 1995, 541–582.

MARTIN 1995 = Martin, M.: Tradition und Wandel der fibelgeschmückten frühmittelalterlichen Frauenkleidung. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 38/2 (1995), 629–681.

MARTIN 1997a = Martin, M.: Kleider machen Leute. In: *DIE ALAMANNEN* 1997, 349–356.

MARTIN 1997b = Martin, M.: Die goldene Kette von Szilágysomlyó und das frühmerowingische Amulettgehänge der westgermanischen Frauentracht. In: *Perlen. Archäologie, Techniken, Analysen. Akten des International Perlensymposiums in Mannheim*. Hrsg.: Freeden, U. v. – Wiczorek, A. Bonn 1997, 349–371.

MARTIN 2002 = Martin, M.: Neues zu den spätantiken und frühmittelalterlichen colatoria. *Bericht der Bayerischen Bodendenkmalpflege* 41/42, 2000/2001 (2002), 179–185.

MASEK 2016 = Masek, Zs.: The transformation of Late Antique comb types on the frontier of the Roman and Germanic world – Early medieval antler combs from Rákóczifalva (County Jász-Nagykun-Szolnok, Hungary). *Antaeus* 34 (2016), 105–172.

MASEK – F. KOVÁCS 2022 = Masek Zs. – F. Kovács P.: A tiszapüspöki gepida kori temető. A cemetery at Tiszapüspöki from the Gepidic period. In: *ÁTKELŐK* 2022, 33–52.

MASTYKOVA 2006 = Mastykova, A.: Les grosses perles en calcédoine en forme de tonneau du haut Moyen Âge: diffusion, datation, signification sociale. In: *De l'Age du fer au haut Moyen Âge: archéologique funéraire, princes et élites guerrières. Actes des tables rondes Longroy I (1er et 2 septembre 1998) et Longroy II (24 et 25 août 1999)*. Ed.: Delestré, X. – Kazanski, M. – Périn, P. Saint-Germain-en-Laye 2006, 235–250.

MEANEY 1981 = Meaney, A. L.: *Anglo-Saxon Amulets and Curing Stones*. [British Archaeological Reports/BAR Series 96.] Oxford 1981.

MEIER 2020 = Meier, Th.: Methodenprobleme einer Chronologie der Merowingerzeit in Süddeutschland. Eine Diskussion anhand von Matthias Friedrich „Archäologische Chronologie und historische Interpretation: Die Merowingerzeit in Süddeutschland“ (2016). *Germania* 98 (2020), 237–290.

MENGARELLI 1902 = Mengarelli, R.: La necropoli barbarica di Castel Trosino presso Ascoli Piceno. *Monumenti Antichi* XII (1902), 145–379.

MENGHIN 1983 = Menghin, W.: *Das Schwert im Frühen Mittelalter. Chronologischtypologische Untersuchungen zu Langschwerten aus germanischen Gräbern des 5. bis 7. Jahrhunderts n. Chr.* Stuttgart 1983.

MENGHIN 1985 = Menghin, W.: *Die Langobarden. Geschichte und Archäologie*. Stuttgart 1985.

MENKE – MENKE 2013 = Menke, H. – Menke, M.: *Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Sindolversdorf Sindelsdorf, Lkr. Weilheim-Schongau*. [Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege, Bodenkampflege Bans 99.] Kallmünz/Opf. 2013.

MEROWINGERZEIT 2007 = *Merowingerzeit – Europa ohne Grenzen. Archäologie und Geschichte des 5. bis 8. Jahrhunderts. / Эпоха Меровингов — Европа без границ. Археология и история V-VIII вв. / The Merovingian Period – Europe without Borders. Archaeology and history of the 5th to 8th centuries*. Katalog zur Ausstellung im Puschkin Museum in Moskau. Berlin 2007.

MESTERHÁZY 1999 = Mesterházy K.: A gepidák kereskedelme és népi kapcsolatai. In: *A gepidák. Kora középkori germán királyság az Alföldön*. [Gyulai Katalógusok 7.] Szerk.: Havassy, P. Gyula 1999, 79–89.

MESTERHÁZY 2005 = Mesterházy, K.: Ártánd–Lencsésdomb. In: *GEPIDISCHE GRÄBERFELDER* II, 54–56.

MÉSZÁROS 1970 = Mészáros Gy.: A regölyi korai népvándorlaskori fejedelmi sír. *Archaeologiai Értesítő* 97 (1970), 66–92.

MICHELETTO et al. 2011 = Micheletto, E. – Garanzini, F. – Uggé, S. – Giostra, C.: Due nuove grandi necropoli in Piemonte. In: *Necropoli Longobarde in Italia. Indirizzi della ricerca e nuovi*

dati. Atti del Convegno Internazionale 27–28 settembre 2011, Castello del Buonconsiglio, Trento. Ed.: Possenti, E. Trento 2011, 96–117.

MIGOTTI 2007 = Migotti, B.: Ulomci karičastog oklopa kao amuleti na kasnorimskom groblju Štrbinci kod Đakova. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 24 (2007), 203–212.

MIHÁCSI-PÁLFI 2018 = Mihácsi-Pálfi A.: Hagymány, átalakulás és innováció az 5. századi női viseletben. *Archaeologiai Értesítő* 143 (2018), 23–49.

MIKLÓSITY SZÖKE 2001 = Miklósity Szőke M.: Két szarvasagancsamulett Brigetio polgárvárosából. *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* 8 (2001), 105–123.

MILAVEC 2007 = Milavec, T.: Prispevek h kronologiji S-fibul v Sloveniji. *Arheološki vestnik* 58 (2007), 333–355

MILDENBERGER 1966 = Mildenerberger, G.: Vor- und Frühgeschichte der böhmischen Länder. In: *Die böhmischen Länder von der archaischen Zeit bis zum Ausgang der hussitischen Revolution.* Hrsg.: Bosch, K. Stuttgart 1966, 127–136.

MILINKOVIĆ 2005 = Milinković, M.: „Serbien“. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Band 28. [Seddin - Skiringssal].* Hrsg.: Beck, H. – Geuenich, D. – Steuer, H. Berlin/New York 2005, 197–218.

MILINKOVIĆ 2011 = Milinković, M.: Völkerwanderungszeitliche Funde und Befunde im heutigen Serbien unter besonderer Berücksichtigung von Gamzigrad. In: *Bruckneudorf und Gamzigrad, Spätantike Paläste und Großvillen im Donau-Balkan-Raum. Akten des Internationalen Kolloquiums in Bruckneudorf vom 15. bis 18. Oktober 2008.* [Kolloquien zur Vorund Frühgeschichte 15./Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Institutes 45.] Hrsg.: v. Bülow, G. – Zabehlicky, H. Bonn 2011, 129–141.

MILOJČIĆ 1968 = Miložić, V.: Zu den spätkaiserzeitlichen und merowingischen Silberlöffeln. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 148 (1968), 111–148.

MOOSBRUGGER-LEU 1971 = Moosbrugger-Leu, R.: *Die Schweiz zur Merowingerzeit. Die archäologische Hinterlassenschaft der Romanen, Burgunder und Alamannen.* (Handbuch der Schweiz zur Römer- und Merowingerzeit) Hrsg.: Alföldi, A. Bern 1971.

MOZGAI – BAJNÓCZI 2022 = Mozgai V. – Bajnóczi B.: A Nagyszénás–Cifra-dűlő lelőhelyről előkerült 6–7. századi leletek roncsolásmentes archeometriai vizsgálata. In: *Sötét Idők Hétköznapijai. A 2020-ban Debrecenben megrendezett konferencia kiadványa.* [Tempora Obscura 5.] Szerk.: Hága, T. K. – Kolozsi, B. – Nagy, E. Gy. Debrecen 2022, 101–104.

MÖLLER 1982 = Möller, J.: Zur Funktion der Nadel in der fränkischen-alamannischen Frauentracht. *Jahrbuch Des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 23–24 (1982), 14–53.

MRT 1 = Bakay K. – Kalicz N. – Sági K.: *Veszprém megye régészeti topográfiája – A keszthelyi és tapolcai járás.* [Magyarország régészeti topográfiája 1.] Szerk.: Sági K. Budapest 1966.

MRT 2 = Éri I. – Kelemen M. – Németh P. – Torma I.: *Veszprém megye régészeti topográfiája – A veszprémi járás*. [Magyarország régészeti topográfiája 2.] Szerk.: Éri I. Budapest 1969.

MRT 7 = Dinnyés I. – Kővári K. – Lovag Zs. – Tettamanti S. – Topál J. – Torma I.: *Pest megye régészeti topográfiája – A budai és szentendrei járás* (XIII/1). [Magyarország régészeti topográfiája 7.] Szerk.: Torma I. Budapest 1986.

MÜLLER 1880 = Müller, S.: Dyreornamentiken i Norden, dens Oprindelse, Udvikling og Forhold til samtidige Stilarter. En arkæologisk Undersøgelse. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1880, 185–403.

VON MÜLLER 1962 = von Müller, A.: Völkerwanderungszeitliche Körpergräber und spätgermanische Siedlungsräume in der Mark Brandenburg. *Berliner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte* 2 (1962), 105–189.

MÜLLER 1976 = Müller, H. F.: *Das alamannische Gräberfeld von Hemmingen Kreis Ludwigsburg*. [Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 7.] Stuttgart 1976.

MÜLLER 2000 = Müller, R.: Ein germanisches Grab der frühawarenzeit aus Keszthely-Fenékpuszta. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 51 (2000), 341–357.

MÜLLER 2002 = Müller, R.: Die Bevölkerung von Fenékpuszta in der Frühawarenzeit. *Zalai Múzeum* 11 (2002), 93–99.

MÜLLER 2010 = Müller, R.: *Die Gräberfelder vor der Südmauer der Befestigung von Keszthely-Fenékpuszta*. [Castellum Pannonicum Pelsonense 1.] Red.: Heinrich-Tamáska, O. – Müller, R. Budapest/Leipzig/Keszthely/Rahden 2010.

MÜLLER 2020 = Müller R.: A Keszthely-kultúra ma. *Archaeologiai Értesítő* 145 (2020), 69–99.

MÜSSEMEIER et al. 2003 = Müssemeyer, U. – Nieveler, E. – Plum, R. – Pöppelmann, H.: *Chronologie der merowingerzeitlichen Grabfunde vom linken Niederrhein bis zur nördlichen Eifel*. [Materialien zur Bodendenkmalpflege im Rheinland H. 15.] Köln 2003.

N

NADJ 1973 = Nadj, Š.: *La nécropole de Mečka*. [Inventaria archaeologica / Union Internationale des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques: Jugoslavija 17.] Beograd – Novi Sad 1973.

NADLER 1985 = Nadler, M.: Beobachtungen zur Herstellung mittelnolithischer Kalksteinperlen. *Natur und Mensch – Jahresmitteilungen der naturhistorischen Gesellschaft Nürnberg e.V.* 1985 (1985), 129–133.

NAGY 1993a = Nagy M.: Óbuda a népvándorlás korban. Óbuda zur Zeit der Völkerwanderung. *Budapest Régiségei* 30 (1993), 353–395.

NAGY 1993b = Nagy M.: Kiszombor. In: HGL 1993, 88.

NAGY 2002 = Nagy M.: A gepida sasfejes csatok és kapcsolataik. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* VIII (2002), 209–243.

NAGY 2004 = Nagy M.: A hódmezővásárhely-kishomoki gepida temető (elemzés). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* X (2004), 129–239.

NAGY 2005a = Nagy M.: Kora népvándorlás kori gyermeksír amulettekkel Mártélyról (Csongrád megye). *Zalai Múzeum* 14 (2005), 97–127.

NAGY 2005b = Nagy M.: Magyarcsanád–Bökény. Szőreg–Téglagyár. In: GEPIDISCHE GRÄBERFELDER II, 97–116, 120–202.

NAGY 2007 = Nagy M.: *Állatábrázolások és az I. germán állatstílus a Közép-Duna-vidéken (Kr. u. 3–6. század)/Tierdarstellungen und der germanische Tierstil I. im Gebiet der mittleren Donau (3.–6. Jahrhundert n. Chr.)*. [Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 5.] Szerk./Red.: Garam É. – Vida, T. Budapest 2007.

NAGY 2012 = Nagy M.: Langobard sírok Budapest-Óbuda/Aquincumból. In: *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére*. Szerk.: Vida T. Budapest 2012, 141–174.

NEUFFER-MÜLLER 1966 = Neuffer-Müller, Ch.: *Ein Reihengräberfriedhof in Sontheim an der Brenz*. [Veröffentlichungen des staatlichen Amtes für Denkmalpflege Stuttgart. Reihe A. Vor- und Frühgeschichte II.] Stuttgart 1966.

NEUFFER-MÜLLER 1983 = Neuffer-Müller, Ch.: *Der alamannische Adelsbestattungsplatz und die Reihengräberfriedhöfe von Kirchheim am Ries (Ostalbkreis)*. [Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 15.] Stuttgart 1983.

NEUGEBAUER – GATTRINGER 1986 = Neugebauer, J.-W. – Gattringer, A.: Oberndorf in der Ebene. *Fundberichte aus Österreich* 24/25 (1985/86), 76–77.

NEUGEBAUER 2001 = Neugebauer, J.-W.: Rettungsgrabungen im Unteren Traisental in den Jahren 2000 und 2001. 16. Vorbericht über die Aktivitäten der Abteilung für Bodendenkmale des Bundesdenkmalamtes im Raum St. Pölten-Traismauer. *Fundberichte aus Österreich* 40 (2001), 191–300.

NEUGEBAUER 2005 = Neugebauer, J.-W.: Langobarden im 6. Jahrhundert im unteren Traisental. Die Gräberfelder von Pottenbrunn (Landeshauptstadt St. Pölten) und Oberndorf in der Ebene (Stadtgemeinde Herzogenburg). In: *DIE LANGOBARDEN* 2005, 321–332.

NIEVELER – SIEGMUND 1999 = Nieveler, E. – Siegmund, F.: The Merovingian chronology of the Lower Rhine Area: results and problems. In: *The Pace of Change. Studies in Early-Medieval Chronology*. Ed.: Hines, J. et al. Oxford 1999, 3–22.

NIEDELRE 1918 = Niederle, L.: *Merovejska kultúra u Čechách. Památky archeologické* 30 (1918), 1–16.

NOVOTNÝ 1975 = Novotný, B.: Objev pohřebiště z doby stěhování národů a pozdní doby hradištní u Šakvic (okr. Břeclav). *Přehled výzkumů* 1974 (1975), 42–44

NOWOTNY 2008 = Nowotny, E.: Die Ornamentik der Zaumzeugbeschläge von Hauskirchen, Grab 13. In: *KULTURWANDEL* 2008, 309–318.

O, Ó

OEXLE 1992 = Oexle, J.: *Studien zu merowingerzeitlichem Pferdegeschirr am Beispiel der Tensen*. [Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit Serie A, Band 16.] Mainz 1992.

OTTOMÁNYI 2001 = Ottományi K.: „Hunkori“ sírok a pátyi temetőben. *Archaeologiai Értesítő* 126 (2001), 35–74.

ÓDOR 2009 = Ódor J. G.: Langobard telepnyom Mözsről. *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve* 31 (2009), 23–35.

P

PAP 2016 = Pap I. K.: Nemesfémek, ékkövek, fegyverek. Germán temető a Vas megyei Szelesten. *Ókor* 15/1. (2016), 108–113.

PAPP 1962 = Papp, L.: A bólyi avarkori temető. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 7 (1962), 163–193.

PAROLI – RICCI 2005 = Paroli, L. – Ricci, M.: *La necropoli altomedievale di Castel Trosino*. [Ricerche di archeologia altomedievale e medievale 32–33.] Firenze 2005.

PAZIENZA 2017 = Paziienza, A.: Gender, Kinship and Social Identity in the Funerary Dimensions of the Kingdom of the Lombards (568-774). In: *Entangled Identities and Otherness in Late Antique and Early Medieval Europe*. Eds.: Lopez Quiroga, J. – Kazanski, M. – Ivanišević, V. Oxford 2017, 213–227.

PÉRIN 1968 = Périn, P.: Le cimetière mérovingien de l'Hôpital de Mézières (campagne de fouilles 1967-1968). *Etudes ardennaises* 55 (1968), 1–40.

PESCH 2011 = Pesch, A.: Gold Bracteates and Female Burials. Material Culture as a Medium of Elite Communication in the Migration Period. In: *Weibliche Eliten in der Frühgeschichte (Female Elites in Protohistoric Europe)*. Internationale Tagung vom 13. bis zum 14. Juni 2008 im RGZM im Rahmen des Forschungsschwerpunktes »Eliten«. Hrsg.: Quast, D. Mainz 2011, 377–398.

PESCH 2012 = Pesch, A.: Fallstricke und Glatteis: Die germanische Tierornamentik. In: *Altertumskunde – Altertumswissenschaft – Kulturwissenschaft: Erträge und Perspektiven nach 40 Jahren Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. [Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 77.] Hrsg.: Beck, H. – Geuenich, D. – Steuer, H. Berlin/Boston 2012, 633–687.

PEŠKAR 1968 = Peškar, I.: Náhodné objavy hrodu z doby stěhování národů na Znojemsku. *Archeologické rozhledy* 20 (1968), 202–208.

PETERS et al. 2014 = Peters, D. – Knipper, C. – von Freeden, U. – Müller, W. – Maurer, A.-F. – Alt, K. W. – Vida, T.: Schmelztiegel Balaton? Zum Verhältnis „langobardischer“ Einwanderergruppen und (vor-) langobardenzeitlicher romanischer Bevölkerung am Balaton – Szólád und Keszthely–Fenékpuszta zwischen Archäologie und Isotopie. In: *Mensch, Siedlung und Landschaft im Wechsel der Jahrtausende am Balaton*. [Castellum Pannonicum Pelsonense 4.] Hrsg.: Heinrich-Tamáska, O. – Straub, P. Rahden 2014, 337–360.

PETKOVIĆ 1995 = Petković, S.: *Rimski predmeti od kosti i roga sa teritorije Gornje Mezijske. The Roman items of bone and antler from the territory of Upper Moesia*. [Arheološki Institut, Beograd – Posebna izdanja, Knjiga 28.] Ed.: Petrović, P. Beograd 1995.

PETRE 1987 = Petre, A.: *La romanité en Scythie Mineure (II-e – VII-e siècles n.e.)*. Recherches archéologiques. Bucarest 1987.

PICCOTTINI 1976 = Piccottini, G.: *Das spätantike Gräberfeld von Teurnia St. Peter in Holz. Mit einem metallurgischen Beitrag von Erwin Plöckinger*. [Archiv für Vaterländische Geschichte und Topographie 66.] Klagenfurt 1976.

PIETA 1987 = Pieta, K.: Die Völkerwanderungszeit in der Slowakei. In: *Germanen, Hunnen, Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit*. Hrsg.: Menghin, W. – Springer, T. – Wamers, E. Nürnberg 1987, 383–417.

PINAR GIL 2007 = Pinar Gil, J.: Some remarks on early fifth-century gold necklaces with pin-shaped pendants. With regard to an ancient find from La Valleta del Valero (Soses, Lleida, Spain). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 58 (2007), 165–185.

PINTYE 2009 = Pintye G.: A Kárpát-medencei szarmata települések csontfésűi. *Archaeologiai Értesítő* 134 (2009), 165–195.

PIRLING 1989 = Pirling, R.: *Das römisch-fränkische Gräberfeld von Krefeld-Gellep 1966-1974*. [Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit Serie B, Band 13.] Berlin 1989.

POHL 1994a = Pohl, W.: Paulus Diaconus und die „Historia Langobardorum“: Text und Tradition. In: *Historiographie im frühen Mittelalter. Zwettler Symposium 1993*. [Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 32.] Hrsg.: Scharer, A. – Scheibelreiter, G. Wien – München 1994, 375–405.

POHL 1994b = Pohl, W.: Tradition, Ethnogenese und literarische Gestaltung: eine Zwischenbilanz. In: *Ethnogenese und Überlieferung. Angewandte Methoden der Frühmittelalterforschung*. [Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 31.] Hrsg.: Brummer, K. – Merta, B. Wien – München 1994, 9–26.

POHL 1996 = Pohl, W.: Die Langobarden in Pannonien und Justinians Gotenkrieg. In: *Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau im 6.–11. Jahrhundert. Symposium, Nitra 6. bis 10. November 1994*. Hrsg.: Bialeková, D. – Zabojník, J. Bratislava 1996, 27–36.

POHL 1998 = Pohl, W.: Telling the difference: signs of ethnic identity. In: *Strategies of distinction: the construction of the ethnic communities, 300–800*. [The transformation of the Roman world 2.]. Eds.: Pohl, W. – Reimitz, H. Leiden 1998, 17–69.

POHL 2001 = Pohl, W.: „Langobarden“. Historisches. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Band 18. [Landschaftsrecht – Loxstedt]*. Hrsg.: Beck, H. – Geuenich, D. – Steuer, H. Berlin/New York 2001, 60–69.

POHL 2002 = Pohl, W.: Ethnicity, theory, and tradition: a response. In: *On barbarian identity. Critical approaches to ethnicity in the early middle ages*. [Studies in the early middle ages 4.] Ed.: Gillet, A. Turnhout 2002, 221–239.

POHL 2003 = Pohl, W.: „Origo gentis“ (Langobarden). In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 22. [Östgöotalag - Pfalz und Pfalzen]*. Hrsg.: Beck, H. – Geuenich, D. – Steuer, H. Berlin/New York 2003, 183–188.

POHL 2008a = Pohl, W.: Die Langobarden – zwischen der Elbe und Italien. In: *DIE LANGOBARDEN* 2008, 23–33.

POHL 2008b = Pohl, W.: Migration und Ethnogenesen der Langobarden aus Sicht der Schriftquellen. In: *KULTURWANDEL* 2008, 1–12.

POHL 2017 = Pohl, W.: Längerfristige Wanderungsbewegungen und ihre Zuspitzung in historiografischen Quellen des frühen Mittelalters. In: *Migration und Integration von der Urgeschichte bis zum Mittelalter – 9. Mitteldeutscher Archäologentag vom 20. bis 22. Oktober 2016 in Halle (Saale)*. [Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 17.] Hrsg.: Meller, H. et al. Halle a.d. Saale 2017, 221–226.

POHL et al. 2022 = Pohl, W. – Krause, J. – Tivadar, V. – Geary P. J.: Az 5–9. századi Kelet-Közép-Európa integratív archaeogenetikai régészeti és történeti vizsgálata, Kr. u. 400–900. A HistoGenes 856453 ERC-Synergy Grant. *Történelmi Szemle* LXIV/3 (2022), 341–353.

POSSENTI 2007 = Possenti, E.: 4.16 Fibula a staffa. In: *I Longobardi. Dalla caduta dell'Impero all'alba dell'Italia*. Eds.: Brogiolo, G.P. – Chavarría Arnau, A. Milano 2007, 230–231.

POSSENTI 2017 = Possenti, E.: Materiali di tipo occidentale nell'Italia della seconda metà del VI secolo: le fibule a staffa di Cividale-S.Giovanni tomba 12 (tipo "Rácálmás-Keszthely-Cividale") e di Cividale-San Mauro tomba 27 e del Museo Archeologico di Oderzo (tipo "Aschheim-Kaposvár-Oderzo-Cividale"). In: *Dalle steppe al Mediterraneo. Popoli, culture, integrazione*. Eds.: Ebanista, C. – Rotili, M. Napoli 2017, 237–250.

POSSENTI 2020 = Possenti, E.: Una fibula a staffa di tipo "Eisleben-Stößen" (ultimo terzo del V - primo terzo del VI secolo), da Belluno, frazione Caverzano. In: *Legite, tenete, in corde habete. Miscellanea in onore di Giuseppe Cuscito*. [Antichità Altoadriatiche CXII.] Eds.: Bisconti, F. et al. Trieste 2020, 365–378.

POULÍK 1949 = Poulík, J.: J. Záhadná mohyla Žuráň. *Archeologické rozhledy* 1 (1949), 10–15.

POULÍK 1995 = Poulík, J.: Žuráň in der Geschichte Mitteleuropas. *Slovenská archeológia* 43 (1995), 27–109.

PREIDEL 1954 = Preidel, H.: *Die Anfänge der slawischen Besiedlung Böhmens und Mährens I*. [Veröffentlichungen der Wissenschaftlichen Abteilung / Adalbert-Stifter-Verein e.V. München 1.] München 1954.

PREIDEL 1969 = Preidel, H.: Das Ende der germanischen Völkerwanderungszeit an der mittleren Donau und die Baiuwaren. In: *Bohemia: Jahrbuch des Collegium Carolinum* 10 (1969), 23–58.

PUGSLEY 2003 = Pugsley, P.: *Roman Domestic Wood. Analyses of morphology, manufacture and use of selected categories of domestic wooden artefacts with particular reference to the material from Roman Britain*. [BAR International Series 1118.] Oxford 2003.

PUSZTAI 1988 = Pusztai, R.: Mosonszentjános, Komitat Győr-Sopron. In: *DIE LANGOBARDEN* 1988, 288–291, 296–297.

PUSZTAI – TOMKA 1968 = Pusztai R. – Tomka, P.: Mosonszentjános–Schottengrube. *Archaeologiai Értesítő* 95 (1968), 134.

Q

QUAST 2008 = Quast, D.: Funde aus dem fränkisch-alamannischen Gebiet im langobardzeitlichen Pannonien. In: *KULTURWANDEL* 2008, 363–375.

QUAST 2010 = Quast, D.: Die Langobarden in Mähren und im nördlichen Niederösterreich – ein Diskussionsbeitrag. In: *Archaeology of Identity – Archäologie der Identität* [Forschungen zur Geschichte des Mittelalters Band 17.] Hrsg.: Pohl, W. – Mehofer, M. Wien 2010, 93–110.

QUAST 2014 = Quast, D.: Vom Ende der römischen Bernsteinindustrie und dem Handel zwischen 500 und 1300 n. Chr. In: *Die Bernsteinstrasse – Archäologie in Deutschland 4/2014*. Hrsg.: Erdich, M. – Quast, D. Darmstadt 2014, 94–101.

QUAST 2017 = Quast, D.: Amber and beaver furs: trade with raw material for the production of luxury goods. In: *Gemstones in the First Millennium AD: Mines, Trade, Workshops and Symbolism*. [Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz – Tagungen Band 30.] Eds.: Hilgner, A. – Greiff, S. – Quast, D. Mainz 2017, 59–70.

QUAST 2015 = Quast, D.: Die Grabbeigaben – ein kommentierter Fundkatalog. In: *Das Grab des fränkischen Königs Childerich in Tournai und die Anastasis Childerici von Jean-Jacques Chifflet aus dem Jahre 1655*. [Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Band 129.] Hrsg.: Quast, D. Mainz 2015, 165–208.

QUAST 2019 = Quast, D.: Die nördliche Grenzzone des Oströmischen Reiches und Skandinavien im 5. und 6. Jahrhundert. In: KOLLAPS – NEUORDNUNG – KONTINUITÄT 2019, 333–367.

R

РАШКОВИЋ 2016 = Рашковић, Д.: Налази из ранобизантијског и средњовековног периода на налазишту Укоса у Граду Сталаћу. *Гласник Српског археолошког друштва* 32 (2016), 285–303. [Rašković, D.: Nalazi iz ranobizantijskog i sredjovekovnog perioda na nalazištu Ukosa u Gradu Stalaču. *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 32 (2016), 285–303.]

RÁCZ 2011 = RácZ Zs.: Madárfibulák a gepida korból. *Archaeologiai Értesítő* 136 (2011), 165–179.

RÁCZ 2016 = RácZ, Zs.: Zwischen Hunnen- und Gepidenzeit. Frauengräber aus dem 5. Jahrhundert im Karpatenbecken. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 67 (2016), 301–360.

RÁCZ 2017 = RácZ R.: Az övcsüngős női sírok amulettjei a pannoniai langobard kori temetőkben. In: *Acta Ivenum Sectio Archaeologica* 3. Szerk.: Bíró Gy. – Pintér-Nagy K. – Takács M. Szeged 2017, 61–84.

RÁCZ 2019 = RácZ R.: A hit- és a hiedelemvilág régészeti lenyomata a Kárpát-medence nyugati felében élő germán népek területén (Kr. u. 6. század). *Létünk* (2019), 109–126.

RÁCZ 2020 = RácZ R.: S-fibulák a Közép-Duna-vidék langobard korában I. Korai S-fibulák (Stössen–Záluží, Poysdorf típus). In: *Új Nemzedék. A Szegedi Régészeti Tanszék Tehetsséggondozásának Elmúlt Évtizedei. Ünnepi kötet B. Tóth Ágnes, Kulcsár Valéria, Vörös Gabriella és Wolf Mária Tiszteletére*. [Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 7.] Szerk.: Bíró Gy. et al. Szeged 2020, 249–272.

RÁCZ 2021 = RácZ R.: S-fibulák a Közép-Duna-vidék langobard korában II. Az S-fibulák belső kronológiája. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Új folyam* 8 (2021), 151–171.

RÁCZ 2022 = RácZ R.: Kronológiai kérdések, külkapcsolatok, viselet. A jutasi 196. női sír öltözetének értékelése a pannoniai langobard kori női temetkezések tükrében. In: *Hadak Útján*.

A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16. I. kötet. [Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok 4.1 / Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia. A PPKE BTK Régészettudományi Intézetének kiadványai 24.1.] Főszerk.: Türk A. Budapest 2022, 243–276.

RÁCZ – HERGOTT 2022 = Rác R. – Hergott K.: Késő népvándorlás kori leletek Nagyszénás határából (Békés megye): Adatok a langobard kori Várpalota 19. típusú S-fibulák tipológiájához és néhány kora avar kori lelettípushoz. In: *Sötét Idők Hétköznapijai. A 2020-ban Debrecenben megrendezett konferencia kiadványa.* [Tempora Obscura 5.] Szerk.: Hága, T. K. – Kolozsi, B. – Nagy, E. Gy. Debrecen 2022, 77–100.

RENNER 1970 = Renner, D.: *Die durchbrochenen Zierscheiben der Merowingerzeit.* [Kataloge vor- und frühgeschichtlicher Altertümer 18.] Mainz 1970.

RETTNER 1997 = Rettner, A.: *Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Zeuzleben (Gde. Werneck, Lkr. Schweinfurt).* Diss.-Druck. München [1994/95] 1997.

RETTNER 2004 = Rettner, A.: Baiuaria romana. Neues zu den Anfängen Bayerns aus archäologischer und namenkundlicher Sicht. In: *Hüben und drüben – Räume und Grenzen in der Archäologie des Frühmittelalters. Festschrift für Professor Max Martin.* [Archäologie und Museum 48.] Hrsg.: Graenert, G. – Marti, R. – Motschi, A. Liestal 2004, 255–268.

RHÉ – FETTICH 1931 = Rhé, Gy. – Fettich, N.: *Jutas und Öskü. Zwei Gräberfelder aus Völkerwanderungszeit in Ungarn.* [Skythica IV, Seminarium Kondakovianum]. Prague 1931.

RIEMER 2000 = Riemer, E.: *Romanische Grabfunde des 5.-8. Jahrhunderts in Italien.* [Internationale Archäologie 57.] Rahden 1999.

RISTOW – ROTH 1995 = Ristow, S. – Roth, H.: „Fingerring” §2. Merowingerzeit. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Band 9. [Fidel – Friedlosigkeit]* Hrsg.: Beck, H. – Geuenich, D. – Steuer, H. Berlin/New York 1995, 56–65.

ROMA 2012 = *Roma. Dall'antichità al medioevo. Archeologia e Storia. Nel Museo Nazionale Romano Crypta Balbi.* Eds.: Arena, M. S. - Delogu, P. - Paroli, L. - Ricci, M. - Saguì, L. - Vendittelli, L. Roma 2012.

ROTH 1971 = Roth, H.: Zur Ornamentik der langobardischen Grabfunde in Italien. 45. bis 48. Tagung des Nordwestdeutschen Verbandes. *Prähistorische Zeitschrift* 46 (1971), 125–135..

ROTH 1973 = Roth, H.: *Die Ornamentik der Langobarden in Italien. Eine Untersuchung zur Stilentwicklung anhand der Grabfunde.* [Antiquitas Reihe 3. Abhandlungen zur Vor- und Frühgeschichte, zur klassischen und provincial-römischen Archäologie und zur Geschichte des Altertums Band 15.] Bonn 1973.

ROTH 1977 = Roth, H.: „Brakteaten der Merowingerzeit”. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Band 2. [Bake - Billigkeit].* Hrsg.: Beck, H. – Jankuhn, H. – Ranke, K. – Wenskus, R. Berlin 1977, 337–361.

ROTH 1978 = Roth, H.: Die ornamentgeschichtliche Stellung der „neuen“ langobardischen Bügelfibeln in Hannover und New York. *Germania* 56 (1978), 533–546.

ROTH – THEUNE 1988 = Roth, H. – Theune, C.: *SW I-IV: Zur Chronologie merowingerzeitlicher Frauengräber in Südwestdeutschland*. [Archäologische Informationen aus Baden-Württemberg Bd. 8.] Stuttgart 1988.

ROTH – THEUNE 1995 = Roth, H. – Theune, C.: *Das frühmittelalterliche Gräberfeld bei Weingarten I. Katalog der Grabinventare*. [Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 44/1.] Stuttgart 1995.

ROTH – WAMERS 1984 = Roth, H. – Wamers, E.: *Hessen im Frühmittelalter. Archäologie und Kunst*. Sigmaringen 1984.

RUPP 1995 = Rupp, C. B.: *Das Langobardische Gräberfeld von Nocera Umbra*. Inaugural dissertation zur Erlangung der Doktorwürde vorgelegt der Philosophischen Fakultät der Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Bonn. Bonn 1995.

RUPP 2005 = Rupp, C.: *Das Langobardische Gräberfeld von Nocera Umbra I. Katalog und Tafeln*. [Ricerche di Archeologia Altomedievale e Medievale 31.] Firenze 2005.

RUPP 2008 = Rupp, C.: Das langobardische Gräberfeld von Nocera Umbra. In: *DIE LANGOBARDEN* 2008, 168–193.

S, Sz

SAGE 1984 = Sage, W.: *Das Reihengräberfeld von Altenerding in Oberbayern*. [Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit Band 14.] Berlin 1984.

SALAMON 1957 = Salamon, Á.: IX. Gebrauchsgegenstände und Werkzeuge aus Eisen. In: R. Alföldi, M. – Barkóczi, L. – Fitz, J. – Póczy, K. Sz. – Radnóti, A. – Salamon, Á. – Sági, K. – Szilágyi, J. – B. Vágó, E.: *Intercisa II. (Dunapentele) Geschichte der Stadt in der Römerzeit*. [Archaeologia Hungarica, Series nova 36.] Szerk.: Borzsák I. Budapest 1957, 365–381.

SALAMON – BARKÓCZI 1978 = Salamon Á. – Barkóczi L.: Régészeti adatok Pannónia későrómai periodizációjához (376-476). *Archaeológiai Értesítő* 105 (1978), 189–205.

SALIN 1904 = Salin, B.: *Die altgermanische Thierornamentik: typologische Studie über germanische Metallgegenstände aus dem IV. bis IX. Jahrhundert, nebst einer Studie über irische Ornamentik*. Stockholm 1904.

SASSE – THEUNE 1997 = Sasse, B. – Theune C.: Perlen als Leittypen der Merowingerzeit. *Germania* 74 (1996), 187–231.

SASSE 2000 = Sasse, B.: *'Westgotische' Gräberfelder auf der Iberischen Halbinsel am Beispiel aus El Carpio de Tajo (Torrijos, Toledo)*. [Madrider Beiträge 26.] Mainz 2000.

SASSE 2001 = Sasse, B.: *Ein frühmittelalterliches Reihengräberfeld bei Eichstetten am Kaiserstuhl*. [Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 75.] Stuttgart 2001.

SAUNDERSON et al. 2022 = Sauderson, K. – Zimmermann, A. S. – Grömer, K.: Early Medieval women's dress – recreation based on Lombard period evidence. *Experimentelle Archäologie in Europa* 21 (2022), 97–108.

SÁGI 1960 = Sági K.: A vörsi langobard temető. *Archaeologiai Értesítő* 87 (1960), 52–60.

SÁGI 1963 = Sági K.: A vörsi langobard temető újabb ásatási eredményei. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 1 (1963), 39–80.

SÁGI 1964 = Sági, K.: Das langobardische Gräberfeld von Vörs. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 16 (1964), 359–408.

SÁGI 1991 = Sági K.: Egy VI. századi keszthelyi temető és mondanivalója a „Keszthely-kultúra” etnikuma szempontjából (Keszthelyer Friedhof aus dem 6. Jahrhundert und dessen Bedeutung bezüglich des Ethnikums der „Keszthely-Kultur”). *Tapolcai Városi Múzeum Közleményei* 2 (1991), 113–141.

SCHACH-DÖRGES 2005a = Schach-Dörges, H.: Zur Vierfibeltracht der älteren Merowingerzeit. In: *Reliquiae gentium. Festschrift für Horst Wolfgang Böhme zum 65. Geburtstag*. Hrsg.: Dobiát, C. Rahden 2005, 349–357.

SCHACH-DÖRGES 2005b = Schach-Dörges, H.: Zu einigen Kolbenarmringen mit Querillendekor der älteren Merowingerzeit. *Fundberichte aus Baden-Württemberg* 28 (2005), 305–317.

SCHLIZ 1904 = Schliz, A.: Der Anteil der Alamannen und Franken an den Grabfunden des frühen Mittelalters im Neckargau. *Bericht des Historischen Vereins Heilbronn* 7 (1900/03 [1904]), 1–42.

SCHMAUDER 2002 = Schmauder, M.: *Oberschichtgräber und Verwahrfunde in Südosteuropa im 4. und 5. Jahrhundert. Zum Verhältnis zwischen spätantikem Reich und barbarischer Oberschicht aufgrund der archäologischen Quellen. Band I–II*. [Archaeologica Romanica Bd. 3.] Hrsg.: Kyrieleis, H. – Alexandrescu, P. – Harhoiu, R. Bukarest 2002.

SCHMIDT 1961 = Schmidt, B.: *Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland. Mit einem anthropologischen Beitrag von L. Schott*. [Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle, Band 18.] Berlin 1961.

SCHMIDT 1970 = Schmidt, B.: *Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland. Katalog Südteil*. [Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle, Band 25.] Berlin 1970.

SCHMIDT 1976 = Schmidt, B.: *Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland. Katalog Nord- und Ostteil*. [Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle, Band 29.] Berlin 1976.

SCHMIDT 2000 = Schmidt, W.: Spätantike Gräberfelder in den Nordostprovinzen des Römischen Reiches und das Aufkommen christlichen Bestattungsbrauchtums. Tricciana (Ságvár) in der Provinz Valeria. *Saalburg Jahrbuch* 50 (2000), 213–441.

SCHMIDTOVÁ – JEZNÁ – WEBEROVÁ 2003 = Schmidtová, J. – Jezná, J. – Weberová, B.: Pohrebisko z doby st'ahovania národov v Bratislave-Rusovciach. *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2002*, 129–30.

SCHMIDTOVÁ – WEBEROVÁ 2004 = Schmidtová, J. – Weberová, B.: Pokračovanie výskumu na pohrebisku z doby st'ahovania národov v Bratislave-Rusovciach. *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2003*, 169–170.

SCHMIDTOVÁ – RUTTKAY 2007 = Schmidtová, J. – Ruttkay, M.: Das merowingerzeitliche Gräberfeld in Bratislava–Rusovce. In: *Barbaren im Wandel. Beiträge zur Kultur- und Identitätsumbildung in der Völkerwanderungszeit*. [Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brno 26.] Hrsg.: Tejral, J. Brno 2007, 339–345.

SCHMIDTOVÁ – RUTTKAY 2008 = Schmidtová, J. – Ruttkay, M.: Das langobardische Gräberfeld von Bratislava-Rusovce. In: *KULTURWANDEL 2008*, 377–398.

SCHMIDTOVÁ et al. 2009 = Schmidtová, J. – Šefčáková, A. – Thurzo, M. – Brůžek, J. – Castex, D. – Ruttkay, M.: Lombards on the Middle Danube: a new Migration Period cemetery in Bratislava-Rusovce, Slovakia. *Antiquity* Vol. 83. Iss. 319. (2009). (<http://www.antiquity.ac.uk/projgall/sefcakova319/>, 2019.04.06.)

SCHULDT 1955 = Schuldt, E.: *Pritzler. Ein Urnenfriedhof der späten Römischen Kaiserzeit in Mecklenburg*. [Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Schriften der Sektion für Vor- und Frühgeschichte Band 4.] Berlin 1955.

SCHULZE-DÖRLAMM 2009 = Schulze-Dörlamm, M.: *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum, Teil I. Die Schnalle ohne Beschlag, mit Laschenbeschlag und mit festem Beschlag des 5. bis 7. Jahrhunderts*. [Kataloge Vor- und Frühgeschichtlicher Altertümer Band 30, 1–2.] Mainz 2009.

SEOBE NARODA 1962 = Dimitrijević, D. – Kovačević, J. – Vinski, Z.: *Seobe naroda. Arheološki nalazi jugoslavenskog podunavlja*. Zemun 1962.

SERAC SIN 1936 = Seracsin, A.: Das langobardische Reihengräberfeld von Schwechat bei Wien. *Mannus* 28 (1936), 521–533.

SIEGMUND 1998 = Siegmund, F.: *Merowingerzeit am Niederrhein. Die frühmittelalterlichen Funde aus dem Regierungsbezirk Düsseldorf und dem Kreis Heinsberg*. [Rheinische Ausgrabungen Band 34.] Köln – Bonn 1998.

SIEGMUND 2000 = Siegmund, F.: *Die Alamannen und Franken*. [Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 27.] Hrsg.: Beck, H. – Geuenich, D. – Steuer, H. Berlin/New York 2000.

SKRIBA – SÓFALVI 2004 = Skriba P. – Sófalvi A.: Langobard település Balatonlelle határában. *Archaeologiai Értesítő* 129 (2004), 121–163.

SKRIBA 2006 = Skriba P.: Langobard települések a Balaton partján. *Tatabányai Múzeumi Tudományos Füzetek* 8 (2006), 55–93.

ŠMERDA 2013 = Šmerda, J.: Keramika z langobardského pohřebiště v Kyjově. *Zborník Slovenského Národného Múzea* 10723 (2013), 271–287.

ŠMERDA 2016 = Šmerda, J.: The new Lombard burial site of Kyjov in Moravia and its position in the development of the 6th c. AD. In: *Wandel durch Migration? 26. internationales Symposium „Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum“ Straubing 2014*. [Arbeiten zur Archäologie Süddeutschlands 29.] Ed.: Geisler, H. Büchenbach 2016, 167–179.

SORG 2022 = Sorg, M.: *Fibelausstattung und Lebensalter in der Merowingerzeit. Studien zu Abnutzung und Gebrauch frühmittelalterlicher Fibeln*. [Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 129.] Hrsg.: Brather, S. et al. Berlin/Boston 2022.

CS. SÓS 1961 = Cs. Sós Á.: Újabb avar kori leletek Csepel szigetről. *Archaeologiai Értesítő* 88 (1961), 32–51.

SÓTÉR 1893 = Sötér Á.: Népvándorlaskori sírmező a bezenyei papréti birtokon Mosony megyében. *Archaeologiai Értesítő* 13 (1893), 210–222.

SÓTÉR 1898 = Sötér Á.: Bezenye-Papréti. In: *A Mosony megyei Történelmi és Régészeti Egylet Emlékkönyve 1882–1898*. Szerk.: Sötér Á. Mosonmagyaróvár 1898, 98–116.

SPEAKE 1989 = Speake, G.: *A Saxon Bed Burial on Swallowcliffe Down. Excavations by F de M Vatcher*. London 1989.

STADLER 1979 = Stadler, P.: Das langobardische Gräberfeld von Mödling, Niederösterreich. *Archaeologia Austriaca* 63 (1979), 31–47.

STADLER et al. 2003 = Stadler, P. – Friesinger, H. – Kutschera, W. – Priller, A. – Steier, P. – Wild, E. M.: Ein Beitrag zur Absolutchronologie der Langobarden aufgrund von ¹⁴C-Datierungen und ein Versuch zur Datierung der Beraubung langobardischer Gräber. *Archaeologia Austriaca* 87 (2003), 265–278.

STADLER et al. 2008 = Stadler, P. – Friesinger, H. – Kutschera, W. – Lauermann, E. – Rácz, Zs. – Tejral, J. – Wild, E. M. – Zeman, T.: Kann man die Zuordnung zu den verschiedenen (ethnischen) Gruppen der Völkerwanderungszeit mittels naturwissenschaftlicher Datierungsmethoden verbessern? In: *Hunnen zwischen Asien und Europa: Aktuelle*

Forschungen zur Archäologie und Kultur der Hunnen. Hrsg.: Heike, E. – Herget, M. Langenweissbach 2008, 157–183.

STARE–VINSKI 1980 = Stare, V. – Vinski, Z.: *Kranj. Nekropola iz časa preseljevanja ljudstev*. [Katalogi in Monografije 18.] Ljubljana 1980.

STAUCH 2004 = Stauch, E.: *Wenigumstadt: ein Bestattungsplatz der Völkerwanderungszeit und des frühen Mittelalters im nördlichen Odenwaldvorland*. [Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 111.] Bonn 2004.

STEIN 1999 = Stein, F.: "Da erhoben sich die Langobarden aus ihren Sitzen und wohnten etliche Jahre in Rugiland". Zu den Grenzen von Siedlungs räumen nach schriftlichen und archäologischen Quellen. In: *Grenzen erkennen – Begrenzungen überwinden. Festschrift für Reinhard Schneider*. Hrsg.: Haubrichs, W. et al. Sigmaringen 1999, 35–101.

STEUER 1977 = Steuer, H.: Bemerkungen zur Chronologie der Merowingerzeit. *Studien zur Sachsenforschung* 1 (1977), 379–403.

STEUER 1979 = Steuer, H.: Frühgeschichtliche Sozialstrukturen in Mitteleuropa. Zur Analyse der Auswertungsmethoden des archäologischen Quellenmaterials. In: *Geschichtswissenschaft und Archäologie. Untersuchungen zur Siedlungs-, Wirtschafts- und Kirchengeschichte*. [Vorträge und Forschungen 22.] Hrsg.: Jankuhn, H. et al. Sigmaringen 1979, 595–633.

STEUER 1982 = Steuer, H.: Schlüsselpaare in frühgeschichtlichen Gräbern – Zur Deutung der Amulett-Beigabe. *Studien zur Sachsenforschung* 3 (1982), 185–247.

STEUER 1998 = Steuer, H.: Datierungsprobleme in der Archäologie. In: *Runeninschriften als Quelle interdisziplinärer Forschung. (Abhandlungen des Vierten Internationalen Symposiums über Runen und Runeninschriften in Göttingen vom 4.-9. August 1995 / Proceedings of the Fourth International Symposium on Runes and Runic Inscriptions in Göttingen, 4-9 August 1995.)*. [Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 15.] Hrsg.: Düwel, K. – Nowak, S. Berlin/New York 1998, 129–149

STEUER 2012 = Steuer, H.: Der "Schlüsselfund": ein alter römischer Kästchenschlüssel als Amulett. *Archäologische Nachrichten aus Baden* 85 (2012), 31–33.

STIEREN 1930 = Stieren, A.: Ein neuer Friedhof fränkischer Zeit in Soest. *Germania* 14 (1930), 17, 166–173.

STOLL 1939 = Stoll, H.: *Die Alamannengräber von Hailfingen in Württemberg*. [Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit Band 4.] Berlin 1939.

STORK 1995 = Stork, I.: *Fürst und Bauer – Heide und Christ. 10 Jahre archäologische Forschungen in Lauchheim-Ostalbkreis*. [Archäologische Informationen aus Baden-Württemberg 29.] Stuttgart 1992.

STORK 1997 = Stork, I.: Als Persönlichkeit ins Jenseits. Bestattungssitte und Grabraub als Kontrast. In: *DIE ALAMANNEN* 1997, 418–432.

STRAUB 1999 = Straub P.: Újabb adalék a Keszthely-kultúra eredetéhez egy fenékpusztai sír kapcsán. *Zalai Múzeum* 9 (1999), 181–193.

STRAUB 2011 = Straub, P.: Angaben zum hunnenzeitlichen ostgermanischen Fundhorizont in Südtransdanubien - ausgehend von der Nekropole in Keszthely-Fenékpuszt. In: *Keszthely-Fenékpuszt im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*. [Castellum Pannonicum Pelsonense 2.] Hrsg.: Heinrich-Tamáska, O. Rahden 2011, 325–346.

STRAUSS 1992 = Strauß, E. G.: *Studien zur Fibeltracht der Merowingerzeit*. [Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 13.] Hrsg.: Hänsel, B. et al. Bonn 1992.

STUHLÍK 2011 = Stuchlík, S.: Das Gräberfeld von Borotice. In: *LANGOBARDISCHE GRÄBERFELDER IN MÄHREN* 2011, 75–128.

SVOBODA 1965 = Svoboda, B.: *Čechy v době stěhování národů. Böhmen in der Völkerwanderungszeit*. [Monumenta Archaeologica 13.] Praha 1965.

SZENDREY 1928 = Szendrey, Á.: A miszlai gót sírlelet. *Archaeologiai Értesítő* 42 (1928), 222–225.

SZENTPÉTERI 1993 = Szentpéteri, J.: Archäologische Studien zur Schicht der Waffenträger des Awarentums im Karpatenbecken. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 45 (1993), 166–246.

SZILÁGYI 2005 = Szilágyi M.: Késő császárkori bullák és amulettkapszulák az Aquincumi Múzeumban. *Budapest Régiségei* XXXIX (2005), 151–171.

SZÓLÁD 2022 = Szólád I. Das langobardenzeitliche Gräberfeld: Mensch und Umwelt. [Römisch-Germanische Forschungen Bd. 76. – Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae Bd. 7.] Hrsg.: Vida, T. – Winger, D. Wiesbaden 2022.

T

TALAA – HERMANN 2018 = Talaa, D. – Hermann, I.: KG Mattersburg, SG Mattersburg. *Fundberichte aus Österreich* 57 (2018), 83–86.

TALAA – HERMANN 2019 = Talaa, D. – Hermann, I.: KG Mattersburg, SG Mattersburg. *Fundberichte aus Österreich* 58 (2019), 74–77.

TEJRAL 1976 = Tejral, J.: *Grundzüge der Völkerwanderungszeit in Mähren*. [Studie Archeologického ústavu Československé akademie věd v Brně IV/2.] Red.: Poulík, J. Praha 1976.

TEJRAL 1982 = Tejral, J.: *Morava na sklonku antiky – Mähren an der Neige der Antike*. [Monumenta Archaeologica 19.] Red.: Axamitová, J. Praha 1982.

TEJRAL 1988 = Tejral, J.: Zur Chronologie der frühen Völkerwanderungszeit im mittleren Donauraum. *Archaeologia Austriaca* 72 (1988), 223–304.

TEJRAL 1990 = Tejral, J.: K chronologii spon z langobardských pohřebišť v Podunají – Zur Chronologie der langobardischen Fibeln aus dem Donaugebiet. In: *Pravěké a slovanské osídlení Moravy. Sborník k 80. narozeninám Josefa Poulíka*. Red.: Nekuda, V. – Unger, J. – Čížmář, M. Brno 1990, 231–250.

TEJRAL 1997 = Tejral, J.: Neue Aspekte der frühvölkerwanderungszeitlichen Chronologie im Mitteldonaauraum. In: *Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donauraum*. [Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 8.] Hrsg.: Tejral, J. – Friesinger, H. – Kazanski, M. Brno 1997, 321–392.

TEJRAL 1999 = Tejral, J.: Archäologisch-kulturelle Entwicklung im norddanubischen Raum am Ende der Spätkaizerzeit und am Anfang der Völkerwanderungszeit. In: *L'Occident romain et l'Europe centrale au début de l'époque des Grandes Migrations*. [Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 13.] Ed.: Tejral, J. – Pilet, Ch. – Kazanski, M. Brno 1999, 206–271.

TEJRAL 2002 = Tejral, J.: Beiträge zur Chronologie des frühmerowingischen Fundstoffes nördlich der mittleren Donau. In: *Probleme der frühen Merowingerzeit im Mitteldonaauraum. Materialien des 11. Internationalen Symposiums "Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonaugebiet"*. [Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brno 19.] Hrsg.: Tejral, J. Brno 2002, 313–358.

TEJRAL 2005 = Tejral, J.: Zur Unterscheidung des vorlangobardischen und elbgermanisch-langobardischen Nachlasses. In: *DIE LANGOBARDEN* 2005, 103–200.

TEJRAL 2006 = Tejral, J.: „Vinařicer Kulturgruppe“. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 42. Hrsg.: Beck, H. – Geuenich, D. – Steuer, H. Berlin/New York 2006, 414–423.

TEJRAL 2008a = Tejral, J.: Zur Frage langobardischer Funde nördlich der mittleren Donau. In: *DIE LANGOBARDEN* 2008, 53–71.

TEJRAL 2008b = Tejral, J.: Ein Abriss der frühmerowingerzeitlichen Entwicklung im mittleren Donauraum bis zum Anfang des 6. Jahrhunderts. In: *KULTURWANDEL* 2008, 249–283.

TEJRAL 2009 = Tejral, J.: Langobardische Fürstengräber nördlich der mittleren Donau. In: *Glaube, Kult und Herrschaft. Phänomene des Religiösen im 1. Jahrtausend n. Chr. in Mittel- und Nordeuropa. Akten des 59. Internationalen Sachsensymposiums und der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im Mitteldonaauraum*. [Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 12.] Hrsg.: von Freedon, U. – Friesinger, H. – Wamers, E. Bonn 2009, 123–162.

TEJRAL 2011a = Tejral, J.: Zum Stand der Langobardenforschung im Norddanubischen Raum. In: *LANGOBARDISCHE GRÄBERFELDER IN MÄHREN I*, 11–73.

TEJRAL 2011b = Tejral, J.: *Einheimische und Fremde. Das norddanubische Gebiet zur Zeit der Völkerwanderung*. [Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 33.] Red.: Tejral, J. – Martererová, V. Brno 2011.

TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1985 = Tempelmann-Mączyńska, M.: *Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*. [Römisch-Germanische Forschungen 43.] Mainz 1985.

THEUNE-GROSSKOPF 1997 = Theune-Großkopf, B.: Produkte von Kammachern und Beinschnitzern des frühen Mittelalters in Südwestdeutschland. In: *"Knochenarbeit" – Artefakte aus tierischen Rohstoffen im Wandel der Zeit. Begleitheft zur Ausstellung im Saalburg-Museum*. [Saalburg-Schriften 4.] Hrsg.: Kokabi, M. – Schlenker, B. – Wahl, J. Bad Homburg 1996, 83–98.

THEUNE 1997 = Theune, C.: Nützliches und Unnützlich am langen Band. Bemerkungen zu einer germanischen Trachtsitte der Merowingerzeit. In: *Königin, Klosterfrau, Bäuerin. Frauen im Frühmittelalter*. Hrsg.: Brandt, H. – Koch, J. J. Münster 1997, 55–72.

THEUNE 2002 = Theune, C.: Gemeinsamkeiten und Unterschiede auf Gräberfeldern der Alamannia im Frühmittelalter. In: *Regio Archaeologica. Archäologie und Geschichte an Ober- und Hochrhein. Festschrift für Gerhard Fingerlin zum 65. Geburtstag*. [Internationale Archäologie. Studia honoraria 18.] Hrsg.: Christel Bückler et al. Rahden/Westf. 2002, 351–361.

THIRY 1939 = Thiry, G.: *Die Vogelfibeln der germanischen Völkerwanderungszeit*. Bonn 1939.

THOMAS 1960 = Thomas, S.: Studien zu den germanischen Kämmen der römischen Kaiserzeit. *Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege* 8 (1960), 54–215.

TICA 2017 = Tica, G.: *Goti med Jadranom in Panonijo*. Doktorska disertacija, Univerza na Primorskem Fakulteta za humanistične študije. Koper 2017.

TOBIAS – WILTSCHKE-SCHROTTA – BINDER 2010 = Tobias, B. – Wiltchke-Schrotta, K. – Binder, M.: Das langobardzeitliche Gräberfeld von Wien Mariahilfer Gürtel. Mit einem Beitrag zur künstlichen Schädeldeformation im westlichen Karpatenbecken. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 57 (2010), 279–337.

TOMKA 1980 = Tomka, P.: Das germanische Gräberfeld aus dem 6. Jahrhundert in Fertőszentmiklós. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32 (1980), 5–30.

TOMKA 1993 = Tomka P.: Rábapordány. In: HGL 1993, 33.

TOMKA 2005 = Tomka, P.: Langobardenforschung in Nordwestungarn. In: *DIE LANGOBARDEN* 2005, 247–264.

TOMKA 2008 = Tomka P.: Langobard temető Gyirmót–Homokdombon. In: *Jöttek-mentek. Langobardok és avarok a Kisalföldön (Kiállításvezető)*. [A Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Kiállításvezetője 3.] Szerk.: Molnár A. – Nagy A. – Tomka P. Győr 2008, 32–43.

TOMKA 2016 = Tomka P.: Problémák a Hegykő-csoport körül. In: *Népek és kultúrák a Kárpát-medencében. Tanulmányok Mesterházy Károly tiszteletére*. Főszerk.: Kovács L. – Révész L. Budapest 2016, 185–190.

TÓTH 1993 = Tóth Á.: Germán brakteáták. In: HGL 1993, 78–79.

B. TÓTH 1994 = B. Tóth Á.: Kora népvándorláskori sírok Tápé-Széntégláégetőn: Gräber aus der frühen Völkerwanderungszeit in Tápé-Széntégláégető. In: *A kőkortól a középkorig: tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára*. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1994, 285–309.

TÓTH 2012 = Tóth A.: Rúnafeliratos tárgyak Magyarországról. Példák a rúnajelek szakrális-mágikus használatára. In: *Hadak útján XX. Népvándorláskor Fiatal Kutatóinak XX. összefüvetelének konferenciakötete Budapest–Szigethalom, 2010.október 28–30*. Szerk.: Petkes Zs. Budapest 2012, 97–108.

B. TÓTH – SIPOS 2018 = B. Tóth Á. – Sipos E.: Pliszírozott női ruha a szentendrei langobard temetőben? I. A textilmaradványok vizsgálata. In: *„Vadrózsából tündérsípót csináltam”. Tanulmányok Istvánovits Eszter 60. születésnapjára*. [A Jósza András Múzeum Kiadványai 73.] Szerk.: L. Nagy M. – L. Szőlősi K. Nyíregyháza 2018, 477–490.

B. TÓTH 2018 = B. Tóth Á.: Pliszírozott női ruhadarab a szentendrei langobard temetőben? II. A 43. sír leletegyüttesének vizsgálata. In: *Relationes rerum. Régészeti Tanulmányok Nagy Margit Tiszteletére*. [Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia. A PPKE BTK Régészettudományi Intézetének kiadványai 10.] Főszerk.: Korom A. Budapest 2018, 489–520.

B. TÓTH 2019 = B. Tóth, Á.: Traditions and innovation in fine metalwork in the Middle Danube region in the second half of the 5th and the early 6th centuries A.D. Once more on the 'Szarvas' brooch group: new finds, new hypotheses. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 70 (2019), 167–202.

B. TÓTH 2022 = B. Tóth Á.: A „kacsás” meg a többi. Fésűk és használatuk a tiszauzi gepida temetőben. In: *Sötét Idők Hétköznapijai. A 2020-ban Debrecenben megrendezett konferencia kiadványa*. [Tempora Obscura 5.] Szerk.: Hága, T. K. – Kolozsi, B. – Nagy, E. Gy. Debrecen 2022, 9–36.

B. TÓTH – WILHELM 2022 = B. Tóth Á. – Wilhelm G.: Gepida kori temető a Tiszaug-Országúti bevágás nevű lelőhelyen. A cemetery at Tiszaug-Országúti bevágás from the Gepid Period. In: *ÁTKELŐK* 2022, 63–80.

B. TÓTH 2023 = B. Tóth Á.: A „tipikus”, a „ritka” és az „egyedi”, avagy mitől „gepida” egy temető? Jelenségek és leletek a tiszauzi sírmezőből. *Cumania* 30 (2023), 103–134.

B. TÓTH – WILHELM – TÓTH 2023 = B. Tóth, Á. – Wilhelm, G. – Tóth, Zs.: Unique accessories and connection network of a Gepid Period child burial. New data on the distribution of early medieval ivory artefacts. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 74/2 (2023), 379–397.

TÖRÖK 1936 = Török Gy.: A kiszombori germán temető helye a népvándorlaskori emlékeink közt. *Dolgozatok* XII/1–2. (1936), 101–177.

TRIER 2002 = Trier, M.: *Die frühmittelalterliche Besiedlung des unteren und mittleren Lechtals nach archäologischen Quellen*. [Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte 84.] Kallmünz/Opf. 2002.

U

UGLEŠIĆ 2007 = Uglešić, A.: Najnoviji germanski nalazi seobe naroda iz sjeverne Dalmacije. The Latest Germanic Finds from the Migration Period from Northern Dalmatia. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 24 (1/2007), 273–276.

V

VADAY 1989 = Vaday, A.: Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok: ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums. *Antaeus* 17–18, 1988–1989. (1989).

VADAY 2015 = Vaday, A.: The Langobard cemetery at Ménfőcsanak. *Antaeus* 33 (2015), 163–242.

VAI et al. 2019 = Vai, S. – Brunelli, A. – Modi, A. et al.: A genetic perspective on Longobard-Era migrations. *Eur J Hum Genet* 27 (2019), 647–656. (<https://doi.org/10.1038/s41431-018-0319-8>, 2023.07.19.)

B. VÁGÓ – BÓNA 1976 = B. Vágó, E. – Bóna, I.: *Der spätromische Südostfriedhof. Die Gräberfelder von Intercisa I*. Budapest 1976.

VEECK 1926 = Veeck, W.: Der Reihengräberfriedhof von Holzgerlingen. *Fundberichte aus Schwaben* 3 (1926), 154–201.

VEECK 1931 = Veeck, W.: *Die Alamannen in Württemberg*. [Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit Band 1.] Berlin 1931.

VIDA 1995 = Vida, T.: Frühmittelalterliche scheiben- und kugelförmige Amulettkapseln zwischen Kaukasus, Kastilien und Picardie. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 76 (1995), 219–290.

VIDA 1996 = Vida, T.: Bemerkungen zur awarenzeitlichen Frauentracht. In: *Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau im 6.-11. Jahrhundert*. Hrsg.: Bialeková, D. – Zábojník, J. Bratislava 2006, 107–124.

VIDA 1999 = Vida, T.: Veil pin or dress pin. Data to the question of Avar period pin-wearing. In: *Pannonia and beyond. Studies in Honour of László Barkóczi*. [Antaeus 24.] Ed.: Vaday, A. Budapest 1999, 563–574.

VIDA 2000 = Vida, T.: Die Ziergehänge der awarenzeitlichen Frauen im Karpatenbecken. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 51 (2000), 367–377.

VIDA 2002 = Vida, T.: Heidnische und christliche Elemente der awarenzeitlichen Glaubenswelt. Amulette in der Awarenzeit. *Zalai Múzeum* 11 (2002), 179–209.

VIDA 2004a = Vida T.: Pogányság, kereszténység és szinkretisztikus világkép a kora középkorban (Régészeti megfigyelések a kora avar kori ember hitvilágáról). In: *Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk.: Neumann T. Piliscsaba 2004, 327–349.

VIDA 2004b = Vida, T.: Reconstruction of a germanic noble woman's costume (Kölked-Feketekapu B, Grave 85). In: *Zborník na počest Dariny Bialekovej*. [Archaeologica Slovaca Monographiae, Communicationes 7.] Red.: Fusek, G. Nitra 2004, 435–443.

VIDA 2006 = Vida T.: Az etnikum kérdése a német kora középkori régészetben 1945 után. *Korall* 24/25 (2006), 203–215.

VIDA 2008a = Vida, T.: Aufgaben und Perspektiven der Langobardenforschung in Ungarn nach István Bóna. In: *KULTURWANDEL 2008*, 343–362.

VIDA 2008b = Vida, T.: Die Langobarden in Pannonien. In: *DIE LANGOBARDEN 2008*, 73–89.

VIDA 2009 = Vida, T.: Herkunft und Funktion von Privatreliquiaren und Amulettkapseln im frühgeschichtliche Europa. In: *Glaube, Kult und Herrschaft. Phänomene des Religiösen im 1. Jahrtausend n. Chr. in Mittel- und Nordeuropa. Akten des 59. Internationalen Sachsensymposiums und der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im Mitteldonauraum*. [Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 12.] Hrsg.: von Freeden, U. – Friesinger, H. – Wamers, E. Bonn 2009, 261–280.

VIDA 2011a = Vida, T.: Die Zeit zwischen dem 4. und dem 6. Jahrhundert im mittleren Donauraum aus archäologischer Sicht. In: *Römische Legionslager in den Rhein- und Donauprovinzen – Nuclei spätantikfrühmittelalterlichen Lebens?* [Bayerische Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse. Abhandlungen. Neue Folge, Heft 138.] Hrsg.: Konrad, M. – Witschel, Ch. München 2011, 615–648.

VIDA 2011b = Vida, T.: Das Gräberfeld neben dem Horreum in der Innenbefestigung von Keszthely-Fenekpuszta. Mit Beiträgen von Adrien Pásztor und Erzsébet Fóthi. In: *Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*. [Castellum Pannonicum Pelsonense 2.] Hrsg.: Heinrich-Tamáská, O. Rahden 2011, 397–455.

VIDA 2016 = Vida T.: Kereszténység a Kárpát-medencében a népvándorlás korában (Kr. u. 5–8. század). In: *Szent Márton és Pannónia*. Szerk.: Tóth E. et al. Pannonhalma – Szombathely 2016, 93–106.

VIDA 2017 = Vida T.: IV.3. Női övfűgők és tartozékaik. In: *László Gyula: A csákberény-orondpusztai avar kori temető*. [A Szent István Király Múzeum Közleményei A sorozat 53.] Szerk.: Garam É. et al. Székesfehérvár 2017, 148–152.

VIDA et al. 2017 = Vida T. – Alt, K. W. – Knipper, C. – Skriba P. – Winger, D. – von Freeden, U.: Tudományágak együttműködése a szőládi langobard kori temető kutatásában. *Magyar Régészet Online Magazin* 2017. tél. (<https://www.magyarregeszett.hu/?cat=98> , 2023.08.08.)

VIDA 2018 = Vida T.: *A sztyeppe, a bizánci és a Meroving birodalmak között. Kulturális változások a Kárpát-medence nyugati felén a 6-7. században*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest 2018.

VIDA 2023 = Vida T.: Kérdések és lehetőségek a kora középkor genetikai adatok történeti értelmezésében. *Magyar Tudomány* 184/3 (2023), 377–388.

VIELITZ 2003 = Vielitz, K.: *Die Granatscheibenfibeln der Merowingerzeit*. [Europe médiévale 3.] Montagnac 2003.

VIERCK 1967 = Vierck, H.: Ein Relieffibelpaar aus Nordendorf in Bayerisch Schwaben. *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 32 (1967), 104–143.

DE VINGO 2020 = de Vingo, P.: The Archaeology of Power in Lombard Female Burials in Central-Northern Italy. Marriage, Integration, Grave Goods and Status Symbols. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 71 (2020), 679–716.

VIRÁGOS 2008 = Virágos R.: Tájrégészeti megközelítések a dunántúli 5-6. századi régészeti lelőhelyek értelmezésében. *Archaeologiai Értesítő* 133/1 (2008), 199–221.

VOLKMANN – THEUNE 2001 = Volkmann, A. – Theune, C.: Merowingerzeitliche Millefioriperlen in Mitteleuropa. *Ethnographisch-archäologische Zeitschrift* 42 (2001), 521–553.

VOSS 1954 = Voss, O.: The Hostentorp silver hoard and its period. A study of a Danish find of scrap silver from about 500 A. D. *Acta Archaeologica* 25 (1954), 171–219.

VOSS 2008a = Voss, H.-U.: Von Parum nach Pavia? Zur Archäologie der Langobarden an der Niederelbe. In: *DIE LANGOBARDEN* 2008, 34–51.

VOSS 2008b = Voss, H.-U.: Parum – Putensen – Pavia? Anmerkungen zur Archäologie der Langobarden an der Niederelbe. In: *KULTURWANDEL* 2008, 51–78.

VÖRÖS 1984 = Vörös G.: V. századi leletek a kiskundorozsmai Kenyérváros dombról. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1984–85/1 (1986), 11–28.

W

WALTER 2008 = Walter, S.: *Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Mengen (Kr. Breisgau-Hochschwarzwald)*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie an der Ludwig-Maximilians-Universität München. München 2008.

WENSKUS 1961 = Wenskus, R.: *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes*. Köln – Graz 1961.

WERNER 1935 = Werner, J.: *Münzdatierte austrasische Grabfunde*. [Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit Band 3.] Hrsg.: Zeiss, H. Berlin – Leipzig 1935.

WERNER 1950 = Werner, J.: Zur Entstehung der Reihengräberzivilisation. Ein Beitrag zur Methode der frühgeschichtlichen Archäologie. *Archaeologia Geographica* 1 (1950), 23–32.

WERNER 1956 = Werner, J.: *Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches*. [Bayerische Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse. Abhandlungen. Neue Folge, Heft 38B.] München 1956.

WERNER 1958 = Werner, J.: Kriegergräber aus der ersten Hälfte des 5. Jahrhunderts zwischen Scheide und Weser. *Bonner Jahrbücher* 158 (1958), 372–413.

WERNER 1961 = Werner, J.: *Die Fibeln der Sammlung Diergardt. Völkerwanderungszeitlicher Schmuck*. [Katalog der Sammlung Diergardt, Band 1.] Berlin 1961.

WERNER 1962 = Werner, J.: *Die Langobarden in Pannonien. Beiträge zur Kenntnis der langobardischen Bodenfunde vor 568*. [Bayerische Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse. Abhandlungen. Neue Folge, Heft 55A.] München 1962.

WERNER 1968 = Werner, J.: Bewaffnung und Waffenbeigabe in der Merowingerzeit. In: *Siedlung, Sprache und Bevölkerungsstruktur im Frankenreich*. Hrsg.: Petri, F. Darmstadt 1968 (1973), 326–338.

WERNER 1980 = Werner, J.: Der goldene Armring des Frankenkönigs Childerich und die germanischen Handgelenkringe der jüngeren Kaiserzeit. *Frühmittelalterliche Studien* 14 (1980), 1–49.

WESKI 2015 = Weski, T.: Der Stuttgarter Psalter - (K)eine Quelle für die Archäologie des Frühmittelalters? *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 62/1 (2015), 425–457.

WIMMER 1894 = Wimmer, L. F. A.: A bezenyei rúnás fibulák. *Archaeologiai Értesítő* 14 (1894), 21–23.

WINTER 1991 = Winter, H.: Eine langobardenzeitliche Vogelfibel aus Carnuntum. *Archaeologia Austriaca* 75 (1991), 261–263.

WOLFRAM 1979 = Wolfram, H.: *Geschichte der Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie*. München 1979.

WOLFRAM 1985 = Wolfram, H.: Ethnogenesen im frühmittelalterlichen Donau und Ostalpenraum (6. bis 10. Jahrhundert). In: *Frühmittelalterliche Ethnogenese im Alpenraum*. [Nationes 5.] Hrsg.: Beumann, H. – Schröder, W. Sigmaringen 1985, 97–151.

WORSAAE 1843 = Worsaae, J. J. A.: *Danmarks Oldtid oplyst ved Oldsager og Gravhøie*. Kjøbenhavn 1843.

WÜHRER 2000 = Wührer, B.: Merowingerzeitlicher Armschmuck aus Metall. [Europe médiévale 3.] Montagnac 2000.

Z

ZÁBOJNÍK – MITÁŠ – ŠTUBŇA 2017 = Zábojník, J. – Mitáš, V. – Štubňa, J.: Krištáľový mnohosten z Čataja. K problematike nálezov z horského krištáľu v archeologických súvislostiach zo Slovenska a na susediacich územiach. *Slovenská Archeológia* LXV – 2 (2017), 343–376.

ZEISS 1934 = Zeiss, H.: Die Grabfunde aus dem spanischen Westgotenreich. [Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit Band 2.] Berlin – Leipzig 1934.

ZELLER 1992 = Zeller, G.: *Die fränkischen Altertümer des nördlichen Rheinhessen*. [Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit Serie B, Band 15.] Hrsg.: Böhner, K. Stuttgart 1992.

ZELLER 1996 = Zeller, G.: Tracht der Frauen. In: DIE FRANKEN 1996, 672–683.